

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

DK
508
.A3117

**This is an authorized facsimile
of the original book, printed by
microfilm-xerography on acid-free paper.**

**UNIVERSITY MICROFILMS INTERNATIONAL
Ann Arbor, Michigan, U.S.A.
London, England
1979**

"Hrushevs'kyj, Mykolaïvo."

М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

Vyjimky z zhrebel do istorii Ukraïny Rusi

ВИЇМКИ З ЖЕРЕЛ

ДО ІСТОРІЇ

УКРАЇНИ-РУСИ.

ДО ПОЛОВИНИ ХІ ВІКА.

У 1

У ЛЬВОВІ, 1895.

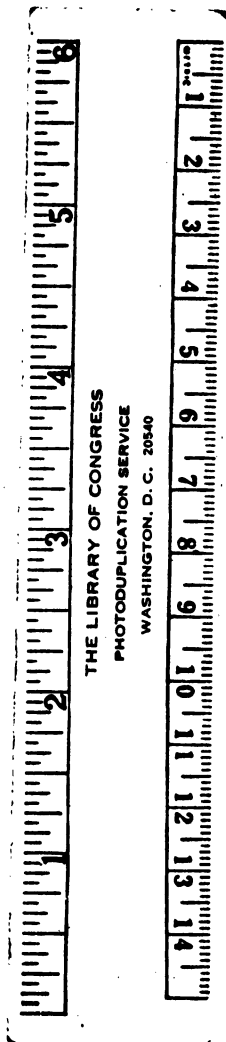
НА ЕКЛАДОМ АВТОРА.

в друкарні Іллірикового товариства ім. Шевченка,
вд зарадок Карла Боднарського.

DK508
A3117

THE LIBRARY OF CONGRESS
PHOTODUPLICATION SERVICE
WASHINGTON, D. C. 20540

ор 28116
X718335

М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

15335
2

ВИЇМКИ З ЖЕРЕЛ

ДО ІСТОРІЇ

УКРАЇНИ-РУСЬ.

ДО ПОЛОВИНИ ХІ ВІКА.

У ЛЬВОВІ, 1895.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

В ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА,
від зарядом Кароля Беднарського.

TF Aug. 16, 1909

Видрукований отес збірник повстав з курса, читавого в Львівськiм унiверситетi в зiмовiм пiврiччю 1894—5 шкiльного року: оголосивши курс про жерела давньої рускої iсторiї, я попри загальних характеристикх прочитував в перекладi головнiйшi уривки жерел, об'ясняючи їх. Виходив я з того переконання, що лише безпосередня знавiсть з жерелами, на яких будують ся виводи iсторичної лiтератури, дає знанє ясне, мiцне, виводить з-пiд неминучої без того залежности вiд суб'єктивизму тiєї чи иньшої iсторичної працi й дає можливисть орієнтуватись в науцi не залежно вiд рiзниць i перемiн в поглядах, якi заходять в iсторнографiї. Тим часом в сучасних обставинах така знавiсть трудна, майже неможлива навіть при допомiгi середнiх бiблiотек — в такiй мiрi наші жерела розкиданi в найрiзнiйшiх видавництвах, часто рiдких, мало приступних, збiрникiв же, що зводили б до купи те що належить до iсторiї Руси, дуже мало (розумiю стародавнi Меморiае рорuloгum, важний збiрник арабських письменникiв Гаркави, розпочатi витяги з класичних авторiв Латиншова) i нi одного такого -- щоб обiймав всю цiлiсть жерел рускої iсторiї. А за браком такого приступного зводу трапляється ся не рiдко, що люде навіть близше обiзанi з iсторiєю знають те чи иньше жерело лише з iменнi i не вiдають як воно вiдомоє в дiйсности виглядаєть.

Се й понудило мене забратись до уложеня й виданя сього збiрничка. При тiм маю я на думцi в першiй лiнiї молодiх унiверситетську, але крiм неї й усеїх, хто забераєть ся до глибокого й самоистiйнишого студияваня iсторiї Руси. Призначуючи отже свої „Вiдмкн“ для ширшого кругу, уважав я потрібним їх коментувати, а то головнiо щоб вказати на iсторичну стійнисть їх i в чому треба -- об'яснити.

„Вiдмкн“ призначенi були до друку в львівськiй педагогiчнiй часописи „Учитель“, де й була видрукована їх бiльша частина (1894—1895 р., глави I—XXI). Уважаючи на се, треба було дбати про зменшенє збiрничка що до обсягу, для чого вибирались лише найважнiйшi уривки; годї було й подати оригiнальнi текети, що для загально-приступних мов, латинської i грецької, властиво було б пожаданим.

Видрукований тепер випуск обiймає перiод до половини XI в., до часу, коли з'являють ся свiєскi, тубильнi жерела, атиографiчнi й iсторичнi, й iз тим разом головна вага в студиях iсторичних переносить ся з памяток чужих на тубильнi. Для перекладу я користав по можности з найлiпших видань, а для текетiв арабських, жидiвських й iсландських — з перекладiв: не малу прилегуку при тiм пiддали менї збiрники Латиншова i особливо — Гаркави. В перекладi я старав ся тримати ся можливо близко текету; лише кiлька другорядних подробиць у Арабiв мусив я задля їх реалiзму упустити.

Грушевський журнiр, 13 (25): VIII 1895.

І. Геродот.

З писателів античних, грецьких і римських, Геродот (род. перед 480, ум. коло 425 р.) перший подає нам ширші відомості про наш край, а з тим разом — і найдокладніші з усіх. В часі своїх далеких подорожей, він, очевидно, звідав і північний берег Чорного моря, де було багато значних грецьких колоній; в оновіданню подекуди ясно знати наочного свідка. Що до певности, то ще в античні часи Геродоту закидали неправду, навіть остро (Плутарх написав навіт спеціальну розправу „пр Геродотову злобу“), теж і в новішій (недавно англій. Сейс в спеціальній розправі: *The ancient Empires of the East. Herodotos I—III. 1883*), але студії показують, що відомості Геродота здебільшого оправдані, де же він помиляв ся — то не з злої волі. Спеціально для Скитії Геродот зістає са головним жерелом і его відомості підтверджують розвідки археологічні і етнографічні. Про Скитів ширше оновідає Геродот в IV кн., з поводу війни з Скітями Дарія. Для обясненя его відомостей єсть ціла література, важливіші: Neumann Die Hellenen in Skythenlande, 1855, Буунъ Черноморье I. II. Древности Геродотовой Скитии, Толстой и Кондаковъ Русскія древности т. II. Що до писателів античних взагалі, докладний збір вятягів до історії нашої маємо в збірнику В. Латішева — *Scythica et Caucasica*, т. I, 1893 (авторя грецькі, з перекладом російським). Текст Геродота з рецензії Штойни.

17. Почавши від торгу Бористенитів (бо то середина морського берега цілої Скитії) першими сидять Каллипиди, а вони Греко-Скити. За ними инший нарід, званий Алазони. Вони і Алазони що до иншого подібні до Скитів, але і їють і їдять хліб, також цибулю, часник, сочевицю і пробо. За Алазонами живють Скити — орачи, що не на страву але на спродаж хліб їють. Висте них живуть Неври. А від Неврів на північ край не має людности, скільки ми знаємо.¹⁾

¹⁾ Торг (ἰκπῆριον — або колонія) Бористенитів — се грецьке місто Ольвія, що засповаля в полов. VII в. Милотці, над бузких лиманом, коло сучасного с. Иллынского-Парутинна. Розмістити сі й инші народи за Геродотом неможливо на певно, бо менші Геродотові ріки, які мають бути їх границями, не можна прикласти до сучасних; про се багато писано, але без великого результату. Уважаючи на те, що Дишро Геродот знав тільки до порогів, можна думати, що і всі ті народи містили ся в неширокім поясі побережнім, але могли бути у Геродота перекази і про дальші краї. І так Каллипиди, мішаний нарід з Греків і Скитів (або з мішаною культурою), жив по берегу, Алазони — в иншій часті Буга, далі Орачи, а Неври вже на північ від Дністра (гол. 51), якъ що Геродот дійсно знав верхівя Буга, а не уважав за те якийсь его приток.

18. Сі народи живуть на Гипаніді на захід від Бористена. А якщо перейти з моря за Бористен, з початку в Гилея, а як від неї іти в гору — то живуть Скити-хлібороби, яких Греки, що живуть на річці Гипаніді, звуть Бористенитами, а себе самих Ольбіополитами. Сі хліборобні Скити замешкують на захід на три дні ходу, аж до ріки званої Пантікан, а на північ — на одинадцять днів щоб плисти Бористеном. Вище них в вже пустинні далеко. За пустинню живуть Андрофаги, нарід окремий і цілком не скитський. А вище них вже правдива пустиня, і жадного народу, скільки ми знаємо.¹⁾

19. На захід від тих хліборобних Скитів, як перейти за ріку Пантікан, живуть вже Скити кочовники, що нічого не сіють, ні орють. І вся та земля гола, без дерев, окрім Гилеї. Сі кочовники мають край, що на схід тягнє ся на днів чотирнадцять ходу, аж до ріки Герра.²⁾

20. По той бік Герра вже так звані Царські землі, і Скити найсильніші, найбільші, що інших Скитів уважають за своїх рабів. Живуть вони — на південь до Таврики, на схід — до рову, що виконали сини сліпців, і до торгу при озері Меотійським, що зве ся Кремни, а в другий бік — земля їх тягнє ся до ріки Танаїда. А вище, на північ від Царських Скитів, живуть Меланхлени, инший нарід, не скитський. Вище Меланхленів — болота і пустинні без людей, скільки ми знаємо.³⁾

21. Як перейти за Танаїд, то вже не скитська земля, але перший з тих країв належить до Савроматів, що почавши від кутка Меотійського озера на північ займають землю на п'ятнадцять днів ходу, цілком порожню, без дерев диких і садових.⁴⁾

59. Звичай у Скитів такі: Богів тільки сих поважають — найбільше Гестію, потім Зевса і Землю, уважаючи Землю за жінку Зевса, після них Аполлона, небеску Афродиту, Геракла і Ареса. Сих всі Скити поважають, а т. зв. Царські Скити і Посейдону жертвують. По скитекому Гестія зве ся Табити, Зевса — дуже справедливо, як на мою думку, звуть Панаї, Землю — Аппі-Аполлона — Гойтосир, Афродиту небесну — Артимнаса, Посейдона — Тапн-

¹⁾ Гилея (лісова країна) — се т. зв. плавні, себ то рукави Дніпрові (коло устя), що заросли очертом, а подекуди і деревом. По відомо, з якого боку тїк у Дніпро Пантікан, для того трудно сказати, де жили Хлібороби — по обидвох боках Дніпра, чи дець на захід від него; одні тут бачать р. Ігулець, инші — Конку. Дець ходу у Геродота — коло 5 миль (г. 101), тільки на его виміри не можна покладатись.

²⁾ За р. Герр з слів Геродота можна вивести, що ріка витїкала з Дніпра трохи вище Порогів і текла в р. Гинакир, а та в море Чорне (гол. 53, 56, 71; єсть гадка, нїби то р. Конка, що верхом своїм наближає ся до р. Молочної. За Герр дин ще низше.

³⁾ І так Кочовники жили на схід від Дніпра (а може і на другий его бік переходили, як що там був Пантікан), а Царські далі на схід, а також і в Таврії. М. Кремни кладуть коло м. Генічеська, на Азовськїм морі, а рів відрізував півостров Керчи від Таврії. Про синів слїпих оповідає Геродот в гол. 3, то єсть перехожа легенда, що трапляє ся у різних народів. Що до назв Скитів — Орачі, Хлібороби, Кочовники, Царські, то вони доволї непевні, особливо два майже однакові назвиска 'Αρτίσις і Γοιτίσις; мабуть Геродот або Греки взагалї скитські народні назви перекрутили під свої слова

⁴⁾ Єсть гадка, що Геродот каже тут не про справжній Танаїд-Дін, а мішає з якоюсь близькою рікою. Як видно з слів самого Геродота (гол. 117), Савромати були народом близьким до скитського.

масад. Образів, олтарів і храмів Скити не ставлять звичайно нікому, тільки Арсею, а сему за звичаї.¹⁾

60. Жертва у всіх (Скитів) відбуває ся для всіх богів однаково, а власно так: худобу ставлять з звязаними передніми ногами, а хто жертвує — ставши заду і потягнувши за кінець мотуза, валить її долі, коли-ж худоба впала, покликуює ся він до того бога, якому жертвє, потім кидає на шню петлю і ветромивши палицю, крутить і задушує, не запаливши огня. не посьвятивши, ані поливши; а задушивши і облутивши, бере ся варити.²⁾

61. А як земля скитека дуже бідна на дерево, то таке у них до вареня придумано: як обдеруть худобу, вибирають кістки з мяса, потім кидають єго, як що трапляють ся — в казани свійські, що дуже подібні до кубків лесбійських, тільки далеко більші; кидаючи до них варять, запаливши кістки з худоби; а як не транить ся казана, то они складають все мясо в трунки худоби, підливають водою і запалюють кістки. А горять вони дуже добре, трунки же легко містять в собі мясо, обібране з кісток. Таким чином від сам себе варить, і все иньша худоба яка до жертви. А як зварить ся мясо, то хто жертвує, посьвятивши де що з мяса і з утрібки, кидає геть. Жертвують иньшу худобу, а найбільше коней.³⁾

62. Таким чином і таку худобу жертвують они иньшим богам, а Арсею ось як: в кождім окрузі краю зроблено в них таку сьвятощ для Арсея: вязки прута складають ся стадій на три вдовши і вишири, а взвши менше; зверху зроблено площу чотирикутником, і три боки круто, а з четвертого — схід. Кожного року додиють півтораєста возів прута — бо завше осідає від негоди. На кождім таким стоєє поставлено давний залізний меч, ось то і є Арсеїв образ. Кожного року тому мечу жертвують худобу і коней, і опріч таких жертв, як иньшим богам, таким чином ще жертвують: скільки не возьмуть ворогів у полон, зі ста людей одного жертвують, і не так як худобу, а шнакше: поливши вином їм голови, ріжуть людей над мискою і виноєши її на стоє з прута, ліють кров на меч. Її виноєся на верх, а низу, коло сьвятощи таке роблять: відтинають зарізаним людям праві плеча з руками. кидають в повітрі, і поробивши иньші жертви ідуть собі: а рука, де впала там і лежить, а тулуб окремо.⁴⁾

63. Такі в них жертви, а жертвувать свиней у них нема звичаю, навіть годувати їх в своїм краю зовсім не хочуть.

64. А що до війни, таке в них веде ся: як вперше вбє Скит чоловіка, випиває єго крови. Скільки вбє в битві, голови до царя несе; бо хто принесе, має участь в здобичі, яку возьмуть, а хто не принесе — ні. А обдирає він її таким чином: крає кругом над вухами і взявши голову, витягає з шкури

¹⁾ Думаять, що в Гестії тра розумітя огонь, в Аполоні сонце — Матру, і культ скитекій наближають до іранських. Цікава увага, що і в культурі була різниця між Царськими і иньшими Скитами. Цинаї Геродоту нагадує грецьке *παλαια*, аїд але так знав бога і в М. Азії.

²⁾ Спосіб жертви нагадує деякі народи алтайський (в Сибіри), що не ріжуть также худоби, а забивають.

³⁾ Казани, за які каже Геродот, знайшли ся в могилх т. зв. скитських, вони справді нагадують чарку або хрещальницю, бо мають ногу, мідяні; також казани трапляють ся скрізь далі на схід, у народів сибірських.

⁴⁾ Про культ меча оповідає Амміян Марцелин, що до азанів: не мають аї храмів ані сьвятощів, але голій меч встромляють в землю и шапують як Арєа, господаря країв околних; але не відомо, чи не взяв він сього з Геродота.

(череп), потім вичинивши (шкурку) воловим ребром, мие її руками і виробивши з неї пуби ручник, зіставляє собі, вішає на уздечку коня, на яким їздить, і пишає ся; бо хто має найбільше таких шкур'яних ручників, уважає ся за найсмілішого. Богато з них з шкур роблять плащи, щоб одягати ся, зшиваючи мов би козячі. Богато обдирають у вбитих ворогів праву руку, з нігтями, і роблять покривала на сагайдаки. Чоловіча шкура товста, і лиснить ся; з усіх шкур майже біліша і блискучіша. Богато облуплюють і цілого чоловіка, розтягають шкуру на палицях і возять на конях.¹⁾

65. Ось такі у них звичаї; а з головами — не всіх, тільки найбільших ворогів, таке роблять: відпилявши (череп) до бровей, оббиває, і як бідний — покриває зверху сировою шкурою, і так уживає, а як багатий — покриває шкурою, а середини позолочує і так уживає як кубок. Таке роблять вони і з родичами, як поєварять ся і як подужає один одного перед царем. Як прийдуть гості поважні, то Скити приносять ті голови і оповідає, що оті бувши єго родичами завели з ним суперечку, і він їх подужав,—уважаючи се за щось удатне.²⁾

66. Раз на рік завжди всякий старшина в своїм окрузі готує кубок вина, і з него пють ті Скити, що убили ворогів; а хто сего не вчинив, не пє того вина, а сидить окремо в неповазі; се у них найбільша ганьба. А котрі з них дуже багато ворогів убили, ті мають по два кубки і пють разом (з обидвох).

70. Присягають Скити, з ким транить ся, так: в черепину миску велику наливають вина і додають крові тих, що чинять присягу, уколовши шилом або ножом тронки різнувши тіла; потім окунають в миску меч, стрілу, сокиру і сулицю. Зробивши се, довго молять ся ті що присягають і поважніші з притомних.³⁾

71. Могили царів — в Геррах, там — доки Бористеном можна плисти. Як цар у них (Скитів) умре, там єму копають в землі велику яму чотирикутну; мертвого тіло мажуть воском, а живіг розтинають і вбравши, сповняють січеною осотою, ладном і насінням петрушки і ганусу, зшивають знову і везуть возом до другого народу. Ті що дістали принесеного мерця, чинять і собі теж, що і Царекі Скити: надтинають ухо, обстригають волосє, надрізують руки, роздирають чоло і ніє, протикають стрілами лівницю. Звіден везуть возом тіло царя до внішого знов народу, над яким панують. А ті, до яких перед тим приїздили, ідуть за ними. Обвозивши мерця так по всіх, везуть до Геррів, самого далекого з підвладних народів, і до могил. Мерця кладуть в яму, на підетялку; з обох боків втикають сулиці, накладають деревом і потім вкривають очеретом, а на внішнім місці в ямі кладуть одну з наложниць, задушивши її, виночерпця, кухаря, конюха, слугу, вістника, коний, з внішого (майна) що краще і посуду золоту; а сребра і міді не беруть зовсім. Зро-

¹⁾ Подібні звичаї істнували у різних народів; в переказах осетнських (на Кавказі) згадує ся також про звичай знямати шкурки з голов і вусів ворога: з них шие собі варт — багатор кожука.

²⁾ Можна тут пригадати той кубок, що зробив князь печенезский з голови київського князя (Святослава (літоп. під р. 972) Але подібно оповідають за ріжні народи варварські.

³⁾ Сю церемонію Лукіян в діалогі Токсаріє прикладає до скитського звичаю братаня; ширше про него в розправі Хв Вовка, друкованій в „Правді“ з р. 1891, VII і VIII.

бивши се, силють всі велику могилу, змагаючись і силкуючись, щоб зробити як найбільшу.¹⁾

72 Як мине рік, знову таке роблять: беруть із слуг, які зістались, котрі здібніші (а вони Скити прирощенні бо служать кому цар звелить, а купованих слуг у них нема) і з цих слуг дунуть п'ятдесят, і коней найкращих п'ятдесят, розтинають їм животи і вичистивши, сповняють половом і зашивають. Половину колеса ставлять на двох пальцях кінцями до гори, а другу половину на інших двох, забивши таким чином їх багато: потім протискають через коней вдовин, аж до шиї, товсті палиці і піднімають коней на сі колеса: передні колеса піддержують коням плечі, а задні — животи коло бедер, а ноги з обох боків висять над землею. На коней накидають удечки з мундштуками і протягають наперед, прив'язуючи до кілків. І тих хлопців удущених п'ятдесят сидовить кожного на коня таким чином, що кождому мерцю встромляють рішну палию вдовин хребта, аж до шиї, а кінець яко знизу встромляють в дірку тої палиці, що скрізь коня проткнуто. Постаивши круг могилы таких їздців, ідуть собі.²⁾

73. Так ховають царів; а інших Скитів, як котрий умре, близькі родичи возять возом по приятелях. Кождий хто дістає, частує провозкатих, і мерцю всего предкладає, що і живим. Таким чином звичайних людей возять сорок днів, потім ховають. А поховавши, Скити себе таким способом чистять: мажуть і мнуть голову, а з тілом таке робить: ставять три палі, нагнувши одну до другої, кругом їх покривають вовняною поветю і зтягають як щільніше; гріють на огні каміне, аж розпалить ся, і кидають в миску, що стоїть серед тих палей з поветями.³⁾

75. Скити беруть насіння конопелі, влазять під поветь і кидають насіння на розпалене огнем каміне. Воно курить ся і дає стільки пару, як ніяка грецька парова купеля. Скити, тішучись паром, вмиють. Се у них замість умивання. А жінки їх труть киприсове, кедрове і ливанове дерево на жорсткім каміні, поливаючи водою, і тою густою патрухою намащують тіло і лице; з того бере ся у них гарний дух, а як здіймуть другого дня масть, стають чисті і ясні.⁴⁾

¹⁾ Герр, видно, був нижше порогів (за порогів Геродот, мабуть, не знав), і справді тут знайдено чимало великих могил похоронних т. зв. скитського типу: Чортотомська могила недалеко м. Никополь, Товста коло ст. Краснокутської, Лутова коло с. Александрополя (все в губ. Катеринославській), хоч все з часів, здає ся, пізніших від Геродота: тут також мерців ховано в ямах, і разом з ними, в окремих ямах, коней, рабів і всяке майно. Подібного типу могили знайдено і в Криму, коло Керчі; могила т. зв. Кульобська найбільше підходить до Геродотового описання: мерця поховано в кам'яній кривій четверокутній, коло нею якась жінка, службник, кости коня, начиння і слідні убрання різних. Могила є справді дуже багаті золотом, хоч не виключно: трапляють ся вироби срібні, мідні, також грецька посуда глиняна.

²⁾ Це дуже нагадує жертви деяких народів алтайських, що подібним способом начиняють шкури з жертвеної худоби і виставляють на палих.

³⁾ Геродот тут, як велике диво, оповідає про баню парову, що колись також мусіла задивити сьв. Андрея в М'тосісп. Підкурюване наїнем відомо і у народів монгольських.

⁴⁾ Що за парід були Скити? За се веде ся від давня суперечка. Одні уважають їх за парід монгольського, чи красше урало-алтайського роду, інші за — індо-європейського, а власне Іранців, інші — Славян. Правдоподібніше, що народи, звані Скитами, не належали до одного роду. Сам Геродот зазначає великі різниці що до культури і побуту Скитів східних і західних; мабуть орда Скитів-

II. Гиппократ.

Гиппократ, молодший сучасник Геродота (р. 460, умер коло 477 р.), пра-отець наукової медицини, оповідаючи в своїй праці: „Про повітря, воду й місяць“ за вплив на людину фізичних обставин, згадує й про Скітів. Ми не знаємо, чи був Гиппократ сам в Скітій (за его відомо, що багато мандрував по світу, але певних і докладних відомостей про ті мандрівки, як і взагалі про жите. нема), про теж деякі відомості его так цікаві і реальні, що заслуговують пильн. уваги. Подаємо деякі важливі (текст з рецензії Ерменріаса).

25. Що-до вигляду нинішніх Скітів¹⁾, — що тільки до себе подібні, а більш ні до кого, так сама причина, що й у Єгиптян, тільки є — підунали впливу спеки, а ті — холоду. Так звана пустиня Скітська в рівнини багата травою, без дерев, води має помірно, бо там великі ріки, що забирають води з рівнин. Там і живуть Скіти, звані Кочовниками, бо не мають хат, а живуть на возах. А вози в їх — найменші на чотирох колесах, а нинішні на шесті. Вони вертні навколо повстю і зроблені подібно до хат, з двома, або з трима (покоями), забезпечені і від дощу, і снігу, і вітру. Везуть вози дві і три пари волів безрогих: немають рогів через холод. В сіх возах живуть жінки; чоловіки їдять на конях. За ними йдуть слідом вінци, корови і коні. На одному місці зостають ся, доки став худобі трави; як не стане, переходять на інше місце. А самі їдять м'ясо варене, пють молоко кобилоче і їдять гіпнаку, себто сир конячий. Такий побут і звичай Скітів²⁾.

26. Що до клімату і вигляду — що скітський народ дуже відрізняється від інших людей і подібний тільки до себе, як і Єгипетський, і дуже мало родючий, то й край той має дуже мало збирання що до великості і числа. Бо він лежить під самою північю і Ріпейськими горами, звідки дме північний вітер³⁾. Переміни в погоді там не великі і не часті, вона однакова й мало міниться єй. Тому й вигляд у всіх (людей) подібний: завше однакову уживають страву, однакову одяг літом і зимою, дихають повітрям вохким і густим, пють воду з снігу і льоду, не знаючи втими. Бо ні тіло ані душі не можуть гартуватись, де нема великих перемін (кліматичних). Через се тіло їх товсте, багате м'ясом і вохкістю, без виразних контурів і мускулатури. Особливо-ж лимфатичні в їх нинішні часті живота: не може він і бути сухорлявий в такому краю і в таких обставинах природних і кліматичних. Бувши товстими і без-

кочовників опанувала більше культурні народи західні, і тому у Геродота всі вони виступають з одним іменем. Відомості его належать переважно до скітів східних; оповідаючи про Скітів взагалі, він всіх називає кочовниками, хоч такими були тільки східні. Мабуть і в оповіданні про жертви і похорони (що показують нарід воєнничий, жестокий, з устрем до енотичним) він переважно каже про Скітів східних. Але якого роду були обидві групи, не можна сказати — в іменах, в звичаях, в побуті і штучі, як ми є знаємо з археологічних здобутків, де що нагадує народи урало-алтайські, де що іранські. Се що з'ясує ся питанням.

¹⁾ Перед тм Гиппократ оповідає про „скітський нарід“ Савроматів, власне про їх жінок амазонок.

²⁾ Побут, про який оповідає так докладно Гиппократ, очевидно, єсть справді кочовий. Про інших яких Скітів Гиппократ нічого не каже, хоч нижче (гл. 27) він натякає що й окрім кочовників є ще Скіти. Що худоба скітська безрога, каже й Геродот (гл. 29); і винодять то так же з впливу холоду.

³⁾ Далі оповідає Г. про обставини кліматичні.

волосини, всі вони одні до одних подібні, чоловіки до чоловіків, жінки до жінок¹⁾.

27. Що до вохкості, дам я важний довод: у більшості Скитів, скільки в кочовників, знайдеш припалені плеча, руки і груди, бедра і чересла не через що інше, як через вохкість і слабкість тіла: не можуть ані лука натягнути, ані піки кинути плечем через ту вохкість і брак мускулатури. Як же припалють, то в членах викидає більшість тієї вохкості, і тіло стає міцніше, краще годується і сухорлявіше. А лимфатичним і слабим стає воно тому: перш за все, що їх не целенають, як в Єгипті — не мають того звичаю для їзди, щоб добре сидіти на коні; далі від сидячки: чоловіки як не їздять на коні, то здебільшого лежать на возі і мало що ходять для безперестанних вандрівок і переїздів. Жінки-ж у їх на диво тілом лимфатичні й слабкі.

28. Скитський наряд рудий через холод, бо сонце не пече гаряче, а біла краса приналює ся від холода і стає рудою.

III. Страбон.

Страбон (р. коло 63 р. до Христа, вмер коло 23 по Христі) написав ще раніш 18 р. по Христі свою „Географію“, де звів тогочасний матеріал географічний, збагачений останніми римськими походами на схід і північ. Для збирання припасу С. багато їздив, але чи оповідав за чорноморські береги як свідок, чи з чужих відомостей, годі довести; можна зауважити тільки, що відомости его далеко не так докладні і не визначають ся такою реальністю як Геродотові: про те він по Геродоту найважливіше джерело античне що до нашого краю. Про Скитів оповідає він в кн. VII (текст з рецензії Крамера)

III. 16. Коло устя Тири в башта, звана Неонтолемовою, і село зване Гермонактове; як проплисти вверх 140 стадій, по обидва боки міста з одного Никонія, з другого Офіуса; мешканці що при річці кажуть, що як приплисти 120 стадій, то ще в місто. Від устя на 500 стадій в на морі острів Левке (Білий), присвячений Ахилею²⁾.

17. Далі Борнетен ріка, можна ним плисти 600 стадій, а поблизу інша ріка Гиппанид, і острів перед устям Борнетена, з пристанню. Як проплисти Борнетеном стадій 200, в місто одного імені з рікою. Зветь ся він Ольбією,

¹⁾ На сей опис Скитів здають ся в доказ того, що вони були раси монгольської. Але-ж ці ознаки не так характеристичні щоб виразно показували на монголів. Навпаки, те що сказано нижче — ніби Скити руді — може доводити протинно. Що-ж до того, ніби вони були дуже товсті і безбороді, то се може бути справедливим хіба про деяких. В перехованих образах стенописх варварів на вазах, в статуетках вони звичайно з бородами і не визначають ся дуже товстим тілом.

²⁾ Тира — Дністер; Офіусою інакше звало ся місто Тира, не далеко устя Дністрового (де Акерман); те місто, що було ще вище по Дністру, заміщують коло с. Коротного (някже Тирасполя), де знайдено напис з I в., що означав кінець тирської території. Левке, інакше Ахилеїв острів — тепер Зміччів, по новогрецьку Фідонісі, на схід від устя Дунаю; вже з Піндара (I пол V в.) зявляеть ся в поезії грецькій легенда про мешкане Ахилея по смерті на сему острові; для того Ахилея уважали господарем Чорного моря; окрім Левки его ім'ям звала ся Теандерська коса (коло Одеси), на Левці був его храм, збудований Ольбіянами, що уважали Ахилея своїм патроном і мали его храм і в себе в місті, як то оповідає Діон Хризостом (I в. по Христі).

велике торгове місто, засноване Милетянами¹⁾. Що до нічої землі, вище згаданого, меж Бюристею і Іетром, то перш за все тут пустиня Гетів, далі Тиретети, за ними Ізніт - Сармати і так звані Царські, і Ургі, здебільшого кочовники, небагато і хліборобством бавить ся: такі, кажуть, живуть і коло Іетра, часто по обох боках його. В середину края далі — Бастарни, сусіди Тирететів і Германів, та й самі мабуть германського роду, поділені на кілька народів: одні звуть ся Атмоні і Сидоні, ті що зайняли Певку, острів на Іетрі — Певкини, а ті що найдаліші на північ, займають рівнини меж Танаїдом і Бюристею — Роксолани. Бо весь край від Германії аж до Каспія є рівнина, скільки знаємо. А чи живе хто за Роксоланами, не знаємо²⁾. Роксолани воювали з воєводами Митридата Євнатора, вождь їх був Тасей, ходили помагати Палаку, сину Скилура; уважано їх за добрих новинників, але проти ушкідливої і добре узброєної фаланги не зможе ніяке війське варварське і легке. І воїни (Роксолани) — коло 50000 проти 6000, що були з Діофантом, воєводою Митридата, не встояли, і більшість їх пропала. Вони уживають шкурніи шоблами і нагрудники, щити з пруть, а за зброю — піки, лук і меч. Такі-ж здебільшого і інші народи. А у кочовників намети повстали, прироблені до возів, і в їх вони живуть; кругом наметів худоба, з якої вони живлять ся — молоком, сиром і м'ясом. Вони й ходять за отарами, мінюючи місця, щоб зовні мали траву — літою в болотах коло Меотиди, а літом — і на рівнинах³⁾.

¹⁾ Тут Страбон кладе Ольбію при Бюристені, тим дає попод думати, що Бюристею зван ся по Діпиро, а Вуг (як думують деякі), але Геродот і Діон Христовом, що самі були в Ольбії, виразно кажуть, що хоч знала ся вона Бюристею, але лежала при Гіанніді — Вугу.

²⁾ Гетя вперше згадують ся у Геродота (в оповіданню про похід Дарія) на захід від Дуная; Геродот, Страбон (VII с. III, 1) вважають їх народом тракцим, і така думка й досі найбільш розповсюджена. Пустиня Гетська припадає на землі меж Дунаєм і Дністром; імя Тирететів патакає на Тиру, Тиритів, стже вважають їх за мішаний нарід з Гетів і Тиритів (Подієтрянців) і містять над Дністром (Сармати — Савромати за Геродота мешкають за Доном, у Гіпнократа — навколо Меотиди, у Страбона ми бачимо їх десь коло Дністра, і се імя, як попереді Кітій, падаєть ся внагальї варварським народам паних степів, але то не була перемена цілї людности а хіба орди-власть: поруч з Ізнітами бачимо Геродотових Царських, „Ургі“ дуже нагадують его-ж „Хліборобів“ (Γερουσί), а з одного напису ольбійського, що відносять до III в. („Декрет Протогена“), знаємо, що тоді мешкали коло Ольбії Меланхлени під своїм імям Сандаратів: в мові осетинській (іранського корня), то значить: люди в чорній одіжі; сї Царські і Ургі мали мешкати десь на схід від Вуга, а народи, які далі згадує С. (ніби бастариського кореня) сиділи десь далі від моря, годі їх мешкани певнішо означити, бо й сам Страбон, як знати, не мав про їх докладної відомости.

³⁾ Роксоланів ще деякі старі книжники XVI — VII в., вважаючи на їх імя, хотіли привязати до Русів, новітніми часами туж гадку провадить д. Любавський (Розысканія о началѣ Руси), але та гіпотеза не має під собою ніякої підвалини. Інаці знову вгають те імя з аланами, а в сїх бачуть народ іранський, предків осетини. То безперечно, що серед т. зв. сарматської людности (до Сарматів зазначає Роксоланів Тацит) існувала значна течія іранська, що позоставила слід в іменах осіб і місць (про се особливо див. Міллера Осетинскіе этюды, III). Віллу, за яку оповідає Страбон, вів Матридат задля Херсонеса: „скитський“ цар Скилура (що мав царство десь коло Ольбії, бо та его власть узначала) наступав на Херсонес в останній чверті II в. до Христа, Херсонес завіззав до поміщи Матридата, і Палака, Скилурового сина, нобито (Скилура мабуть вже не жив); про сю битву оповідає напиво, знайдений в Херсонесі (напиво північні го берега

XI, II. 2. У Танаїда знаємо устя (їх два — в північній частині Меотиди, на 60 стадій одно від одного), а далі за устя відомо мало що через холод і природні перешкоди, які можуть терпіти тубільці, що по кочовничому живлять ся мясом та молоком, а чужинці не терплять. До того ж кочовники, не охочі до зносин з иньшими, а численні та дужі, не пускають як де й вступ до краю або річкою можна доплити¹⁾.

3. Де річка тече в озеро (Танаїд в Меотиду), в місто того-ж імені — Танаїд, що осадили Еллини з Боспору. Недавно его зруйнував цар Полемон, бо его не слухало ся. А то був торг сільний для азіатських і європейських кочовників і для тих, що приїздили озером з Боспора: ті привозили невідьників, шкури і иньші речі кочовничі, а сї замість того привозили убрання, вино й иньше, що належить до культурного життя²⁾...

4. Скрізь по над морем (Меотидою) живуть Меоти, хлібороби, але вовниники не гірші від кочовників; вони подільні на багато народів: ті що близько Танаїда — більш дикі, ті що близько Боспора — лагідніші³⁾.

IV. П Т О Л Е М Е Й.

Відомості наші про Клавдія Птолемея дуже бідні; астропом з *саху*, жив він в другій половині II в. по Христі. Его трактат: *Γεωγραφικὴ Ὑφήλη*. Підручник географії, є нбн коментарій до мана: він подає географічне положення країв, річок, міст по меридіанам і паралелям, і додає коротенькі нотатки. Подаємо витяг з кн. III гл. 5 — „восьмої карти Європи“ (з рецензії Мюллера). Як видно і з него, Птолемей подає каталог імен географічних і етнографічних з різних часів, отже треба з его відомостей користати обережно.

Сарматію займають багато народів: Венеди коло всієї саги Венедскої; за (*εἰς*) Дакиєю Певкипи і Бастерни і по всему берегу Меотиди Язиги і Гоксолани; далі в середину за ними Гамаксобії і Скити-Алани.

Менчі народи в Скитії: коли Вистули річки. ближче Венедів — Гутони, потім Фіниї, потім Сулоні, близько (*εἰς* — під) їх Фругундіони, далі — коло верху Вистули річки — Варини; близько їх Омброни, далі Анаргофракти,

Чорного моря окремо видав недавно в Петербурзі В. Латішов: *Inscriptiones orae septentrion. Ponti Euxini*, t. I—II, 1885—1890, першай том містить написи західні, від Тирю до Херсонеса, II — східні).

¹⁾ Порівнюючи подані тут витяги з Страбона, виразно бачимо, що варварська людність чорноморська его часу, як і за часів Геродота, не була односторонною що до культури, і коли частина (може більша) була кочовою, частина (як коло Дунаю й Меотиди) була хліборобскою.

²⁾ Боспором звав ся союз грецьких міст коло Боспору Киммерійського (проливу Керченського), з Пантікапейю (Керчю) в головах; династія Спартокидів (мабуть варварська в роду) опанувала его в V в. до Христа, й ненарушаючи міської автономії, панувала до Митридата Евпатора (+ 63 до Хр.), що був якийсь час паном Боспора; по нему череміняли ся кілька династій, з їх останній і був Полемон (в останній чергті перед Христом), що зруйнував старий Танаїд. Уважаючи на находки археологічні, Танаїд кладуть коло слоб. Недвиговки, коло рукава Дону — Мертвого Донця. Потім Танаїд відбудовано, в II—III в. він знову був значним торгом. Що до кочовників азіатських, то тут розуміє автор народи задонські, бо Дон уважав ся границею Європи.

³⁾ Імя Меотів було збірним назвиськом для варварських народів, що жили коло Меотиди (їх вилічує Страбон низче, § 11); оно є вже у Геродота.

далі Бургіони, далі Арсуети, потім Сабоки, потім Пенгити й Бесси — коло гір Карпатських.

На схід від їх — ближче Венедів — знову Галинди і Судини і Ставани до Аланів; ближче їх Ігілліони, потім Койстобоки і Транемонтани, до гір Певкниів.

Знову коло Венедскої заводи берег океанський займають Вельти, за ними Осейї, потім Карбони — самі північні; на схід від їх Карсоти і Сали; ближче їх Гелони та Гинноподи та Меланхлени; ближче їх Агатирси, потім Аорси і Патирикти; ближче їх Савари та Воруки — до гір Ринейських. Потім Акіби і Паски, ближче їх Вібіони і Ідри. Ближче Вибіонів, аж до Аланів — Стурни; межі Аланами та Амаксобіями — Каріони і Саргатиї. Коло завороту р. Танаїда — Офони та Танаїти, ближче їх Оспли аж до Роксоланів; межі Амаксобіїв та Роксоланів Ревканалі і Ексобіїти; знову межі Певкниів та Бастернів Карііани, за ними Гевни, потім Бодини; межі Бастернів і Роксоланів Хуни і понід своїми горами Амадоки та Навари. Коло озера Віки Тореккади, а по бігу Ахілея — Тавроскити. Ближче Бастернів, в сторону Дакії — Татри, а ближче їх Тирагети.¹⁾

V. І о р д а н.

Іордан (не Іорнанд, як називають его також) був родом з якогось варварського народу, асимільованого Готами (м. б. аланського) і служив за потаря у одного князя готського Гунтига, жив на сході в імперії Східній, і тут, мабуть в Мезії, написав коло р. 551 свою історію *Gotiv* (*Getica*); потім став він монахом; догадка, ніби був єпископом, і той *Birila*, якому присвятив він свою Римську історію (*Romana*) був папа (538 - 556), не має підвалин. Для Готської історії головним жерелом була праця тогож наймення Кассіодора, міністра короля Теодорика; ця остання написана була десь коло р. 530 і до нас не дійшла, її скоротив Іордан, вибравши здебільшого те, що належало до східних країв, і зкориставшись також деякими пичими жерелами. Обидва історики — Кассіодор і Іордан, перейняті готським патріотизмом і з того погляду вимагають критики. Найліпше видане Іордана — Т. Моммзена в *Monumenta Germaniae historica, Auctorum antiquissimorum tomus V p. I* (1882). Подавмо два витяги — з географічного начерку і з історії готського королівства (текст з рецензії Моммзена).

¹⁾ Птолемейові каталог народів задав багато праці ученим, що спликували їх приписувати до певних місць і етнографічних назв; тут годі над тия заставлятися, тім більше, що в сїм каталозі — як сказано, зведені етнографічні відомості різних часів: знаходимо Геродотових Гелонів, Меланхленів, Агатирсів, поруч з ними багато нових імен, але деякі не мають жадного значіння, бо то не імення етнографічні: як Амаксобії, себо — що живуть на возах (козовники), Гинноподи — з кіньми погами. Певно меж іменнями є й реальні: як Венеді — славяно західні (Венедська заводь — Балтійське море, Вистула — Висла), Гутони (Готи), Фіини, Галинди (пруське коліно, що пригадає літописну Голядь), і т. и. Зауважу, що деякі догадують ся, що Савари можуть значити Сіовари, Карііани — мешканців прикарпатських, Ставане — Славян, Беси — мешканців Бескидів, Пенгіти — мешканців Пеннів, коло Дунайці, і т. и.; але з такими догадками тра бути обережним. Хуни Птолемея оборонці славизму Гупнів мають за сїх остатніх. Зауважу ще, що назву Тавроскитів деякі пізніші грецькі історики (як Лев Дякон) прикладали до Русів. До токування Птолемейових назв окрім «Славянських Старожитностей» Шафарика див. спеціальну розвідку Мюленгофа в *Monatsberichte der Berliner Akademie*, 1866, і галицькі праці проф. І. Шараневича — *Kritische Blicke in d. Geschichte der Karpaten-Völker* і О. Партицкого — *Старинна історія Галичини*.

V. Коло лівої сторони (Альпія — гір Карпатських), що йде напівніч, від верху р. Вистули на незмірній простороні сидить великий нарід Венетів. Хоч імення їх тепер міняють ся від родин (княжих) і місць (мешкання), але головні назвики мають — Славенів (Slaveni) та Антів. Славени живуть від міста Новотунського і озера т. зв. Мурейського до Дністра і на північ до Висли; болота і ліси в їх замість міст. Анти ж, мужицьші між ними — при завороті Чорного моря від Дністра замешкують аж до Дніпра, а сі річки відходять одна від одної на багато днів ходу.¹⁾

XXIII. Після смерті короля Готів Гебериха, через якийсь час, перейшло королівство до Германарика, найславнішого з Амалів, що багато воєвничих народів шовиничних подолів і примусив корити ся своїм законам. Не дурно деякі предки рівняли его до Олександра Великого. Бо панував він, підбивши, над Голтескитами, Тіудами, Інаунками, Васинабронкасами, Меренс, Морденс, Імніскарами, Рогами, Тадзанс, Атауль, Навего, Бубегенами, Кольдами.²⁾ Славлячесь з власти над ними, не стернів він щоб і Герульського народу (над яким панував Галарик), значну частину его вигубивши, решти під себе не підбити. Сей нарід, як повідає історик Аблавій, живучи коло оз. Меотиди, по місяцях болотятих, що Греки звуть „еле“, назвали ся Елурами; нарід проворний, а ще більше гордий.³⁾ Бо не було такого народу, щоб з них не набрав собі легкого війська. Та хоч проворність їх спасала в інших війнах частих, перед сталою і звільною удачею Готів полягла, і судила їм доля служити меж інших народів королю Готів Германарику. Після погибелі Ге-

¹⁾ Тут імя Венедів з'являєть ся загальним назвиком Словян, Славенами зветь ся західня, а Антами східня їх частина; подібний поділ бачимо ми й у сучасника Іордана Проконія, і то побільшує вагу сеї відомості. Озеро Мурейське нам невідоме; видно тільки, що Іордан клав его десть на заході, коло Дунаю (с. V); гадка, що то є оз. Ільмень, а ж. Новотунське — Новгород, не має ніякої певної підвалини.

²⁾ Готи, нарід германський, з берегів Балтики в к. II або початку III перейшов в краї чорноморські і надавав на державу Римську. В пол. IV в. король їх Ерманарик засновує значну державу. Коли б здались ми на відомості Іордана про неї, мусила б вона займати трохи не цілу східню Європу, але справедливо уважають, що Іордан мав тут користати з переказів і писень народних, в яких особа Ерманарика дуже швидко одягла ся поетичним туманом, а его діяльність і держава значно nobilishena. З тогож походить, що назви народів Ерманарикової держави, які подає Іордан, незалежно покручені (і в рукописах мають різні варіанти). Пробують вгадати в Merens — Мерю, Mordens — Морду, Tadzans — Чудь, Vasinabroncas — Вєсь і Перм, Navego — Новгород. Цікаво, що се все народи північні: може в зносинах або боротьбі з ними були Готи за часів свого мешкання коло Балтики, й для того їх імення преховались в переказах готських, а з часом понали до каталогу підладних народів, також як і Ести, а може й Венети. Дійсна держава Ерманарика чи не обмежувалась чорноморськими берегами, до Іордан містить Герулін; тому догадка, щоби Іордан, що в пізніших сагах відомий під іменем Діпринського города (Dapnir-stadir) як столиці Готів, дійсно був столицею Ерманарика, не має великої ваги (про сю догадку див. розвідки: проф. Дашкевича в Київск. Университетск. Извѣстіяхъ 1886, XI в Веселовского — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1887, VI). Королівство готське прожило не довго, бо вже коло 375 р. розбили его Гунни в воджех своїм Баламиром, Вестготи (Тирванги) помагдували тодіж до Византії, Остготи (Греитунги) зістались під зверхністю Гупнів (див. нижче).

³⁾ Тут бачимо також приклад обясненя варварських імен з мов класичних: Герули — Гелури, від Елу, болота. Історик Аблавій (Abelardus), на якого не раз посилають ся Іордан, називаючи его істориком готским, цілком невідомий.

рулів пішов Германарик війною на Венетів, а ті, хоч в війнах не славні, але числом великі, зпочатку хотіли бороти ся. Та нічого не значить множество люду невовниного, особливо як ще й воля на те Божя буде, та й спла збройна прилучить ся. А вони, як то зпочатку оповідання, чи то в реєстрі народів почали ми вже казати, виходячи з одного роду, тепер три мають імення, себ то Венети, Апти, Славени; і хоч тепер вони, за для гріхів наших, скрізь лютують, тоді всі слухали Германарикового розказу.¹⁾ Також покоровив він подібно розумом і відвагою своєю народ Естів, що занешкують предвгий берег океану Германського, і панував над всіми народами Скитії й Германиї, як над своїми маїностями.

XXIV. Потім не за довгий час, як оповідає Орозій, народ Гуннів, немилосердний над усяку жестокість, напав ся на Готів.²⁾ Він перейшов велике те озеро (Меотиду) і зараз, немов якийсь вир народний, потягнув за собою Алпидзурів, Алциндзурів, Ітімарів, Тункареїв та Бойсків, що сиділи на тім березі Скитії. Підбили під себе, томлячи частими битвами, ще і Галанів, що не гірші від їх були на війні, та ріжнили ся людскістю, побутом і виглядом. Бо Гунни хоч кого війною може не подолували, страшним лицем своїм наганяли страху і примушували тікати, бо в їх лице було страх чорне, і ніби, щоб так сказати, неформенна галушка якась, а не лице, з якимись точками замість очей. Поганим вигляд виявляє їх сміливість духа, бо вони клічуть дуги своїх першого-ж дня по родинях: патинають мечем щокли хлопцям, щоб вони перш ніж молоком погодують ся, мусили терпіти рани. З того вони старіють ся безбороді і хлопцями не бувають гарні, бо на лиці, посіченному мечем, за для ран пропадає молодецька краса волосся. На зріст малі, але проворні і зручні в рухах, добрі їздиці, широкі в плечах, дотепні що до стріли і лука, шиями міцні і завше з гордості кириу гнуть. З виглядом людським, живуть вони в скотській жестокості.³⁾

XLVIII. Як я вже оповів, як міг, слідкуючи за словами предків, про часи, коли як Остроготи, так і Везеготи були сполучені, і вияснив історію Везеготів по відділенню від Остроготів, треба нам знову вернути ся до їх давних скитських оселі і оновісти подібним чином генеалогію і діла Остроготів. Ві-

¹⁾ Тут цікаво, що Іордан зазначає назви Славян і Аятів як сучасні, а давніших переказів він знав ніби тільки Венетів; але низче, в оповіданню про Виянтара, знаходимо й Аятів.

²⁾ Далі йде легенда про початок Гуннів, як породили їх відьми, вигнані з готської землі, побравшись з злими духами; Гунни з початку жили на схід від моря Азовського, і принадково довідавшись (на польованню за сарною), що й по той бік моря є земля, перейшли на другий бік; се останнє взято з жерел византийських. Орозій — автор хроніки з поч. V в.

³⁾ Подібне про вигляд Гуннів оповідає Амміан Марцеллін (IV в.), додаючи, що були вони криві (randi). Однак не мало письменників (Венетин, Іловайський, Забелин, у нас О. Партицкий) зачисляє Гуннів до Славян, тім часом як більш розповсюджений погляд (висловлений ще в минулім віці Дегінем) залічував їх до Монголів, маючи за народ Гіон-гу, відомий з жерел хинських; ще недавно в сій справі вела ся горяча полеміка між д. Іловайським і іншими ученими російськими (Іловайський Розысканія о началѣ Руси, вид. 1886, Журнал Министерства Нар. Просвѣди 1882 VII. IX). Справа зостає ся непорішеною і погляд на Гуннів, як народ монгольського роду (в ширшій значинію — се б то може й Турків, може й Алтайців) переважає. Ми маємо тут орду воєнничу, подібну до попередніх Скитів чи Сарматів, що переходили нашими степами, на якийсь час підбиваючи собі сусідні народи, першу докладніше відому що до своїх чинів.

домо, що по смерті короля свого Германарика, відділені від Везеготів, zostали ся вони в тій же своїй вітчизні, піддавши ся зверхности Гуннів, хоч Винитар, з роду Амалів, заховав ознаки своєї власти. Він подобив ся відвагою дідові Вультульфові, а хоч не був такий щасливий як Германарик, але не терплячи щоб підлягати зверхности Гуннів, по малу відтїтав ся від них, і хочачи своєю мужністю показатись, пішов війною на край Антів. Напав на їх, і в першій битві его побито, але потім взяв перевагу, і розіняв їх царя Боза з его силами і 40 старшинами, як страшний приклад, щоб трупи, висіячи, більшого страху надавали підданім. Але ледве рік панував він собі так свобідно: Баламбер, король Гуннів, не стерпів того, але покликавши до себе Гезимунда, сина великого Гуннимунда, що заховуючи свою присягу і вірність з великою частиною Готів признавав зверхність Гуннів, і поновивши з ним союз, повів війско на Винитара. Довго били ся; в першій і другій битві подолів Винитар, і не зможе ніхто оповісти, яку бірку задав Венетар війську Гуннів. В третій битві при річці зв. Ерак серед бою Баламбер (Баламер) підступом пустивши стрілу, пробив голову Венетару і взявши его племенищу Вадамерку (Валадарку) за себе, панував над цілим народом Готским спокійно, одначе так що завше правив Готами їх власний князь, хоч за дозволом Гуннів.¹⁾

VI. П р о к о п і й.

Прокопій, з м. Кесарії, був юрисконсультом у Велларія, в 2-ій полов. VI в., і мав добрі відомості про сучасне політичне й громадське життя; історію політичну, власне війни Византиї за ім. Юстиніана з Персами, Вандалами й Остготами, описує він в своїй „Історії“ (De bello Persico, Vandalico, Gothico, 8 кн.), внутрішній історії часів Юстиніана присвячені его праці Κτίσματα (De aedificiis) і Ἀνέκδοτα (Historia arcana); для нас важні его відомості про Славян, спеціально східних, заміщені в історії остготської війни (кн. III і IV). Перші з книг его політичної історії були вже видані в світ десь перед р. 534. коли видана в останню, додаткову (VIII) книжку. Новіше видане его писань — в Corpus scriptorum historiae Byzantinae, t. II - IV, 1833—8 (переклад подаємо звідти).

III. с. XIV.²⁾ Коли про се рознесло ся в народі, зішлись ся в сій справі майже всі Анти і ухвалили сю справу спільно вести, сподіваючись

¹⁾ В сему уступі цікаво дуже оповідане про боротьбу Остготів з князем Антів — отже Славян східних; на жаль — не означено де вони жили тоді. Остготи вийшли з Чорноморських країв разом з Гуннами на захід, коли Атилла, сполучивши всіх Гуннів, розпочав свій похід в серед. V в. Зостали ся одначе частини — т. зв. Готи Тотракенти на східному березі Чорного моря, коло Анали, відомі за часів Юстиніана (Прокопій), і Готи кримські, в Таврії: ці держали ся довго (про їх згадує й Слово о полку Ігоревім); ще в в. XV було там князівство Мангушке, і вимерли вони тільки в XVIII в., коли скасована була й катедра готска. Історія Готів в наших краях має чималу літературу. Окрім загальних монографій про великий рух народів, значним ширшій — Бруна Черноморські Готи etc., в т. II его „Черноморья“ і Томашека Die Goten in Taurien (Etnologische Forschungen, I, 1881).

²⁾ Перед тим оповідав Прокопій, що воєвода Хилвудій (Χιλβυδίας) в р. 531 з наказу ім. Юстиніана держав парту над Дунаєм, непускаючи „Гуннів“, Антів і Славян переходити за Дунай і грабувати краї византийські. Сам він часто переходив за Дунай і був „варварів“, але в таких поході его нарешті Славяне вбили. Згодом знайшов ся Аит, що понав був, під час війни Славян з Ан-

собі великої користі, що вони мають в руках вовводу ромейського (себто византийського) Хилвудія. Бо сімні народами — Склавінами і Антами не править один муж, але з давних часів живуть так, що порядкує громада¹⁾, і для того всі справи, чи щесливі чи лихі, до громади йдуть. Та можна сказати — і в усіх лихих справах однаково ведеться ся у обох сих варварських народів і установилося здавна. Єдиного бога, що молодью насилля, визнають єдиним владикою всіх і жертвують ему корів і всяку худобу. Не знають долі (фатума) і зовсім не признають, щоб вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хоробі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, як що не пропадуть, жертву богу, і спасши ся жертвують, що обіцали, і думають, що тією жертвою спасли собі життя. Шанують вони річки, нимф і деякі иньші божества, жертвують їм усім і з тих жертв ворожать собі. Живуть вони в лихих хатках, селичись далеко один від одного і переміняючи часто кожний своє мешканє.²⁾ Виступаючи на битву, ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити і піки, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки, ані плаща, але тільки в коротких сподніх стають бити ся з ворогами. У обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не різнять ся меж собою; всі вони високі і надзвичайно міцні; тілом і волоссям не дуже білі і не русяві, і не впадають зовсім в чорне, а рудуваті всі. Житє провадять суворе і нецивілізоване, як і Масаети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі і не підступні і в простоті заховують зичні утєкі (гунєкі). І ім'я у Склавінів та Антів колись було одно: за давних часів і сих і тих звали Спорами, для того, думаю, що заселяють край розкиданими (σπαρσάν) і відокремленими оселями.³⁾ Для того й займають великий край — бо більшу частину того берега Істра замешкують вони. Доти про сі народи.⁴⁾

тами, в неволі до Славян, на ім'я також Хилвудій. Викуплений з неволі, став він удавати з себе того небіжчика Хилвудія, але нарешті попав ся в руки Грекам. Герули, що покликали Греки до помочи собі, по дорозі побіли Славян, що грабували Тракію, при сій нагоді попав ся і Хилвудій. З сего поводу подає Проконій свій важний уступ про Антів і Славян.

¹⁾ *Ἐν ἀκριβοῦσι ζήτησιν*. Сей класичний текст про устрій Антів і Славян не тра розуміти так, що зовсім не мали вони князів, а що не було в їх одного монарха на цілий нарід, і що вищою власттю політичною zostавала ся рада народня, віче; очевиднож, князів, як і булї, не мали великого значіння в житї політичнім.

²⁾ Звістку про окремі мешкання тра так зрозуміти, що жили переважно не великими селами або містами, але хуторами або дворцями, невеликими осадями. Трудніше зрозуміти ті ніби непереставні переміни місця; деякі обясняють се так, що ті народи були тоді в стані руху, міграції, переходу на свої нові оселі, на яких потім застає їх історія. Але може тут є й яке небудь непорозуміння, може тутякі-небудь господарські періодичні переходи, на пр. з оборонних осель на хутори підчас зліборобської роботи і т. п.

³⁾ Виймавши етнографічне ім'я, Проконій зараз пробує собі его обяснити з грецької мови — Спори з *σπαρσάν*; се звичайна метода, з якої повставали всі ті грецизовані назви, які ми вже бачили. Правдоподібно в Спорах бачуть покручене слово Сербї, що давнішими часами було загальною назвою народів славянських і пізнішими часами тільки zostалося спеціально за деякими народами (як то було і з словом Славяне).

⁴⁾ Проконій не розрізняє географічно осель Антів і Славян, як то робить Йордан. Тут і вище (I, гл. 27: „Унїя, Склавіни і Анти, що по той бік Дунаю, недалеко від берега, мають свої батьківські оселі“) він містить коло Дунаю без

Тоді Анти, зібравши ся, як то сказано вже, того чоловіка заставляють признати ся перед ними, що він самий Хилвудій, воевода ромейський; коли ж він вирекав ся, грозили ся. А поки се в їх діяло ся, імп. Юстиніан прислав поєлів до сіх варварів, просив, щоб вони перейшли до давнього міста, званого Турріє, що лежить по той бік Істра, збудований колись Траяном, імператором римским, і з давних часів порожній, бо зруйнували его татюшні варвари. Се місто і край околий — бо належав він з початку до Ромейв. обіцяв їм подарувати, заховувати до них ласку і грошей початку їм наперед дати, з тим щоб вони були союзниками его і не давали Гуннам нападати на державу Ромейску. Почувши таке, варваре згодились і обіцялись все те зробити, аби з ними жити лишив імператор Хилвудія, воеводу ромейського, привернувши ему его годнієть, бо запевняли навмисне, що то Хилвудій.¹⁾

IV, гл. 4. За Сагідами багато сидить народів гунських.²⁾ Дальший край зветь ся Евлѣсією, в приморській і в внутрішній часті її живуть варвари аж до Меотійського озера і ріки Танаїда, що тече в се озеро, а се озеро втекає в Понт Евкениський. Люде, що живуть тут, здавна звали ся Кизмєріяни, а тепер Утургурами. А за ними на північ сидять незчисленні народи Антів. А коло того місця, де починаєть ся протока з озера в море, живуть Готи звані Тетракегги, їх не багато, але заховують закон християнський.³⁾

VII. Житие Георгия Амастридского.

Амастрида, тепер Аммасера, місто коло Синопа, при південнім березі Чорного моря. Св. Георгій був тут єпископом в кінці VIII і початку IX віку. Час написання житія его і автор не відомі, аналіз прирєдить до гадки, що написано воно в 1-ій пол. IX в., разом з доданнями до него чудами; одяо з сіх чуд і має важне значінне для нас. Житіє захвалось в єдиному рукописі X в., видаєо було з початку в Acta sanctorum, а р. 1893 видав его в Петербурзі, з перекладом російським і з додатком спеціальні розпрани, проф. Василевський під назв. „Русско-византийскія изслѣдованія“ (і в „Лѣтописи Археограф. комиссіи“ т. IX); переклад тексту подаємо з его видання.

Гл. 43. Напали варвари Рос (Рѡс), нарід, як то всі знають, дуже жестокий і немилосердний, що не має жадного слїду ласки до людей. Подібні до звірів своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, самим виглядом виявляють вони жадобу морду, не мають втіх ні в чому, що належить чоловіку, як тільки в убиванню. Отесей то нарід, погибельний і чином і іменем, понавши руїну від Проπονтиди і перейшовши дальший берег, дійшов і до вітчини святого, вирубаючи немилосердно всяку плоть і лїта всякі, не жалуючи старих,

ріжниць і Склавівів і Антів, але оповідаючи про краї східні, над Азовським хорєж, каже тільки про Антів, так що в сему згожує ся з Йорданом, бо і той Антів містить на сході. А коло Дунаю й справді могли зникати ся оселі і східних і західних Славян.

¹⁾ Далі оповідає П., що Хилвудій в сій справі поїхав до Константинополя, але понав ся при нападі Герулів в руки Парзеса.

²⁾ Оповідає П. про народи кавказські; назва Гуннів не має в его, видно, певного етнографічного значіння.

³⁾ З сіх відомостей про Антів можна вивести (порівнюючи до слів Йордана) що замешкували вони в VI в. цілий край від Дунаю до країв західних. Про Тетракеггів казав я вже. Що до Утургурів-Гуннів, то деякі розуміють тут Болгар; ще в X в. жили тут „Чорні Болгари“, відомі а договора Ігори.

не проминаючи днів, але на всіх разом погибельну узброюючи руку, поспішав запровадити смерть скільки сили. Руїнують ся церкви, святиці поганять ся ; на їх місці олтари (язическі), беззаконні зливання і жертви; таурійське побивання чужинців данне, що й досі в їх живе ; смерть дівчат, чоловіків і жінок. Ніхто не помігав, не було кому вступити. Палують сіновязи, жерела і дерева. Пронідає вишне понукає, може -- щоб сновинала ся злоба ; знаємо з Псалма, що багато такого потерпів Ізраїль.¹⁾

44. Добрий настрій не був присутній тілом, а духом був з Богом і перед лицем його розуміючи і читаючи в судах невислудних, не дбав про оборону і відтягав поміч. Але на решті не міг так лишати і творить тут чудо не менше від інших. Бо коли варвари увійшли в храм і побачивши гроба²⁾, подумали, що там в скарб (бо й справді то був скарб), і взяли ся розкопувати его — ослабли в їх руки, ослабли ноги і звязані невидимими кайданками, стояли нерухомі, пужденні, новні дива і страху, не можучи нічого більше як тільки стогнати.

45. Воввода їх, побачивши таке чудо, сновнив ся страхом і дивом і привівши якогось, в неволю взятого, запитав ся в его, що воно значить, і яким чином стало се все з воїнами. Той відповідає : „се сила Бога, що із не-істнованія привів се тебе до істнованія, що чинить все з своєї волі, якому ніхто не може противити си, ані цар, ані володар (ὀψωνος), ані князь, ані варвар, кого б ти не назвав, ані цілий нарід. З его волі царі царствують і владки володіють землею.“ Каже варвар : „щож, хіба ми щоденно не чинимо жертв богам, устроюючи олтари і зливання?“ „Але то, чоловіче, не правдиві боги, яким ви жертвуете (зливаєте) і не з таких жертв тішиться ся Біг ; нічого ему не потрібно, бо всім він володіє.“ Каже той : „а є якась інша жертва, яку любить ваш Біг? І як той, хто потребує такої жертви, може уважати ся таким, що нічого не потребує?“³⁾

46. Здивований тим всім варвар обіцяв ся все то зробити як найскорше. Дав волю і свободу християнам, наказує їм просити Бога і сьвятого. Запалюють багато свѣтла, правлять веселючу службу і співн псалмів. Варвари звільняють ся з богопосланого гніву, вчиняють якусь угоду й умову з християнами. Більш уже вони не поневірили святощів, не зневажали божих алтарів, не

¹⁾ Маємо нахід Руси на південний берег Чорного моря, цілком аналогічний з находом Ігора 941 р. Русь з'являється під формою Рѡс (indeclinabile), як звзагалі в ранішних византийських жерелах. Призначаючи тут звістку, як сказано, 1-шої полов. IX в. про факт з початку того віку, будемо мати чи не найрашнішу певну згадку за Русь. Цікаво, що вона виступає тут як нарід вже відомий добре загалу, не новий. Про національність сего народу не маємо відомості : рлси, якими его вхарактеризовано, можна однаково добре прикладати як до Славян, так і до інших народів, — власне їх жестока влада і поганські звичаї ; що до жестокости можна навести оповідання про нелюдські вчинки Славян в Тракії у Проконія (De h. Gotthico III. 38 : на паля сажали, пальцями забивали, живих палили). Зауважено згадку оповідання про таврські звичаї (за Таврів звичайно оповідали, що вбивають чужинців) : вона натякає, що автор наважував Русь якимсь чином до Таврів, отже ніби відносив до північних берегів Чорного моря (з сїм можна порівняти назву Руси у Льва Дякона — Тавроскити).

²⁾ Гроб Георгія Амастрідського.

³⁾ Далі християнин оповідає про правого Бога і радить для визволення своїх принести єлею і воску, шавувати храм і цуктити невільників.

грабували попочтивими руками святих скарбів, не поганили храмів кровію; досить було одного гроба, щоб обняти нерозсудність варварів, щобн задержати велико убиване, спинити нелюдскість і до тихости овечої привернути волюкн жестоких, до поважання божих храмів донести тіх, що ганували їм і луки.¹⁾

VIII. Житне Стефана Сурожского.

Цілковиту аналогію з поданим витягом з житія Георгія Амастридского має одно з чуд (3 е) житія Стефана Сурожского, але на жаль що до своєї автентичности не так певне. Шпрша редакція житія що містить в собі згадане чудо, заховала ся тільки в мові славянській, в рукописах XVI в.; чудо одначе не має в собі ознак пізнього підроблення (хіба додаток „з Новгорода“). Стефан, єпископ Сурожа, жив в 2-ій полов VIII в.; чудо мало стати ся скоро по єго смерті, довод сього бачать також в іменн єп. Филорета в томуж чуді; з того всего мило б воно бути не пізніш 1-ої чверти IX в. Ціле житне видав проф. Василевский разом з житнем Г. Амастридского; чуда з кн Бравалином і Анною видав раніше Востоков в описанні Румянцевскаго музеума с. 689; подаємо текст з видання Василевского.

3. О прихощенні ратію к Сурожу князя Бравалина изъ Великого Новогграда. По смерті же святаго мало лѣтъ мноу, приде рать велика роускаа изъ Новаграда -- князь Бравалинь силень зѣло, плѣни отъ Корсоуна и до Корча, съ многою силою приде къ Соурожу.²⁾ За 10 днѣй бишася злѣ межоу себе, и по 10 днѣй вииде Бравалинь, силою изломивъ желѣзнаа врата, и вииде въ градъ, иземъ мечь свой. И вииде въ цѣрковь, въ святую Софію, и разбивъ двери, и вииде, идѣже гробъ святаго. А на гробъ царское одѣло и жемчюгъ, и злато, и камень драгий, и кандила злата, и съсудовъ златыхъ много, все пограбиха.³⁾ И въ томъ часѣ разболѣся, обратися лице его назадъ, и лежа, шѣны точаше. Възши глаголя: „великъ чоловікъъ свять єсть, иже зде, и оудари мя по лицу, и обратися лице мое назадъ.“ И рече князь бояромъ своимъ: „обратите все назадъ, что есте взяли.“ Они же възвратиша все и хотѣша и князя пояти оттуду, князь же възши, глаголя: „не дѣйте мене да лежу, изламати бо мя хочеть єдинъ старъ свять моужъ, притисну мя. и душа ми изити хочеть.“ И рече имъ: „скоро выженѣте рать изъ града сего, да не възметъ ничтоже рать.“ И излѣзе изъ града. И еще не възстаняше, дондеже пакы рече князь бояромъ: „сн възвратите все, елико пограбихомъ священ-

¹⁾ Далі їде похвала гробу й святому, тим і кінчать ся ціле житне. Як видно з поданих уривків, написано воно дуже риторично, і за сією риторикою пропадають реальні ознаки тієї Русь. Одначе може бути, що реальні погляди, які автор наважує їй, шанованє лук, ключів і гаїв (дерев), мають реальне значінє; се цілком згожувалось би з іншими відомостями про реальну руску, своїм й чужим, в яких культ ключів і дорів з'являеть ся звичайно.

²⁾ Сурож — тепер Судак, давніше Сугдея або „Охдая, містечко на півд. березі Таврії, коло Теодосії. Князь руский пограбував весь південний берег Таврії: від Корсуна (Херсона, коло сучасного Севастополя) до Корча (Керчі); замісь іменн єго Бравалин в півших рукописах стоїть „Бравалин и силєн“ — себ то воевничий, але се, мабуть, перекручено з іменн. Що до Новгорода, звідки він прийшов, — се звичайно уважають за цінящий додаток (оснований на легенді, що Русь пішла з Новгорода), і се правдоподібно

³⁾ Катедрою в Сурожі оправді була церква Софії; се, як і імя Филарета, може доводити автентичність оповіданя.

ния съсоуды церковныя, въ Корсону, и в Керчи, и вездѣ, и принесите съмо все, и положите на гробъ Стефановъ." Они же възвратиша все, и ничтоже себѣ не оставиша, но все принесомъ и положиша при гробъ святаго Стефана. И пакы въ ужасѣ¹⁾ рече святыи Стефанъ къ князю: „аще не крестишися въ церкви моеи, не възвратишися и не изыдеши отсюду." И възни князь глаголя: „да придоуть попове и крестятъ мя; аще възстану, и лице мое обратится, крещуся." И придоша попове, и Филаретъ архіепископъ, и молитву сътвориша надъ княземъ; и крестиша его въ имя Отца и Сына и Святаго Духа, и обратился лице его пакы; крестниша жеся и боляре вси.²⁾ Но еще шіа его боляше; попове же рекоша князю: „общайся Богу, елико отъ Корсуны до Корча что еси взялъ илѣиницы — моужи и жены и дѣти, повели възвратити вся." Тогда князь повелѣ въсѣмъ своимъ вѣя отпустити и идоша каждо в споласи; за недѣлю же не наиде нѣтъ церкви, донелже даръ даде волникъ святому Стефану; и градъ, и люди, и поповѣ почтливѣ, отъидо. И то слышавше нині ратни, и не смѣху нанти, аще ли кто наидяше, то посрамленъ отхождаше.³⁾

IX. П р у д е н ц і й.

Пруденцій Галіндо, епископъ в мѣстѣ Труа (в Франціи) в середни IX в. († 861 р.) уважае ся авторомъ хроніки з лѣт 835—861, доданої до т. зв. літописи Бертинської (Annales Bertiniani), урядової літописи французскихъ королів. Під р 839 оновідае він тут про послав руских; се оновіданє подаємо нижче з тексту Пруденція, виданого Перцом в Monumenta Germaniae historica, Scriptorum t. I.

Пришли также послы грецкі, що послав імператор Теофил: себто Теодосій, митрополит халдиконскій, і Теофан спатарій, з дарунками, вартими імператора, і листом; імператор⁴⁾ прийняв їх учтиво в Інгюлгенгеймі⁵⁾ 15 дня іюньских календ (11^ю). Послы сі мали мову про затверженє умови і спокою і вічної приязни і ласки меж обома імператорами і їх підданими; висловлено також подяку і радість в Господі про побіди, які з ласки Неба одержув (Теофил), воюючи з чужими народами;⁶⁾ з того просив і Імператора (Людовика) і его підданих по приятельському подякувати Подавателю всяких побід. Прислав з ними также якихось людей, які казали, що вони, себто нарід їх, звуть ся Рось (Rhos), що король їх, хакан назвиском, послав їх до него (Теофила) задля приязни, як вони казали. В згаданому листі він (Теофил) просив, щоб

¹⁾ Себто в екстазі — се належить до Бравліна.

²⁾ В одному попередньому чуді (чудо 1) згадає ся клирик Филарет, сучасник св. Стефана і его безпосередній заступник на Сурожській катедрі; справді в Таврії еп. Филарет існував в 1-ій чверті IX в., як зауважив д. Василевскій, доводячи, що то й був згаданий в нашому чуді архієпископ (передмова с. 282); се є доводом і автентичности, і часу чуда.

³⁾ Далі йде чудо з „царицею Анною“, що „отъ Корсуны в Керчь идуши, разболѣся на пути смертными недугами на Черный водѣ“ (Кара су, Чорна вода коло Судака) — тут звичайно розуміють Анну, жінку св. Володимира, хоч се зостаєть ся справою непевною (в деяких описах стоїть натомість: „а иная царица“, „а я царица..“).

⁴⁾ Людвикъ Побожный.

⁵⁾ Інгельгеймі.

⁶⁾ Тут і далі, очолюючи, Пруденцій перекладає зміст листа Теофила; в листі мабуть стояло: посилаю з посланими людьми, що звуть себе Рось і т. д.

з ласки імператора вони (посли) могли мати можливість повороту і заповоги по всій его імперії, бо дорогу, якою вони прийшли до него (Теофіла) в Константинополь, мали вони серед варварських, надзвичайно диких і великих народів, так що він (Теофіл) не хоче, щоб вони ясю вертали ся, аби не попали ся часом в біду.

Імператор (Людвиг), докладнійше розвідуочи про причину їх приходу, довідався, що вони з народу Свеонів (*gentis esse Sueonum*), і думаючи, що вони не так шукали приятелів, як були шпигунами до держави его (Теофіла) і нашої, постановив їх задержати в себе, щоб можна було поправді дізнати ся, чи з добрими замірами вони прийшли, чи ні.¹⁾ Про се він не захочав сповістити Теофіла листом через згаданих его послів: що він їх (Русів), в приятелів до него (Теофіла) прийняв радо, і як покажесть ся, що вони щирі, і буде можливість їм без шкоди вернути ся до вітчизни, то він їх одішле з допомогою, а як ні, то він з послани своїми одішле до самого Теофіла, щоб він сам з ними вчинив, що таким людям належить.²⁾

Х. Ібн-Хордадбег.

Абуль-Касем Обайдаллах ібн-Абдаллах ібн-Хордадбег був до 80-х рр. IX в. старшим над почтою в Джибалі (в Мидії), і як такий, по звичаю арабської

Побіду, про яку згадуєть ся, мав Теофіл над Болгарами. „Рос“ (Рѣ), як бачили ми, є звичайне ім'я Русів у давніх византийців; що до „хакана“ (*rex*, *chaganus* *vocabulo*), то деякі об'ясняли его, як ім'я особи, норманським іменем Гакона, але з етимологічного погляду се досить трудно (спеціальна розвідка про се Кувіка в Записках петербурської академії т. VI), і далеко правдоподібнійше, що маємо тут титул — хакана або кагана, як звав ся король у Хозарів, а від їх перейшло те і на Русь: так митроп. Іларіон зве св. Володимира каганом, так звуть ся князі рускі в „Лаві о полку Ігоревім“.

¹⁾ Людо, що назвали себе в Константинополі Русю, в Італії, по розвідках, показали ся Снооними, себто Шнодами. Се єдині з гловніших аргументів т. зв. норманської школи на довод того, що Русь була народом скандинавським, і від скандинавів се ім'я прийняли народи словянські. Антинорманісти, що признають словянський початок руського імені й народу, на се відповідаютъ: 1) шведи ніколи не називали самі себе Русю, чи Росамі, як назвав себе рускі послы в Константинополі, і самі норманісти признають, що се ім'я дали їх Фини, від яких ніби мали се перейняти Славяне; 2) не можна довести, щобі вожді скандинавські звали ся каганами; 3) як би справді послы рускі показались норманам (а норманів на дворі Людовика дійсно тоді добре знали, бо вони розпочали вже свої напади на Францію), то се не доводить, що нарід Русь був скандинавський, бо то могла бути службна дружина, з виходців-скандинавів набрана, як і пізніше між дружиною руською за часів Олега та Ігоря багато було скандинавів. Другий довід, що дорога послів серед великих і диких народів і їх поворот через Францію мають показувати на скандинавів, не має великої ваги, бо дорога із Кієва наприклад також не була вільною й безпечною, і як показує приклад Святослава, часами ставала цілком непрохідною; і в часи того посольства в степах черноморських мешкали Угри, Болгари, Печеніги. Шпиршунг коментар сего текста з погляду норманського див. особливо у Куника *Berufung der schwedischen Rodzen t. II* і Томсена *Ursprung des rus. Staates* (є і російський переклад 1891 р.), з антинорманського — у Геденштерна, Варяги и Русь т. II; важні уваги також в вище згаданій розпрані Васильяного (Русско-византийскія изслѣдованія)..

²⁾ До чого прийшов Людвиг з своїми військами про тих послів, Прудонцій не каже.

держави, з уряду свого мусив зібрати географічні відомості для військових марш-рутів; пізніше жив в Багдаді, на дворі каліфа. Его праця „Книга доріг і держав“ має якийсь поплутаний характер; поясняють, що початкова редакція написана коло р. 846, потім автор її доповняв, так що повніша редакція писала ся ще десь по р. 880. Дуже важне его оповідане про торгівлю руску належить до 1-ї редакції, значить написане ще в 1-ій полов. IX в.; додатки пізнішої редакції взяті в [ ] Нове видане Ібн-Хордадбега, з французким перекладом дав Де-Гуе (M. I. De Goeje) в *Bibliotheca geographiconum arabicorum* t. VI (Лейден, 1889), подаємо текст звіди (р. 115); окрім того виїмки з него, в російським перекладі, з докладним коментарем є в збірнику Гаркави Сказанія мусульманських писателів о Славянахъ и Русскихъ до конца X в. (1870).

Подорож купців руских. Руси, що належать до народу славянського, з найдаєких країв Саклаба¹⁾ ідуть до моря Румського²⁾ і продають там фу-тра бобрів і чорних лисич, а также мечи; цар Рума бере десятину з їх краму.³⁾ А то ідуть Танаїдом, рікою Славян, переходять через Камлідж, столицю Хозарів,⁴⁾ і там володар края бере з їх десятину. Звідти плавають човнами по морю Джурджана⁵⁾ і ідуть до того пункта берега, який мають на меті. [Се море має діаметру 500 парасантів]. Іноді вони возять свій крам на синіх верблюдів [з міста Джурджана] до Багдаду; [сини хи славянські бувають у їх тут за товмачів.⁶⁾ Вони вдиють з себе християни і платять для того податок поголовний].⁷⁾

¹⁾ Славянщини, — ся форма, звичайна у арабів, повстала з грецької Σκλαβήναι. Дуже важна відомість, що Руси — се Славяне; вначе патякає Ібн Х. на жерело. з якого та відомість могла узятись — від багдадських товмачів, до яких звертали ся купці рускі.

²⁾ Себто римського, ромейського — византийського (Рум — Візантія); так звало ся Чорне море.

³⁾ Пізніший письменник ал-Факіх (1 пол. X в.) додає до сего місця: „потім вертаючись, вони ідуть в Самакуш, город жидівський, і звідти вертають ся в край славянські“; в Самакуші бачать Тмутаракань.

⁴⁾ Камлідж, інакше Ітиль, сучасна Астрахань, на устї Волги. Назвиюко Славянська ріка дуже важне; воно вяже ся з відомостями про славянські оселі у Баладурі і Табарах. В поданому уступі Ібн-Хордадбега одні прикладають се ім'я до Дона, інші до Волги (власне південної частини її, яку араби уважали разом з Доном двома рукавами одної ріки); подібно до того Хаукаль (2-ї пол. X в.) називає „Рускою рікою“ Волгу, а пізніший письменник Димешки (XIV в.) зве Дон Славянською і Рускою рікою (у Гаркави с. 107 і 221).

⁵⁾ Море Джурджана — Каспійське, й переважно его південно східня частина.

⁶⁾ І так вже в 1-їй пол. IX в. Русь вела широку торгівлю з Візантією і з сходом; се доводить ясно, що вона вже від давнішого часу мошкала десь в краях південних. Що широка торгівля з сходом існувала, і то з давніх часів, підтвержують скариб монет східних (Туркестану і каліфату Арабського), що в значному числі відомі по Україні-Руси; монети ці починають ся з VIII в. і ідуть до середини X в., коли ся торгівля упала.

⁷⁾ Цікава ся згадка, що купці рускі удавали з себе християни; що меж сини купцями, які часто бували в Візантії і в Таврії, вже з початку IX в. могло бути чимало християн, се зовсім природно: вище подані життя показують, як в часі походів Русь знаємила ся з християнством; то було звичайне явище.

Потім оповідаючи про мандрівки купецкі сухоходом (мабуть тих же купців жидівських, про яких оповідав він перед Русами), згадує він про транзитну торгівлю через край рускі: купці ідуть „по за Румом, через край Славян, в Камлідж, столицю Хозарів“, звідти Каспійським морем в Туркестан, і далі — в Китай (р. 116). Окрім поданого уступу цікава у Ібн-Хордадбега відомість в оповіданю про титули у різних народів (р. 13), що цар Славян зве ся князь (кназ).

ХІ. Аль-Баладури (і Табари).

Арабський історик і генерал Абуль-Аббас Ахмед ібн-Яхія ібн-Джабір, прозвіском аль-Баладури, з Багдада (род. в початку IX в., ум. 892 р.) в своїй „Книзці про завойоване країя“, писаній в 60-х рр. IX в., залишив цікаву звістку про арабський похід на наші краї з VIII в. Доповнює її описом його відомості оповідане пізнішого історика Абу Джафара Табарі (себ то — з Табаристана, писав коло 914—5 р.) в його „Історії царів“, що заховалась одначе здебільшого вже в пізнішій персидській переробці. Аль Баладури видав Де-Гуе, Табарі Цотенберг, уривки з них в згаданім збірнику Гаркави.

Аль-Баладури: (Марван) вступив в землю Хазар, з боку Баб-аль-Алана, і ввів до неї Асида ібн-Зафіра ас-Сулами [и] Абу-Язид; були з ними царі гірські з околиць Баб-аль-Абаба.¹⁾ І Марван напав ся на Славян, що жили в землі Хозарів, взяв у їх в неволю 20000 люда (або — родин) і осадив їх в Хахті.²⁾ Колиж вони потім вбили свого старшого і втікли, він (Марван) догнав і побив їх.

Табарі: Марван зкликав військо і взявши его прийшов до проходу, званого Баб-аль-Алан, все побиваючи, аж прийшов в Самандар, а се одно з міст хозарських. Також прийшло військо з Баб-аль-Абаба з чоловіком на ім'я Асид-аль-Лям,³⁾ і у Марвана військо доповнилось до 150 тис. З сьм військом ішов він до міста Самандара, де живе король хозарський. Хакан втік, а Марван пішов далі, лишивши місто позаду себе, і став обозом коло Славянської ріки, напав ся на оселі невірних, побив їх усіх і зруйнував 20 тис. домів.⁴⁾

ХІІ. Патріарх Фотій.

Патріарх Фотій († 891) був свідком походу Русь на Царгород 865 р. і каже про нього в двох своїх казанях з поводу того походу (ἐκ τῆς ἐξουσίας τοῦ Πατρὸς) і окруж. посланням до грецьких єпископів з р. 866. Не вважаючи на риторичну форму (особливо в казанях), ці писання мають важне історичне значіння, як голос свідка. Текст казань сих став відомий лише з 60-х рр. і виданий цілком кількох разів: в *Lexicon Vindobonense* Наука Спб. 1867, *Fragmenta hist. graecorum* Мюллера Р. 1870, нарешті новоперевірений текст в грецькій часописи *Ἀρχαία*, 1881, N. 9 і 13, звідти переклад російський подано в часоп. *Христіанское Чтеніе* 1882, IX—X; подаємо переклад з текста Наука, порівнявши з тим найвійшим перекладом. Послання Фотія відомо давно, вдруковане ще в Photii Epistolae

¹⁾ Марван був, як оповідають аль-Баладури і Табарі, начальником північної, ірмоноскої границі каліфеа за каліфеа Гішамом, в 1-ій пол. VII в., з 743 р. сам став каліфом. Походом він ішов, як видно, берегом Каспійського моря (прохід Баб-аль-Алан, Алапія — в Дагестані сучаснім) на Семендер, що був коло сучасних Тарків або Тарху, на каспійськім березі, на північ від Дербента (того-часного Баб-аль-Абаба).

²⁾ Хахт — Кахетія (в Грузії).

³⁾ Помілка, замість ас-Сулами.

⁴⁾ Оповідання аль-Баладури і Табарі поповняють себе посполою, і з них можна вивести, що Марван напав на оселі Славян, що мешкали на Славянській ріці, під зверхностю хозарською. Як сказано було, араби називають Славянською і Рускою рікою південні частини Дона і Волги. Нема поводу заперечити тому, не признавати, що в басейні Дона могла мешкати в VIII в. значна людність славянська (хоч число 20 тис. може й побільшене); слідом тих південно-східних осель славянсько-руських в XI в. залишалась Тмутаракань, що тоді олічав була вже островом, відділеним від нинішньої славянсько-руської територій степами, що займали тоді кочові орди (про се у Барова Географія Начальної літописи с. 149).

(Lond. 1661, і в новітнім їх виданію 1864); уривки у Куніка *Berufung etc.* II. Найважливіша монографія про Фотія — Гергенротера (1869).

І казано.¹⁾ Горе мину, що дожив я до сеї біди, що ми стали посміхом для наших сусідів, глумом і сором у околишніх (Іс. LXXVIII), що наглий нахід варварів не дав часу, щоб і вість повідомилася нас, аби могли надумати щось для безпеки, але разом і побачили, і почувли, і потерпіли, хоч ті що напали відділені були від нас стількома країми і державами, пливкими ріками і морями без пристаней. Горе мину, що бачу я, як нарід дикий і суворий без-стриху окружує місто і грибує міські околиці, все руйнує, все пнищить, рілі, оселі, товар, отарні, жінки, дітей, дідів, хлопців, як всіх рубає мечем, нікого не жалуючи, нічого не зоставляючи; руйна загальна! Як сарана на хліба, як гниль на виноград, чи краще — як спека, як крутиць, як повинь, чи не знаю, що вже й назвати, напав він на наш край і винищив цілі покоління людности. Уважаю щасливими тих, що раніше загинули від погібельної і варварської руки, бо вмерши завчасу, перестали вони чути біду, що внала на нас несподівано; а як би було чути у снх небіжчиків, то й вони разом зо мною плакали б над тими що зостались живими, що так бідувати унесь час; що таким сузом зновили ся і не виконають ся з него; що так шукають смерті й не знаходять. Бо далеко лініше вмерти раз, ніжж все чекати смерті, даремно жалкувати про біду близьких і душею боліти.

Де тепер христололюбний імператор?²⁾ Де обози? де зброя, машини, воєнні ради і припаси? Чи не похід інших варварів забрав, і привернув до себе? Імператор несе тяжкий тягар за границями, разом з ним пішло і терпить труд і війско, а нас гнєте очевидна погібель і смерть, що одних вже взяла, а до інших наближає ся. Сеї скитської, дикой і варварської наріди, мов би випущені з самих околиць міста, подібно до звіря полевого (Іс. LXXIX) пнищить навколо єго. Хто боротимє ся за нас, хто стане супроти ворогів? Всего ми позбавили ся, нехай допомочи. Яким голосієм можна таку біду оплакати? Які слези зрівняють ся з великістю біди, що на нас обієла? Прийди до мене найшляхетніший з пророків і оплач разом зі мною Єрусалим, на той давній, столицю одного народу, що розріє ся з одного кореня дванадцятьма галузями, а столицю всего світа, який тільки осияє віра християнска, перший давностию і красою, обсягом і розкішню, чєлом людности і богатєством; оплач зо мною разом сеї Єрусалим, ще не взятий, не збитий, але близький до взяття, що на очах наших хитає ся; оплач разом зо мною єю царицю міст, що ще не забрана в неволю, та вже віддала в неволю надію спєтєи ся. Помучай води голові і жерел сліз для очей моїх і плач разом зо мною.³⁾ Столице, які біди закупили ся навколо тебе! Рідних дітей твоїх і гарно оселені околиці міста пожерають безодні моря, напци огня і меча, ділячи зичаєм варварів меж собою. Красна надія для багатьох, яка буря бід і яка сила страхів обложила тебе навколо й осоромила твою гучну славу! Місто головне майже цілого світу, яке війско знущає ся з тебе, немов з раба — ненаученє штуці військовій, споряженє по рабському! Місто — оздобленє здобичню з багатьох на-

¹⁾ Казанє 1-є було висловлено в часі самої облоги Царьгорода, до повороту імператора Темою єго — гніи божий і потреба каяти й трівожні пороміни до лішого в життю. В попередніх словах варто уваги натканє про прайхід варварів „з півночі“. Таким був для Царьгорода і північний берег Чорного моря.

²⁾ Пішов в похід на Арабів.

³⁾ Ідуть тексти з плачу Єремії.

родів, якім парід хоче зробити тебе своєю здобичино! Ти що збудовав багато трофеїв над ворогами Європи, Азії і Лівії, як піднята над тобою тепер ціку варварска, проста рука, щоб над тобою поставити трофей! Ба все в тебе пішло так эле, що твоя сила несорбна на чисту безсилність зпала, і немінний, низкий і нелюдський з вигляду суиотивник на тобі хоче показати силу своєї руки і славним іменем вкритись.¹⁾

2 казана.²⁾ Так і на нас унала й опанувала така біда, стаючи перед лицем нашим доводом гріхів. Бо вона була не подібна до інших нападів варварів, але й наглість того нападу, і надзвичайна його швидкість, і нелюдскість варварського народу, і суворі вчинки, і жорстока удача — показують, що сей удар був посланий з неба, як буря. Та як ви вже зрозуміли се, і гріке стражданє й остання біда накарбувати на ваших серцях причину того випадку, (не) мовчати, але мючи в вас таких що знають те, про що казати, тим більше висловляти справедливі докори, доводити і повтаряти, що ми се самі своїми гріхами наробили і ніби в театрі, в представленю виставили, зробивши житє наше театром різнонародної пристрасти³⁾. Що дивний, страшний і нагліший нахід того народу, то більше виставляє ся надмірність гріхів наших, з другого боку — що він (парід) неславний, незначний, невидатний був до його находу на нас, тим тяжкий сором нам, більший триумф нашої неслави, тяжчу біль задав удар того батога. Бо як слабі і зневажені перемагають славних і силою несорбних -- з вигляду, то удар став не до терпіння, нещастє — без відряди, пам'ять біди — незабутню.⁴⁾ Отже покарали нас наші беззаконства, жалю завдали — пристрасти, осоромили злі вчинки, пригнетили переступи, і ми стали ганьбою і соромом у сусідів наших (Ісая. LXXVIII). Ті, яким грізною була колись сама чулка про Ромеїв, підняли зброю супроти самої їх держави і в долоні заплюскали лютуючи й сподіваючись палити столицю як гніздо птаці. Вони пограбували його околиці, зруйнували передмістя, лютоїли над невірниками і стали навколо сміливо, показавши через наше недбальство таку відвагу й зневагу, що мешканці не осмілились і глянути на їх просто, не страшливими очима, але з чого мали б мужніше з ворогами битись, з того слабили й падали: коли варвари були їх земляків, то се повинно було викликати справедливий гнів, вимагати такої же німети з певною надією щастя, а вони злякавшись і настрашившись, ослабили і стражданє невірників уважали за свою власну неволю, тим часом як вони, спасені ся, повинні були пометитись за тих, що впали в біду.⁴⁾ Народ не славний, парід якого й не рахували, парід що ставили разом з рабами, не вісний — та здобув імя, незначний — та став славним, зневажений і бідний —

¹⁾ Далі автор доводить потребу не хвилевого, а тріюкого політичного морального. і подає надію на ласку Богу.

²⁾ Проміною кілька стрічок з початку, де Фотій пояснює, що є гнів божий. Се казанє промовлено вже після того як Русь кинула облогу Царгорода; скільки часу пройшло між ними не знаємо, але облога мусила трітись кілька місяців; зміст казаня; пригадуванє минулої біди й божої ласки і заклик до морального поліпшення.

³⁾ В сіх словах — обрисови цілої риторичної композиції: Фотій намагає на позначність Русь з одного боку, страшний характер находу — з другого, щоб тим більше прізати чуте слухачів; з того погляду всі его слова про незначність і неславиць руского народа могли бути в якійсь мірі побільшені: що імя Русь було вже добро відомо, виразно каже він в своїх посланнях.

⁴⁾ Пропущено кілька рядків менш цікавих.

Та дійшов високого становища й незначеного багатства, нарід, що десь жив далеко від нас, варварський, кочовничий, що пишався зброєю, несподіваний, неспостережений, без штики військової так сильно і нагло ринув на наш край, як хвиля морська, і знищив людність, як звір польовий (Псал. LXXIX) траву, очерет або хліб (ото біду послано нам від Бога!), не милуючи ані чоловіка, ані худоби, не жалуючи немочі жіночої, не даруючи тендитности дитячій, не шануючи сивизни старих, не уласкавляючись нічим, що може уласкавити людей, що дійшли й до звірячого стану, але без страху витинаючи мечем всякі літа і плоть. Можна було бачити, як немовлят, відірваних від грудей, позбавляно і молока, і самого життя, і готового трунок для них — гай гай — були ті скелі, об які їх розбивано, а матери жалібно ридали, і забивано їх разом з немовлятами роздираними, забиваними. Жаль було слухати, ще більше — бачити, і далеко краще мовчати, як розповідати про що (нелюдскість), що заслужили більш ті, що її чинили, ніж ті що терпіли. Та нелюдскість показувалась не тільки на людях, але мордувала і скотину безсловесну: волів і коней, птиць і пниших, що тільки стрічалось; вил лежав — і коло його чоловік, дитина і кінь мали спільну могилу, жінки і птиці кров'ю своєю обливали одні одних. Все було сповнено трупами, в річках вода ставала кривавою, ті жерела і стави не можна було пізнати через те, що були закидані трупами, інші ледви було знати, бо обкидано їх до решти; мертві тіла загноїли рілі, завалили дороги; гаї здичили й стали більш непрохідні (через трупи), ніж через заросли й пустиню; сповнилися ними печери; гори, горби, долини і провалля нічим не рїзнилися від міських кладовищ. Таким нещастем перепоновила ся та руїна; так пошість тієї війни, літаючи на крилах гріхів, скрізь носилась, нишучи все, що траплялось.¹⁾

Чи пригадуєте той переляк, ті слези й лемент, як вдарило ся в них місто в останній розпущ? Чи пригадуєте ту темну і страшну ніч, як життя у всіх нас збрало ся зайти з заходом сонця, і світ нашого існування мала поглинути глупа темрява смерті? Чи пригадуєте той час незносний, тяжкий, коли прийшли до нас варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, погібелним; коли море тихо і спокійно розстелювало свій хребет, їм даючи приємне і легке плавання, а на нас піднімаючи суворі хвилі війни; коли вони йшли попри місто, несучи, виставляючи пловців з мечами, мов би загрожуючи місту смертю від меча; коли вся надія людська змінила людей (в міст), і місто держало ся надією на єдину оборону у Бога; коли переляк і темрява опанували розум, і вухо прислухало ся тільки до одної вісти: варвари перелїзли стїну, і вороги опанували місто?²⁾

Коли ж се все діялось у нас, коли ми поставили свою совість неохитним судєю своїх гріхів і за її докорами признали її обвинувачене за справедливе, коли молили Бога службами і сьпівами, коли калялись з серцем пригнобленим, коли всю ніч простягаючи до Бога руки, просили в Нього ласки, всю надїю на нього поклавши, тоді визволили ся ми з нещастя, тоді відступила від нас біда, що обійшла нас; побачили, як розходить ся буря і гнів Божий від нас відступає, побачили, як вороги наші їдуть геть, і місто, над яким руїна висїла, спасло ся від грабовання, тоді... Колиж? Коли ми, без

¹⁾ Тут пропущено кілька рядків, цікавіше в їх — уваги, що „місто ледви не піднято на шку“.

²⁾ Пропущено кілька рядків менше цікавих.

жальної оборони, не маючи помочи від людей, осмілилися надією на Матері Слова і Бога нашого, просили її, аби Сина упросила і про гріхи уласкавила, до її впливу (παράστα) покликуювали ся для спасення, до її покрову звертали ся, як до стіни непохитної, бажаючи, аби знищила сьмілість варварів, збила їх пиху, захистила безнадійний нарід, оборонила своє власне стадо. Єї одіж, щоби відігнати нападників і оборонити обложених, носило зі мною все місто, ревню ми молили ся і правили молесни; через те, а своєї невимовної ласки до людей, за для матернього сьмільного прохання, прихилив ся на те Біг, гнів его відійшов, і помилував Господь свою власність. Дійсно, ся всечестна одіж є одіж Божої Матері; ішла вона навколо мурів — і вороги звертали ся дивним способом; заступала вона місто, і облога ворожа розпадала ся вбої за якимсь знаком; окривала вона его, і а ворогів знадала та надія, яка їх осьмільювала: бо як тільки одіж дівочу обнесено стіною, варвари поквнули облогу міста, ми визволилися від неволі і здобули несподіване ратіванє¹⁾. Так споглянув Господь не на гріхи наші, а на каяте, не сномянув переступів, а зглянув ся над пригнобленими серцями нашими і прихилив своє вухо до слів уст наших. Несподіваний був нахід ворогів, несподівано стало ся й відступленє, несподіваний гнів божий — та невимовна й ласка; невимовний був страх, що надалі — стидкий був і біг їх; в їх поході помагав їм гнів (божий), та здобули ми й ласки божої, що одвернула їх нахід.²⁾

¹⁾ Цікаво, що Фотій нічого не каже про ту бурю, що мала прогнати Русь; нема про неї згадки і в двох п'ятих сучасників, папи Миколая і черця Микити — вона з'являється в іпсьменників з X в., що оповідають за сей похід (Смеон Логотет і ин.); ак. Кунік виводив гадку, що на похід Руси було перенесено чудо з р. 626, в часу походу на Константинополь Аварів, Слав'янів і Герпідів (розвідка про рік походу при „Извѣстіяхъ ал-Бокри“). Папа Миколай і згадує про нахід, чи властиво — натакає в листі, писанім в вересні 865; се відповідь на погрози імц. Михайла завоювати Рим: „нарешті — не ми запалили церкви святих і околиці Константинополя, майже до стін его, побивши багато людей; тим не було ніякої нічтє, язичникам, людям вільної віри, ворогам Христа, що ворожо поводять ся з слугами Правди. Не є се добрий лад, не є така перемена варт наслідування, аби ті, що починили стільки шкод, йшли собі геть без кари, а ті що нічого злого не вчинили, замість їх таке терпіли; щоб тих що зневажали Христа, пустили, а тим, що его славлять, такі погрози завадали“ (лист вид. в збірн. Міня СХІХ і Яѳѳ). Микита Нафлагопський в біографії патр. Ігнатія, писаній десь в останній чверті IX в., двічі згадує про находи Руси на остр. Теревант (на Пропонтиді), де пробував патр. Ігнатій: „Коло того часу найбільшій нарід скитський, т. звана Русь (Ῥωσς), приїшовши Чорним морем до протоки (Στενός-Βοσφορ) і поруїновавши весь край, всі монастири, набігла й на острови коло Византиї (Константинополя), пограбували все майно і гроші, а людей, що побрали в неволю всіх побили. Набігла і на монастир патріарха з варварским запалом і забрали все майно, яке знайшли, взяли 22 кращих слуг і всіх їх порубали сокірами на кораблі,“ на другім місті: „Русь, рубуючи сей острів (Теревант), кинули алтар на землю (в церкві 40 мучеників), а патр. Ігнатій его знову поставив“ (біограф. у Гардуіна Acta concil. і Міня CV). Зауважу про звіткі Микити: вони так хронологічно уміщені, що перший похід припадає десь на рік 860, через що деякі (як Гергенротер) бачили тут окремий похід, тим часом як норманисти звичайно бачуть тут помилку і всі звістки прикладають до одного походу. Що до дати, то на основі хронологічних студій кладуть звичайно р. 865 для походу, описаного у Фотія (наш літоп. кладе під р. 866, вставляючи вождями его Аскольда і Дира).

²⁾ Далі йде порада — і далі провадити праведне жите, і наведено приклад Ізраїля; кінчать ся обидва казани покаянєм до Преса. Діян.

Послання. І не тільки сей нарід (Болгарський) змінив давнішу безбожність на віру в Христа, але й той нарід, про якого так часто казано, той що переважав всіх що до сувороти вдачі й охоти до убивання, себто звана Русь (Ῥως), що оцановавши окольних і з того загордувавши, підняла була руки на державу Ромейську.¹⁾ Тепер і вони перемінили елиньську (себто — язическу) і безбожну віру, в якій пробували ранішше, на чисте і непокривджене служення Христу і радо вступили поміж (наших) підвалидних і приятелів намість недавнього грабування й великої відваги супроти нас. І так розпалило їх жадане віри і запал (кличе Павел: слава Богу во віки!) що прийняли єпископа і настиря і вдали ся надзвичайно ревню і шильно до служення Христу.

І коли вони з ласки божої, що хоче, аби всі люде спасли ся і до розуміння правди прийшли так відступились від давніх мудрувань і перемінили їх на чисту віру християнську, то як і ви, братиє, підійметеся поклопотатись і потрудитись коло вирубаня і випаленя злих галузей, певні ми в Господі Ісусі Христі, правдивім Богу нашім, що стадо его помножить ся ще значно і сповнить ся слово, що побачуть Мене всі вони від малого до великого.²⁾

ХІІІ. Аль - Джайгани.

Мухаммед ібн Ахмед аль-Джайгани був впливем Саманидів, володарів Хорасана (на півд.-схід від Каспійського моря) в кінці ІХ і початку Х в. і тоді зложив свою „Книгу доріг для знання держав“, де є цікавий уступ про поділ Русь на три частини; подаємо его з спеціальної розповіді д. Гаркаві в Трудях ІІІ археологич. с'їзда т. І, додаючи підміни з тих пізніших писальників, що переказують сю відомість, а могли користати з літших рукописів Джайгани (бо цього маємо тільки в персидським перекладі) — аль Істахрі (з полов. Х. в.), ібн Хаукалі (з 70-х рр. Х в.) і Ідриси (ХІІ в.); витяги з перших двох видані в підомій збірнику Гаркаві, а Ідрис видан в Парижі Жобар в р. 1836—7, також у Делевеля Polska wieków średnich II.

Русь складають ся з трох родів: 1) з Русів, що мешкають найбільше до Булгара; їх володар живе в місті званім Куяб, воно більше від Булгара, 2) Славів й 3) Танії (чи Табії).³⁾ Мешканці їздять в торгових справах до

¹⁾ Подібності сей характеристики Русь до оповідання життя Георгія Амастрідського привели д. Куніка до гадки, що життя було написане під вплив м послання Фотія і належить до р 865; сю думку збиває д. Василювський в розправі про Амастрідське життя.

²⁾ З слів Фотія виходить, що ті послы Русь за єпископом прибули недовго по їх поході; в 2-м казанні Фотія про їх ще нема згадки, послання ж відносять до р. 866. Ширше про се, але з певними анахронизмами, і трохи одмінно (бо ініціатором з'являється як імператор, що дарунками прихилив Русь до згоди і вмовив їх, аби прийняли єпископа) оповідано в біографії імн. Василя Македонянина, що залічує ся звичайно до писань Константина Порфирородного.

³⁾ Замість того Істахрі і ібн-Хаукалі мають: „інший нарід зве ся Артанія, а царь его мешкає в Арти, а Ідриси: „інший нарід зве ся Славія, а царь їх живе в місті Слава, се місто на верху гори; третій нарід зве ся Артанія, а царь їх живе в місті Артан; се гарне місто, лежить на горі неприступній; лежить воно між Славюю і Куябою, від Куяби до Артаня 4 мирхалі (дні), а від Артаня до Слави 4 дні.“ Куяба є звичайно у Арабів імія Кітба; і так перша частина Русь, Русь par excellence, є київська груда земель. Славів звичайно уважають за область Славян новгородських; характерно, що й їм уже надає ся імія Русь, що сталося через прилучення їх до держави Русь пізденної. Що до Арти (се імія одначе має багато ріжних варіантів — Арба, Арбауля), то тут заходить велика трудність; давніше було росповсюджене „об'яснене (Френа), що се Ерз, мордовський нарід (в басейні Оки), інші вгадували тут Біармію (Пермь), Смоленск; д. Іо-

Куяба. Але ніхто досі не сказав, щоб який чужинець поїхав туди, щоб пробувати, бо кожного чужинця, який туди поїде, зараз вбивають. Вони торгують також, (Гадячи) водою; нікому про свій побут нічого не повідомляють і не мають зв'язку з чужинцями. Вони не дозволяють, щоб який чужинець поїхав в їх край.¹⁾ З трох міст розвозять вони футра чорних соболів і цину (чи олово) по всіх місцях. У їх такий звичай, що як котрий вмирає, палять вони его, а дівчата небіжчика з власної волі віддають себе, щоб спалили їх разом з небіжчиком. Деякі стрижуть собі волосся на голові, як хорий вмирає, або красять собі бороду. Одвіжню в них довгі свити і короткі куртки. Руси в торгових справах мандрують до Хозарів.²⁾

XIV. Умови кн. Олега з Візантією.

Найдавнішими тубильними жерелами історичними з'являють ся умови, заведені Візантією з князми київськими і в перекладі славянським з грецького, часто недокладним, заховані в Початковій літописі. Всіх їх маємо три цілих і фрагмент четвертого, з часів кн. Олега, Ігоря і Святослава (під роками 907, 912, 945 і 971.) Автентичність їх сучасна наука поставила вище всяких закидів, пояснивши непевності деяких давніших учених. Однак в деяких точках зостають ся великі ріжницї в поглядах на їх; так деякі їх признають дуже поспованими, з значними пропусками і перемінами, інші знов не припускають таких значних перемін. З погляду історії права (а з сего погляду переважно їх розбирали) одні — і то більшість — бачуть в їх намітки руського звичаєвого права, інші (як проф. Сергієвич) признають переважний вплив права грецького. Спеціально що до умов Олевих, то в фрагментах, заміщених в літописі під р. 907, деякі бачили преліминарні переговори, що привели до умови 911 р.; інші — що тут маємо окресити з умови 911 р.; правдоподібнішою здаєть ся думка, що маємо фрагменти окремої умови, хоч заповідною може її не при таких обставинах, як оповідає літопис. Для обяснення умов ч вже чимала література, значніше а неї вписаво в Христоматію по історії руського права проф. Владимирського-Буданова кн. I (додамо розправу Гедеонова Варяги и Русь, т. I) де подано докладний коментар до умов з р. 911 і 944. Подаємо текст з літоп. Іпатської, додаючи в клямах [ ] додатки, а під текстом варіанти з літоп. Лаврентієвської і ян. Поділено умови 911 і 944 р. на розділи за поділом В-Буданова.

I.

1. Олегъ же, мало отступивъ отъ города, нача миръ творити съ царемъ Грѣцькимъ, съ Леономъ и съ Александромъ, посла к нимъ в городъ Кирла, Фарлофа, Велмуда, Рулава и Стѣннида, глаголя: „имете вы ся по дань“. И ркоша Грѣць: „чего хочете, и дамы ти“. И заповѣда Олегъ дати воємъ на 2000 кораблей, по двѣдѣдѣти гривнѣ на ключъ, и потомъ дати углады³⁾ на Рускіе города: пѣрвое на Кіевъ, таже и на Черниговъ, и на

найский (Розысканія о началѣ Руси, 55) бачить тут Русь, що мешкала в Донщині, при Азовськім морі, здаючись на слова Хаукаля, а той каже, що „Арта лежить меж Хозаром і великим Булгаром, що є сусѣдом Рума на північ“; сі слова дійсно згожують ся з таким обясненем, але знов у Ідриси маємо цілком инше, як бачили. Справа зостає ся неопрішеною, хоч обяснене д. Іловайского цілком можливо (ба навіть імя Арти пригадує Тмута-Ракань).

¹⁾ У всіх перекладчиків сі слова про недопусканє чужинців і т. в. прикладають ся тільки до Арти: „кунці їздять в Куяб“, а у Ідриси: „кунці мусульманок їздять з Арменій в Куяб, що ж до Арти, то...“

²⁾ Цікаві тут звістки про погребальний обряд Русів, дрібніше описаний у арабських письменників X в., і про торгівлю руску футрами і металом; Ідриси додає: „з помеж кунців видають ся кунці з Куяби“.

³⁾ Вар. поправний: уклады.

Переяславль, и на Полѣтескъ, и на Ростовъ,¹⁾ и на Любечъ, и на прочая города; по тѣмъ бо городомъ съдяху [величина] князя подъ Ольгомъ суще.*)

2. Да приходять Русь, слєбное²⁾ емлють, елико хотять, а иже придуть гостєе, да емлють мѣсячину на 6 мѣсяць, и хлѣбъ, и вино, и мяса, и рыбы, и овоцємъ, и да творять имъ мовь,³⁾ елико хотять; и пойдутъ же Русь до мови, да емлють у царя нашего на путь брашно, и якоря, и ужа, и прѣ,⁴⁾ и елико надобѣ.***)

3. И ашася Грѣци, и ркоша царя и боярьство все: „аще придуть Русь бес купли, да не взимають мѣсячины; да запрѣтити князь людемъ своимъ, приходящимъ Руси здѣ, да не творять пакости в селѣхъ и въ странѣ нашей; приходящии Русь да витають у святаго Мамы, и поселеть царство наше, да испишють имена ихъ, и тогда возмуть мѣсячное свое, пѣрвое отъ города Киева, и пакы ис Чернигова, и Переяславля, и прочии города; и да входить в городъ одними вороты, съ царевымъ мужемъ, безъ оружья, мужъ бо, и да творять куплю, якоже имъ надобѣ, не платяче мита ни в чємъже“.***)

4. Царь же Леонъ съ Олександромъ миръ створиша съ Ольгомъ, имѣшеся по дань и ротъ заходивше межи собою, целовавше сами крестъ, а Ольга водиша и мужий его на роту: по Рускому закону кляшася оружьемъ своимъ, и Перуномъ богомъ своимъ, и Волосомъ скотнымъ богомъ, и утвердиша миръ.****)

¹⁾ В пізніших додано: и на Смоленскъ. ²⁾ Замість слєбное (сол = посол) вар. хлѣбное і слюбное (умовлене). ³⁾ Вар. пізн: мовинцы. ⁴⁾ Себто вітрила.

*) Фрагменти з умови затягнено до оновідання, в формі розмови; вона з'являється як результат дуже швидкого походу на Візантію; Греки мали заплатити значну дань на присутнє війско і дружину руску, що стояла по різних містах залогом, і дати важні вигоди купцям руским; що значить вираз „на ключ“ не відомо добре. При сій нагоді довідуємось, що меж підвладними Руси землями, де такі залогні стояли, були не тільки сусідні (як Сіверщина — з Черниговом, Переяславом і Любечом), але й далекі Кривичи (Полоді) і Мєра (Ростов), як тільки се належить до тексту умови, а не є пізніша догадка лїтонисне, бо низче, як і в умові з р. 944, виступають тільки Чернигов і Переяслав; по сїх землях сядять „великі князі“, підвладні Олегу, що відси, послали свої полки з Олегом і мають право на здобич; чи були то князі з київської династії, чи тубильної, не знає, але останнє правдоподібніше.

**) Отже на далі — послі рускі будуть поберати носольске удержанє (слєбное), купці — протягом цілого півроку мають право даремного харчування (і користаня з бань публичних) і можуть споживати свої човни з арсеналів візантійських; торгівлю одправляють цілком свободно (не так як в р. 944) і без оплати жадного мита.

**) Сей уступ показує, яке велике число руских купців (окрім ватаг воєнних руских, що служали імператору) перебувало в Царгороді. Висловлені в сїм уступі умови мають забезпечити Греків від нападів і ворохобні їх: Греки хотять перешкодити мандрівкам воєнк (не — купців) і віддати Русь під можливий догляд. Умови — про право споживаня човнів в § 2, про те що лише купці мають право на удержанє, і про спосіб пробування в Царгороді (§ 3) отоять також в умові з р. 944 (§ 2), а в умові з 911 р. їх нема; з того дехто виводили, що ці точки належать до умови 911, инші — що ці точки умови 907 р. мали силу і після 911 р. Св. Мама — монастир св. Маманта за мурами Константинополя; так звала ся протаня і передмісте те.

****) Сей уступ про присягу може также належити до тексту умови, як то є і в умові з 944; цікаво, що в обох Олегових умовах про християн між Русю нема згадки, як в Ігорєвім.

II.

В лѣто 6420. Посла Олегъ мужи своимъ построи мира и положи ряды межю Грѣкы и Русью, и посла глаголя:¹)

Равно другаго свѣщаниа, бывшаго при тѣхъ же царихъ Льва и Александра*)

1. Мы отъ рода Рускаго, Карлы, Инсегелдъ, Фарлофъ, Веремудъ, Руланъ, Гуды, Руалдъ, Каряъ, Фрелавъ, Рюаръ, Актеву, Труанъ, Лидульфостъ,²) Стемиръ,³) иже послани отъ Олга, великаго князя Рускаго,**) и отъ всѣхъ, иже суть подъ рукою его, свѣтлыхъ [и великихъ князь и его великихъ] бояръ, к вамъ, Львови и Александру и Костянтину, великимъ о Бозѣ самодръжцемъ, царемъ Грѣцкимъ,***) на удѣржаніе и на извѣщеніе отъ многыхъ лѣтъ межю Християны и Русью бывшую любовь похотѣнемъ нашихъ [великихъ] князь и по повелѣнію, и отъ всѣхъ, иже суть подъ рукою его сущихъ Русн. Наша свѣтлость боле ниѣхъ хотящи⁴) же о Бозѣ удѣржати и извѣстити такую любовь, бывшую межю Християны и Русью, многожды право судихомъ. не⁵) точю простословесенъ,⁶) и писаннемъ и клятвою твердо, клѣншеся оружіемъ своимъ, такую любовь извѣстити и утвѣрдати по вѣрѣ и по закону нашему.

2. Суть, яко понеже мы ся имали о Божии вѣрѣ и любви, главы таковыя:****) По пѣрвому слову да умиримся с вами, Грѣкы, да любимъ другъ друга отъ всея душа и извольнѣя, и не вѣдимъ. елико наше изволеніе, быти отъ сущихъ подъ рукою нашихъ князь свѣтлыхъ никакому же съблазну или вишѣ; но потщимся, елико по силѣ, на сохраненіе прочихъ и всегда лѣтъ с вами, Грѣкы, исповѣданіемъ и написаннемъ съ клятвою извѣщаемою любовь непрепатну и неюстыжну. Такоже и вы, Грѣци, да храните такую же любовь къ княземъ же свѣтлымъ нашимъ Рускимъ и къ всѣмъ, иже суть подъ рукою свѣтлаго князя нашего, несъблазнену и непреложну всегда и въ вся лѣта.

3. А. о головахъ, иже ся ключють проказа, урядимся сице: Да елико явѣ будетъ показаніи явленымъ, да имѣють пѣрвое о тацѣхъ явленіи; а ему же начнутъ не яти вѣры, да не кленется часть та, иже нищеть неятю вѣры;

¹) И посла глаголи — нема подекуди. ²) Стемиръ. ³) Лидуль Фостъ. ⁴) Такъ и Лавр., в Іпат.: хотящихъ же. ⁵) Такъ Лавр, Іпат: не. ⁶) Просто словесемъ.

*) Слово „равно“ об'ясняютъ злимъ перекладомъ грецкаго ἴσος, копія (Лавровскій), тоді се будоу титломъ умови; тільки трудно об'яснити тоді, чому тут нема імени третього імператора — Костянтина. Умова датована вереснемъ 912 р., по нашому — р. 911, бо византийскій рік починався вереснемъ.

**) Цікаво, що послѣ, згадані під р. 907, виступають всѣ й тут, з додаткомъ новихъ. Імена послѣ в умовахъ — одинъ з доводівъ норманської теорії; годі перечити, що делкі з нихъ дійсно скандинавскі, хоч і не всѣ; се показує якъ значний бувъ в X в. притокъ скандинавськихъ кондотерівъ в нашу дружину.

***) Імена сихъ трохъ імператорівъ були колись основою закладу що до автентичности умови, а теперъ — однимъ зъ важнихъ доводівъ автентичности: Левъ Философъ, его мавляй синъ Константинъ і соправительъ Олександръ були імператорами разомъ кілька місяцівъ, і сентябрь 6420 (911) припадає власне на той часъ.

****) Глави — κεφάλαια, розділя; такъ розуміють де хто і початокъ §. 5 (а о главахъ), дивись также кінець умови; що далі „главъ“ нема, уважають за доказъ того, що початкова форма умови не захована цілкомъ; та глави в оригіналі могли бути означені й способомъ письма й нумерацією.

да егда кѣнеться по вѣрѣ своей, будетъ казнь, якоже явится съгрѣшеніе о семъ.*)

4. Аще кто убьетъ, Крестьянина Русинъ, или Христьянина Русина, да умереть, идеже аще створить убійство. Аще ли убьжить створивий убійство, аще есть немовитъ,¹⁾ да сирѣчь иже его будетъ по закону, да возметь ближній убьенаго; а и жена убившаго да имѣть толцѣмъ²⁾ же прибудетъ по закону; аще ли есть немовитъ створивий убійство и убьжавъ, да дѣржится тяжи, дондеже обрящется, яко да умереть.**)

5. Аще ли ударить мечемъ или бьетъ кацѣмъ любо съсудомъ, за то ударение или убьение да вдасть литръ ѿ сребра по закону³⁾ Рускому; аще ли будетъ немовитъ тако створивий, да вдасть елико можетъ и да сонметъ съ себе и ты самыя порты своя, въ нихъже ходитъ, а о прочѣ да ротѣ ходитъ своею вѣрою, яко никакоже иному помощи ему, да пребываетъ тяжа оттолѣ не взыскаема о семъ.***)

6. Аще украдетъ Русинъ что любо у Кръстьянина, или паки Христьянина у Русина, и ятъ будетъ в томъ часѣ татѣ, егда татьбу створить, отъ погубившаго что любо: аще приготовится татьбу творяи и убиевъ будетъ, да не взыщется смерть его ни ѿтъ Христьянъ, ни ѿтъ Руси, но паче убо да възметь свое, иже будетъ погубилъ; и аще вдасть руцѣ [свои] украдый, да ятъ будетъ тѣмъ же, у негоже будетъ украдено, и связанъ будетъ, и отдасть то, еже смѣ створити, и створить трижды о семъ.****)

7. Аще ли кто, или Русинъ Христьяну или Христьянинъ Русину, мучения образомъ некусъ творити и насилье яви, или възметь что любо дружинне,⁵⁾ да иъснититъ трончѣ.*****)

8. Аще иныѣржена лодья будетъ иѣтромъ великомъ на землю чюжо, и обрящются тамо иже отъ насъ Руси, да аще кто идеть снабдѣти лодью с рухломъ своимъ, и отсылати паки на землю Кръстьянську, да проводимъ ю сквозъ всяко страшно мѣсто, дондеже придетъ в бестрашно мѣсто. Аще и таковая лодья, или⁶⁾ отъ буря, или боронения земнаго боронима, не можетъ възбо-

1) Вар.: домовитъ. 2) Вар.: толцѣмъ. 3) Вар.: покону. 4) Дружне. 5) И.

*) Проказа — шкода взагалі; часть, иже ищеть — здебільшого розуміють тут істця, що має зложити присягу на доказ, хоч так звуться і обидві сторони, і тому є вѣнша думка — що присягу назначає тій чи сѣй стороні судя; яѣ показанія явленими — доводи певні.

**) Да умереть — одні розуміють тут кару смерті по грецькому закону (Сергієвич), инші — сполучене права руского (німста) і грецького (кара) — Еверс і ині. Проф. Сергієвич думає, що сей розділ дає далеко лінші шанси Грекам, допускаючи втікачу і джюки можливіють зменшати кару грешову виділом частини жінки (він має той погляд, що умови належать тільки до Руси, що перебувала в Греції). Замість: а жена — читають ще: иже на, розуміючи нагороду допощнику або обвинувателю.

***)) В Правді Рускій за се положено 12 грив. (= 6 литр), „закон Рускій“ прикладають отже до практики композицій, а не до великості кар. Умова являючає право німсти і обмежує одвічальність тільки майном, не перенослячи на особу (як в Р. Правді — оддаване в неволю); прок — решта, никакоже иному помощи — ніхто не може допомогти.

****)) Злодій може бути вбитий, коли б не давав ся тільки, як дасть ся звязати — відповідає майном; потрібна заплата — принцип грецького права.

*****)) Звичайно сей розділ відрізняють від попереднього так, що там іде мова про крадіж, тут — про грабоване силоміць; некуса пробували об'яснити перекладом *κτερισ* — шпиратство, а дружинне — гуртом, ватагою.

ронитися въ своя си мѣста, спотружаємся грѣбцемъ бо тоя лодья мы Русь и допрывадемъ с куплею ихъ поздорову, — ти аще ключитя близъ земли Грѣцкы; аще ли ключитя такоже проказа лодыи Русѣи, да провадимъ ю в Рускую землю. И да продають рухло тоя лодья, и аще что можеть продати отъ лодыи, воволочимъ имъ мы¹⁾ Русь, да егда ходимъ въ Грѣцкы, или съ куплею, или в солбу къ царевн (в)ашему, да пустимъ я съ честию проданое рухло лодья ихъ. Аще ли ключитя кому отъ тоя лодья в ней убѣну быти, или бѣну быти отъ насъ Русі, или взяти что любо, да повинны будуть то створишии прежде реченную епитѣмью.*)

9. Отъ тѣхъ²⁾ аще полоняникъ обою страну дѣржимъ есть, или отъ Руси, или отъ Грѣцкъ, проданъ въ ину страну, — оже обрящеться или Русинъ или Грѣчинъ, да искупить³⁾ и възвратять искупленое⁴⁾ лице въ свою страну, и възмутъ цѣну его купящии, или мнѣться въ куплю на дань⁵⁾ челядная цѣна; такоже аще отъ рати ятъ будеть, да отъ тѣхъ Грѣцкъ такоже да възвратитя въ свою страну, и отдана будеть цѣна его, якоже речено есть, якоже есть купля.**)

10. Егда же требуетъ на войну пти, егда же потребу творите,⁶⁾ и си хотять почестити царя вашего, да аще въ кое время елико ихъ придетъ и хотять оставити у царя вашего своєю волею, да будутъ.***)

11. О Руси о полонѣнии: Многажды⁷⁾ отъ коея убо страны пришедшимъ в Русь и продаемомъ изъ Крестьяны, и еше же⁸⁾ и отъ Християнъ полонныхъ многажды отъ коея любо страны приходившимъ в Русь: се продаеми бывають по 20 золота и да придуть въ Грѣцкы.****)

12. О томъ аще украденъ будеть челядинъ Рускый, или въскочить, или по нужи проданъ будеть, и жаловати начнутъ Русь, да покажется такое отъ челядина, да имуть и въ Русь; но и гостѣ погубиша челядинъ, и жалуютъ, да ницють обрѣтаемое да имуть е; аще ли кто искушения сего не дасть створити, мѣстникъ да погубить правду свою.*****)

¹⁾ Волочимъ мы. ²⁾ „Отъ тѣхъ“ в деякихъ прилучено до попередной фразы. ³⁾ Такъ в византійскихъ, в Іпат: не купить. ⁴⁾ Искупное. ⁵⁾ День. ⁶⁾ Егда п. творите — нема в Лаар. ⁷⁾ Лаар.: Отъ Руса отъполоненія многаждыши. ⁸⁾ В византійск. аще ли.

*) Се одніюкою статья в сій умові на думку проф. Сергієвича, де іде мова не тільки про околиці константинопольскі. Властиво тут тільки два випадки: коли чужий човен буде в тяжкихъ обставинахъ, то якъ буде се можливо — ему треба дати можливість дістатись у свій край, коли не можливо — то продати і гроши прислати. Воротеніе зъ землею — мілннн.

**) Цевільникъ має бути верноподданий (лице), і тоді за него або платять кошти викупу (цѣна) або нормальну цѣну (челядная цѣна..., цѣна, якоже есть купля).

***) Розділъ дозволює Русинамъ вступати до византійского війська; з оновіданъ Константина Порфир. (De caerem.) видно, що в Константинополі служили значні полки рускі.

****) Недокладну першу половину сего розділу розуміють звичайно так, що тут мова про новільників рускихъ, що нападають в Византию, і византійскихъ що нападають на Русь; — установленной обовязковий викупу по 20 солдіди.

*****) Справедливою здасть ся догадка, що тут мова про Русь, що жила під Константинополемъ, у св. Мами. Мѣстникъ — думаютъ, перекладъ хитрости; — господар (а не местникъ — істець): хто не дасть у себе шукати ризниці, платити шкоду.

13. О работающихъ въ Гръцѣхъ Руси у Христьянскаго царя: Аще кто умреть, не урядитъ своего имѣнья, ци и¹⁾ своихъ не имать, да възвратитъ имѣнье къ малымъ²⁾ ближникамъ в Русь; аще ли створитъ обряжение,³⁾ таковый възметъ уряженое его, кому будетъ писалъ наслѣдити имѣнье, да наслѣдитъ е отъ⁴⁾ взимающихъ куплю Руси отъ различныхъ ходищихъ въ Гръки и удолжающихъ.⁵⁾

14. Аще злодѣй възвратитен в Русь, да жалуютъ Русь Христьянскому царству, и ать будетъ таковый и възвращенъ будетъ не хотяя въ Русь.⁶⁾ Си же вся да творить Русь Гръкамъ, идеже аще ключится таково.

15. На утверждение же и неподнижение быти межи вами Христьяны и Русью бывший миръ сътворихомъ Иваномъ^{***)} написаннемъ на двюю харютю, царя вашего и своєю рукою, предающимъ честнымъ крестомъ и святою единоусущною Троицею, единого истиннаго Бога нашего,⁴⁾ извѣсти и дать нашимъ словомъ;⁵⁾ мы же кляхомся къ царю вашему, иже отъ Бога суще яко Божие аданне, по закону и по покону^{****)} языка нашего, не переступати ни намъ ни иному отъ страны нашей отъ уставленныхъ главъ⁶⁾ мира и любве. И таково написанне дахомъ царства вашего на утвѣржение обоимъ пребывати таковому свѣщанню, на утвѣржение и извѣщение межи вами бывающаго мира, мѣсяца себтибри в 2, а в недѣлю 15, в лѣто создании миру 6420.⁴⁾

XV. Ибн-Фадлан.

З усіхъ арабськихъ письменняківъ Ибн-Фадлан для насъ найважливіший, раз що відомости его про Русь найширші й найдокладніші, друге — що оповідає він здебільшого з власного досвіду (хоч подекуде явно побільшує і розмальовує). Р. 922 він був в посольстві, що послав каліф Муктадир до царя Булгарів (заволжскихъ, камскихъ) Альмаса (чи Альмуса) задля запровадження ісламу в Болгарію і збудування тверди, за проханням того царя. Догадують ся, що записка Фадлана в урядово справоздані з того посольства; переховала ся вона (в витягах) в арабському географічному словнику Якута (XIII в.); видан соф словникъ Wüstenfeld p. 1866 і д. в Липску, саму записку Фадлана видали з объясненем Фрон (Ibn-Foszlans und and. Araber Berichte, 1823) і Гаркани в своєму збірнику: Сказанія мусульманскихъ писателей etc. Ширші коментарі до его відомостей подали — Круг в своїхъ Forschungen — з точки норманскої і Котляревский в праці „О погребальныхъ обычаяхъ Славянъ“ — з точки славянскої.

¹⁾ Либо. ²⁾ Обращение. ³⁾ Милымъ. ⁴⁾ Вашего. ⁵⁾ Посломъ. ⁶⁾ Так в Лавр., Іпат. код.: глаголютъ.

^{*}) Мова про спадок по Русинах, що пробували в службі византийській: право спадку признано за заповітом (обряженіе — заповіт, testament) і ab intestato, хоч би не мав при собі кривних (ци в своихъ не имать); майно має бути передано через рускихъ купцівъ (удолжающихъ — що пробувають в Греції) своєюкам (ближники) в Русь.

^{**)} За для трудного зрозуміня сего тексту робили ся різні поправки: „возвратителъ“ себто: хто начне воювати на Русь (Еверо), „возвратителъ (вѣче) въ Греки изъ Руси“ (Микльосич), „не возвратителъ“ (Срезневский); останя поправка найправдоподібніша; Срезневский прилучав се до попереднього: хто б. взявши майно спадкове, присвоїв собі его й не привіз; инші розуміють взагалі втікачку.

^{***)} Круг висловив догадку, що Ивановымъ з'явилось тут замість киноварнымъ (ѣхъ живахъ; урядити звичайний дипломатичний виразъ).

^{****)} Закон і покон Срезневский прирівнював до lex і consuetudo; в Лавр.: по закону и по закону языка нашего.

Я читав записку Ахмеда ібн-Фадлана ібн-Аббаса ібн-Рашда ібн-Хаммада, служебника (клієнта) Мухаммеда ібн-Сулаймана, посла від Муктадира до короля Славян,¹⁾ де він оповідає про все, що бачив від часу виїзду свого в Багдаду аж до повороту. Розкажу все, що він оповів, его ж словами, дивуючись тому.²⁾

Він сказав: я бачив Русів, коли вони прийшли з своїм крамом і стали над рікою;³⁾ я не бачив людей більших тілом, як вони, — мов дерева пальмові; вони руді, не одягають ані курток ані свит,⁴⁾ але чоловік одягає плащ і кутає ним одні бік, а одну руку випускає з під нього. Кожен завжди має при собі меч, ніж і сокиру; мечи в їх широкі, хвилясті, франкського виробу. Почавши від кінців портів аж до шнур у кожного (бачиш) зелені дерева, малюнки й інші речі.⁵⁾ Кожна жінка в їх має на грудях коробочку зелізму або мідіну, срібну або золоту, відповідно стану й можливості чоловіка; кожна така коробочка має каблучку і до неї прицеплено ножа, також на грудях. На шнурі мають золоті й срібні ланцюги: як чоловік має десять тисяч диргемів, набуває жінці ланцюга, як має двадцять тисяч — набуває її два ланцюги, і так кожного разу як прибуває в нього 10 тис. диргемів, дає він жінці нового ланцюга, так що часом їхня має багато ланцюгів на шнурі. Найліпша оздоба в їх — зелені коралі з глини,⁶⁾ з тих коралів, що на кораблях (привозять); всяким способом змагають ся їх здобути, купують одну коралинку по диргеми і з них шиють намиста своїм жінкам.⁷⁾

Вони найбрудніші створіння Божі, немов дикі онагри. Приходячи в свого краю, кидають якорь в Ігиль (а то велика ріка) й будують на березі великі хати дерев'яні; в одній хаті збирається їх десять, двадцять, більше або менше; кожний має лавку, де й сидить разом з гарними дівчатами, (привезеними) на продаж. Кожного ранку приходить в їх дівчина з великим цебром з водою, ставить перед своїм господарем, той мив в ній лице, руки, волосся, мив й розчісує їх гребінцем в цебрі, сякаєть ся й плыв в него і всяку нечистоту з тієї води робить. Коли він все своє покінчить, несе дівчина цебер

¹⁾ Собто Болгар: і. Фадлан уважав Болгар Слав'янами; з сего powodu можна тільки повторити увагу проф. Гаркави, що етнографія була слабим місцем у Арабів

²⁾ (О вступні слова Якута; останнєму увагою висловляє він свій скептицизм з powodu відомостей ібн-Фадлана.

³⁾ Ф. не каже, де він бачив Русь, могло то бути в Булгарі (на Камі, недалеко Волги, коло м. Казані) чи в Італії; звичайно думають про Булгар.

⁴⁾ В оповіданню про убрание покійника бачимо одначе й те й друге.

⁵⁾ І в нас, і в Скандинавів уживали ся мечі звичайно прості, а не хвилясті; що до франкського виробу, то тут може просто хтіль Ф. зазначити, що мечі були не східного виробу. Слова про дерева сіс. невправні; дехто думав, що тут мова про рисунки на тілі, татуїровку, інші — про рисунки на мечях, інші — на тих плащах, і се подібніше до правди.

⁶⁾ Варіант: з скла.

⁷⁾ Такі коробочки, як тут оповідає Ф., часто знаходять у жінок в могилах скандинавських; у фінських народів досі існують жіночі нагрудні бляхи з ланцюжками, т. зв. суєтуги; з літописів, з оповідань про піємсту Ольги знаємо, що суєтуги носили і в нас. Що до ланцюгів, догадують ся що тут може йде мова про т. зв. гривні, обручи на шнурі, звичайно з срібла, а також і з золота, дуже розповсюджені в давній Русі. Коралі з глиняних композицій і скла уживали ся звичайно у нас, як видно з здобутків археологічних, але особливого смаку до зеленних намист не відомо; може тут яко непорозуміння. Диргеми — срібна монета, близько франка.

до того, хто сидить коло в'єго, і той чинить як і в'єго товариш. А та без перерви носить цебер від одного до одного, поки не обійде всіх, хто є в тій хаті, і кождий з них сякаєт ся й плює туди, мене в нему лице й волоса.¹⁾

Коли їх човни приходять до місця якорного, кожен з їх виходить з хл'їбом, мясом, молоком, цибулею й нанитком,²⁾ іде до високо виставленого стовпа, з лицем вирубленим подібно до людського; навколо в'єго менші образи, а ззаду встромлені в землю високі пал'ї. Він пристуває до більшого образу, падає перед ним і каже: „владико, я прийшов здалека, маю з собою дівчат стільки й стільки голів, соболених шкур стільки й стільки, аж доки не порухує все, що з собою привіз краму. Далі каже: „сеє дарунок я приніс тобі,“ — і лишає принесене перед стовпом, кажучи: „хочу, щоб ти мнї дав купця з динарами й дірґемами, щоб купив він у мене все, що маю, і не сперечав ся б з мною, що-б я ему не казав“; і йде собі. Як торг іде трудно і час затягаєт ся, він вертаєт ся з новим подарунком в друге, в третє. І як бажане в'єго все ще затягаєт ся, приносить дарунок якомусь з тих малих образів і просить заступити ся, кажучи: „се жінки володаря нашого і в'єго дочки“; і він не мінає ані одного образу, щоб не попросити й не помолити, щоб заступив ся, і не кланятись ему низко. Часто ж торг іде легко; непродавши, (купця) каже: „володар мій вчинив мою волю, треба ему за то подякувати“. Бере скільки там товару і овець, забиває їх, частину мяса дає убогим, решту приносить і кидає перед великим стовпом і малими, що навколо в'єго, вінає голови товарячі й овечі на вкопані в землю пал'ї, а як настане ніч і собаки з'їдять оте, той хто жертнував каже: „володар до мене прихильний і зів мій дарунок.“³⁾ Як котрий з їх заслабне, ставлять ему шатро здалека, кидають в'єго туди, не ходять до в'єго близко, не говорять з ним, навіть не навідують в'єго за весь час (хороби),⁴⁾ особливо як се бідний або раб. Як він одужав й устане, вертаєт ся до них; а як умре, то в'єго палять, а як раб — то так і кидають в'єго, поки не з'їдять в'єго собаки й хижі птиці. Як виїмають злодіи або розбійники, приводять до високого, товстого дерева, вяжуть ему на шию міцного шнурка, вішають на ему, й він зостаєт ся так висіти, аж доки не розпадеьт ся на кавалки від часу, вітрів та дощів.⁵⁾

¹⁾ Се оповідане про брудний спосіб житя Русь не тра приймати на віру; писав се мусульманин, маючи всякі уявлення законом приписані, і з того погляду судив, а таки мабуть і побільшив; в способі уявлення може те с'ягаведливо, що мипл ся з одного начпня, але переміняючи воду.

²⁾ Може бути мед, пиво.

³⁾ Широко розповсюджене уживане образів антропоморфичних, ідолів, відомо про славян західно північних, балтійських. Літонець, правда, каже, що Володимир поставив в Київї ідоли Перуна, Хорса і інших, але се уявляють часто за запроважену Володимиром новину в культї (повод до такої гадки дає й літопись своїми виразами). Також не маємо в нашій митології давній слїдів якоїсь роднин богів, як бачимо тут у Фодлана (можливо одначе, що є тут і в'єго догадки й побільшення). Поремисти наводять митологічні погляди скандинавські, де істнувала родина богів. Що до жертв, то згадку про жертвоване худоби мали сьмо у Прокопія. Річч, які продають Фодланові Русь — челяд і шкури — є звичайний крам руский, порівняти з сїм слова Хордадбега, Джайгани, а ще лїпше слова кн. Святослава, що з Русь вивозили ся скора, и воск, и мед, и челяд (літон. пїд р. 969).

⁴⁾ Варіант: „навідують в'єго весь час“. Можливо одначе, що тут Ф. якійсь садинокийй припадок узав за звичай.

⁵⁾ Про вішане злочинців оповідає літопись пїд р. 1071, де за провини вішають знахурів.

Мині казали, що з своєю старшіною, як хто вмер, таке вони виробляють, що палене то є ще найменша річ; тому прочувши про смерть одного значного чоловіка у їх, я дуже хтів самому при тому бути. Вони поклали небіжчика в могилу й накрили віком,¹⁾ на десять днів, аж доки шокраєли й пошили єму одєжу. Се буває так: для бідного роблять малий човен, кладуть єго туди й палять; як багатий, то збирають єго майно, ділять на три частини: третину дають родині, за третину готують єму одєжу, за третину купують напитек, що пють того дня як дівчина забиває себе й горить разом з господарем. Вони дуже охочі до вина, пють єго день і ніч, так що іноді котрий з них і вмирає з чаркою в руках. Як умре господар, то родина єго питає дівчат і хлопців єго: „хто з нас умре з ним?“, і котрийсь з них каже: „я“. Як єе сказав, то єе вже став єго обовязком, відречи єя ніяк не вільно, як би й хотів — то не дозволить. Здебільшого чинять єе (себто — згромажують єя) дівчата.²⁾

Отак, як вмер і згаданий чоловік, поспитали єго дівчат: „котре вмер з ним?“, і одна сказала: „я“. Тоді вибрали двох дівчат, які мали її стерегти і бути з нею, куди б вона не пішла; іноді вони й мнуть ноги її своїми руками. Далі взяли єя краєти єму одєжу й готувати все потрібне. Дівчата ж пила що дня й євпінала, веселились і радіючи. Як же настав день, коли мали спалити небіжчика і дівчину, я пішов до ріки, де стояв єго човен, дивлюсь: єго витягнуто вже на берег, поставлено чотири підпори з берези й иньшого дерева, а навколо образи, подібні до велетнів. Човен витягли на ті підпори, і ходили туди й сюди, промовляючи слова для мене не зрозумілі, а небіжчик все ще був в своїй могилі, єго ще не винесли. Далі принесли лавку, поставили її на човен і вкрили вишиваними килимами, шовком грецьким і подушками, також з грецького шовку. Прийшла стара жінка, що зветь єя ангелом смерті і позастеляла на лавці все оте; вона доглядає шитві й приготування, вона ж забиває дівчину; бачив я її — червону, грубу, люту видом.

Далі прийшли до могилы, зняли ємлю з дерева,³⁾ також саме дерево й винесли мерця, в оланці, в якому вмер; я бачив — він почорнів від холоду того краю. Вони поставили були з ним в могилу напитек, овочі і гусли,⁴⁾ тепер єе винесли. Небіжчик ні в чому не перемінив єя, тільки краскою. Наділи на єго широкі штани, панчохи, чоботи, куртку і свиту з шовку з золотими гудзями, на голову наділи шапку з шовку і соболя, понесли в шатро, що стояло на човні, посадили на килимі й піднерли подушками; принесли напитек, овочі й нахучі рослинні й кинули перед ним; принесли собаку, розтіли її на двох й кинули в човен. Принесли всю зброю небіжчика і положжили коло єго. Далі взяли двох коней, ганяли їх, аж доки упріли, розрубали мечами й кинули в човен; далі привели двох биків (чи корів), розрубали їх

¹⁾ Варіант: онлакували єго.

²⁾ Докладнійше єе об'яснює Мосуди, кажучи, що нежонатого женять по смерті. Такий шлюб ми маємо мабути і в сіх похоронах, тому і в самому обряді бачуть справедливо сполучений обряд весільний і обряд похоронний; до першого вляжуть жертву курей: то характеристична жертва весільна (хоч аналогічні жертви знаходимо і в иньших обставинах у Константина Порфвородного и Льва Діакона. Смерть з господарем, як бачимо, не була обовязковою, а добровільною; по Мосуди жінка мусила вмерати.

³⁾ Яким вкрита була могила.

⁴⁾ Взагалі струмент струнный.

і кинули в човен; далі принесли півня й курку, зарізали їх і кинули тудиж.¹⁾

Коли настав час меж півднем і заходом сонця в п'ятницю, повели вони дівчину до чогось, зробленого подібно до притолки дверної; вона стала ногами на руки чоловіків, підняла ся на ту притолку, сказала щось своєю мовою, і її спустили. Потім підняли вдруге, вона зробила теж що за першим разом, і її спустили; підняли в третє, і вона робила теж, що перші два рази. Потім дали їй курку, вона відрубала їй голову й кинула, а курку взяли й кинули в човен. Я спитав ся товмача, що то вона робила, і той мнї сказав: за першим разом сказала: „от бачу я мого батька й мою матір“, за другим: „от бачу я — сидять всі родичі (свояки) покійні!“; в третє сказала: „от бачу я свого господаря, сидить він в садї, а сад гарний, зелений; з ним там чоловіки й хлопці, він кличе мене, ведіть же мене до нього.“²⁾

Її повели до човна, вона зняла обручі, що були на її (руках) й віддала старій жінці, що зветь ся ангелом смерті; ся жінка її вбиває. Потім взяла обручі, що були на ногах, і віддала двом дівчатам, що її услуговали; се дочки так званої ангела смерті. Потім підняли її в човен, по заводячи в шатро; надійшли чоловіки з щитами й палицями й подали їй чарку з напитком; вона сьнівала над нею й випила; товмач сказав, що се вона прощає ся з своїми подругами. Потім дали їй другу чарку, вона взяла й засьнівала довгої пісні; стара ж підганяла її, щоб випивала чарку й ішла до шатра, де її господар. Я бачив, як вона вагала ся, хотїла вийти в шатро й встромила голову меж човном і шатром; стара взяла її за голову, завела в шатро й сама пішла за нею. Чоловіки почали бити палицями по щитах, щоб не чути було її крику, і щоб се не стримало нічїх дівчат, так що не схочуть вмерати разом з своїми господарями. Дівчину положили поруч небіжчика її господаря, двох взяли її за ноги, двох за руки, а стара, так звана ангел смерті, обкрутила її шию шнурком і два противні кінци дала двом тягнути; сама підійшла з великим, широким ножем, встромила межні ребра і вишляла, а два чоловіки душили її шнурком, доки не вмерла.

Потім підійшов близький родич небіжчика, взяв кавалок дерева, запалив і цінов задом наперед до човна, маючи в одній руці кавалок дерева, а другу тримаючи ззаду, сам голий, аж доки запалив дерево, що положили під човном після того, як положили забиту дівчину коло її господаря. Після того люде підійшли з трісками й дереном; кожен мав запалений шматок дерева і кидав на дрова під човном. Огонь обняв дрова, далї човен, далї шатро з небіжчиком, дівчиною й усім ин.шим; потім дмухнув дужий, сердитий вітер, полум'я розгорїлось і все дужче розпалювало ся невпинно.³⁾

¹⁾ Мерців палять в човнах; то мабуть стояло в звязку з їх купецким станом, а властиво — їх приходом на човнах, хоч могло бути і обрядом звичайним; човен мав служити небіжчику й на тім світї, подібно до коня, що знаходимо наприклад в могилах воїнів руских в Київщинї, та й у сїм оновіданю маємо коней. Виходячи з поглядів і символів митологічних, де хто пробував об'ясняти жертви небіжчику символами его посмертного перебування між хмарами (воли), вітром (собака), блискавкою (півень). Що коней ганяли, се могло значити кінську гру на честь покійника.

²⁾ Дівчина дивилась (може в кирицію) в підземне царство мертвих, рай, і в екстазі (а може й п'яна — бо давали їй пити богато) побачила своїх родичів (свояків) і свого господаря.

³⁾ Деякі подробиці Ф. здаєть ся не зрозумів добре; так були в щити мабуть не для крику (бо й не могла кричати), а се мало характер ритуальний.

Коло мене стояв чоловік з Русів, і я чув як балакав він з товмачом, що був з ним. Я спитав (товмача), про що він з ним балакав, і той відповів, що Русин сказав ему: „Ви, громада арабека, дурні, бо берете найдорожшого і найповажнішого у вас чоловіка й кидаєте его в землю, де его їдять гади і хробаки; ми же палимо его огнем в одну хвилину, і він зараз же встунає до раю.“ Далі він засміявся надзвичайно і сказав: „з ласки своєї до небіжчика владика его (біг) послав вітер, так що пізьме его за годину.“ І справді не минуло й години, а вже й човен, дерево, небіжчик і дівчина стали самим попелом. Потім вони на місці, де стояв витягнений з води човен, зробили щось подібне до округлого горба, ветромилу в середину велику березову палку, написали на ній імя небіжчика і імя руского короля, й пішли собі.³⁾

У короля руского меж пильного такий звичай, що з низи на дворі его живе 400 відважних товаришів і вірних людей, що разом з ним вмирають і дають себе на смерть за него. Кожен з їх має дівчину, що usługовує ему, мие голову, готує що їсти й пити, і ще другу — наложницю. Ст 400 люда сидять під тро-

Подобиця, що родич, підпалюючи, постунав задом, може була цілком припадкова — може заступив огонь од вітру. Що був голий, се могло бути знаком жалоби.

³⁾ Обряд погребальний руский, як его описують Фаддани і ібн-Дусте, знаходять собі важні і докладні аналогії в оповіданню літгонсеї про звичай народів задніпрських — Сіверян, Радимичів і Вятичів, і археологічних розвідках на грунті сівєрянских (в землі Полян мерців не палили, і імя Руси з'являє ся у Ф. мабуть тому, що народи прийняли се імя, належучи до держави Рускої, Київської). В літгонсеї сказано: „и аще кто умраше, творяху трызну над нимъ (себ то грища, борбу), и по семъ творяху кладу (креду, стію), и възложатъ на кладу мертвца, и сжигнаху, и по семъ собравши кости, вложяху въ ссудъ малъ и поставляху на столбъ на путѣхъ.“ Археологічні розвідки (зроблені й описані Д. Самоковасовим в Трудахъ кієвскаго археологич. съѣзда т. I) показують, що існували два трохи одмінні способи похоронного паленя: в більших, багатших могилах, де, знати, поховано якихсь князів або старшину, палили мерця на стосі разом з ріжним майном, і все засипало ся землею, так що се відповідає цілком оповіданню Фаддана В кількох могилах (особливо т. зв Чорна в Чернігові і Гульбище коло Чернигова) попередку синали з землі терасу, на її ставили великий стіс, збитий залізними цвяхами; небіжчика було положено на стосі в багатім убранні й коло него зброю й ріжні речі (начини, гроші, кістки до граня), трохи оддалі (більш метра) лежала жінка в убранню; по спаленю (огонь був такий великий, що залізо плило) присипали се землею, й на ній ставило ся начине з кістками жертвної худоби, при тім часом зброя, гроші, срібні роги; в могилі Чорній якісь сліди монумента на цегляній основі. Кілька знайдених в сїх могилах монет з к. IX в доводять, що маємо похорони з к. IX або початку X в., отже майже сучасні з оповіданем Ф. В могилах менших находили кістки небіжчика (разом з кістками ріжних звірят) в начині, так що, знати, спалено его було де інде, і після, як спалено, потім зібрано в начине, се поставлено на насипаний горбок і висипано могилу; иноді в могилі буває й не одно таке начине з кістками; иноді разом з такими начинями стоять порожні, що, може, були з стравою. Сей обряд таким чином підходить під слова літгонсеї і ібн-Дусте, і ми, значить, маємо там описаний обряд похорону випадного люду. Трудність дає тільки згадка літгонсеї про виставлене на стовні; его пробували обминути, розуміючи стови як насипаний горбок (санскр. stūpa), так як маємо у Дусте. Що до написів на могилах, згаданої у Фаддана, то се більш виразна відомість про якесь письмо руске у ібн-Надима (що писав коло 987—8 р.), той каже: „чоловік, на щирість якого я покладаюсь, казав що один кавказский цар послав его послом до царя Русів; він доводив, що (Руси) мають букви, які впрізують на дереві; показував живі шматок білого дерева, з знаками; не знаю чи то були слова, чи поодинокі букви“ (Гаркави ор. с. с. 240); ібн Надим подає й копію тлях букв, але їх даремно пробували обленити (і з рус, і з глаголиці, і з арабского письма).

ном (короля); трон у єго великий, дорогим камінем оздоблений. На троні сидять з ним сорок наложниць; з трону він ніколи не злазить; як схоче поїхати, то підводять коня до трону, й звіти він на него сїдає, а як схоче злізти, то підводять коня так, що він злазить на трон. Він має намісника, що командує військом, ходить на ворогів й заступає єго у підданних.¹⁾

Отєє я взяв з записки ібн-Фадлана, не міняючи й слова; він має відповідати за вес, що оповів; Віг же краще знає, скільки тут є правди.²⁾

XVI. І б н - Д у с т е.

Про сєго письменника не маємо майже ніяких відомостей, саме ім'я єго, як заховало ся в рукописі, не можливо, поправляють на ібн-Даста, ібн-Русте. Свою „Княгу дорогих скарбів“ написав він в І-й пол. X в., але докладніше трудно час означити: перший видавець, проф. Хвольсон залічував її до початку X в., проф. Гаркави-ж бачить в її виразні слїди користаня з ібн-Фадлана. Звітки єго про Славянів і Русів у всякім разі цікаві, хоч видко справді слїди невдалої компіляції, сполученя супротивлящих відомостей. Уривки текста видав проф. Хвольсон під назвою: Извѣстія о Хозарахъ etc. Ибн-Даста, 1869, і Гаркави в своєму збірнику; відомий текст (з одного рукопису) взагалі недокладний; подаємо єго з виданя Гаркави.

(с. 28). Меж краєм Баджників і краєм Славян десять днів дороги; на початку славянської землі є місто „бан. Дорога до їх края їде стинами, через потоки й ліси густі. Край Славян — рівнинний і лісний, вони й живуть в лісах. Ані виноградів, ані рілї не мають; з дерева виробляють подібне до кухлів, там у їх і вулики для мідї, і мед мідяний заховуєть ся; се звєть ся у їх — улишдж, один такий кухоль містить коло 10 поставців єго. Вони пасуть свиней, ніби овець.³⁾

Як вмере котрий, вони налять єго труп. Жінки, як хто вмере, деруть собі ножем руки й лице. Як сплять мерця, другого дня їдуть до того місця, де то було, збирають попіл, складають в начини і ставлять на горбі. За рік по смерті небіжчика беруть кухлів двайцять меду, шноді щось більше, шноді щось менше, несуть на той горб, тамже збираєть ся родина небіжчика, їдять, пють і потім їдуть собі. Як небіжчик мав трох жінок, і котрась каже, що (дуже) любила єго, то приносить до тіла (чоловіка) дві налі, їх вбивають в землю сторч, третю налію кладуть шперек, по середині тілї поперечними вижуть шнурка, (жінка) стає на лавці і кінець шнурка виже собі навколо шиї. Коли вона таке зробить, лавку виймають з-під неї, і вона висить, поки

¹⁾ Се сповіданє досить трудно приложити до побуту руско-славянського (так само й руско-норманського), маємо перед собою щось більш орієнтальне, що найбільше нагадує, як справедливо зауважено, побут козарський (кагана й єго „намісника“ — бега); для теорії, що до князїв варязьких в Київї сидїли козарські династї (теорії однак дуже слабій), відомість Ф. є одною з підвалин, але можливо, що він тут просто помішав Козар з Русами, також як, бачили ми, Българів волзьких взяв за Славян.

²⁾ Сї слова належать Якуту; останнім виразом він ще раз, як і з початку, висловив свій скептицизм що до оповіданя Ф.

³⁾ Баджники — Печеніги, що з кінцем IX в. стали розпросторюватись в чорноморських стинах; про яке місто пограничне каже Д., трудно вгадати, проф. Гаркави догадуєть ся, що то Київ. Слово улишдж проф. Хвольсон правдоподібно уважає за „улиа“, натомість д. Гаркави читає „сиджу“, нащоток, вгаданий у Фадлана.

не задушить ся і не вмере, а як вмере — кидають її в огонь, там вона й горить.¹⁾

Всі вони язичники. Більш над усе сїють проса; в живива беруть зерна проса в корці, піднімають до неба й кажуть: „Господи, ти давав нам страву, дай і тепер її досить.“ Є в їх різні кобзи, гуслі (взагалі — струменти струнні) і дудки; дудки довгі на два лікті, а кобза має вісім струн. Напшток собі роблять з меду. Палючи мерця, гучно тїшать ся, радіючи з ласки, яку показав ему Бог.²⁾ Товару до роботи в їх мало, а копей верхових має тільки один згаданий чоловік.³⁾ Зброя в їх така — піки (до кидання), щити й сулиці; в ньшій зброї не мають.

Їх старший — коронований;⁴⁾ вони его слухають й від розказу его не ухиляють ся. Оселя его в середній края Славян. Вище згадана особа, що звуть вони „головою голів“, зветь ся у їх Свіят — малик (малик = цар); ся особа вища від жунаана,⁵⁾ бо то тільки є намісник. Цар той має верхових копей і не вживає ньшшої страви окрім кобилячого молока; має він також чорні, міцні і дорогі бронт.⁶⁾ Місто, де він живе, зветь ся Джарваб (?); що місця там бував торг трехденний. Холод в їх краях такий великий, що кождий виконує собі в землі ніби пивницю, прироблює до неї з дерева гостроверху стріху, подібно до (верху) церкви християнської, й на ту стріху накладає землі. В такі пивниці переходить з цілою родиною і взявши дерева й каміня, заналюють огонь, рознікають каміня на огню, аж почервоніє, а як каміня рознечеть ся як найбільше, поливають водою; з того йде пара, що нагріває хату так, аж одєжу з себе скидають. В таких оселях зостають ся до весни.⁷⁾

Король об'їздить їх що року; хто має дочку, з того король бере що року собі одну з її суконь, а як сини — то також бере собі по одному убраню его собі річно. Хто не має ані сини ані дочки, той дає по одній сукні жінки або служниці що року. Як цар сїймає в своїй державі розбійника, каже або

¹⁾ Як згадано було, оповіданє ібн-Дусте цілкомвто згоджуєть ся з оповіданєм літописним і з обрядом в женьших могиллах сїверянских; горб, на якому ставлять начинє — є свідний горбок, підвишене в могиллах. Слїдами поминок, про які каже ібн-Дусте, могли бути ті начиня з останками мяса і т. я., що стоять в могиллах на засипаних землею попелящах.

²⁾ Тут дійсно можна бачити згадку про оповіданє Фадлана за той сміх. В оповіданю про живива маємо приклад тих суперечних відомостей, бо вище сказано, що не роблять земаї.

³⁾ Мусить бути, в тексті не достає чогось; чоловік сей, мабуть. є та „голова голів“, про яку каже Д. низче.

⁴⁾ Натомість д. Хвольсон поправляє й читає: їх старший зветь ся субанедж (жунаан).

⁵⁾ В тексті — сутедж, субедж, то поправляють на субанедж.

⁶⁾ Сей цар, як і цар ібн-Фадлана нагадає більше хозарского кагана, можливо, що про него тут мова.

⁷⁾ Тут, очевидно, Д. мішає до купи відомости про землянки і про баню нарову, що даувала звичайно чужинців, почавши від Геродота; подібне до ібн-Дустового, але ширше і повнішше оповіданє знаходимо у аль-Бекри, що називає се ал-яттба (иб. — нетба) (с. 57 в вид. Розена). Новішу легенду про баню виводять з *Livonicae historiae series* Фабриці (XVII в), де оповідано, як ів-язантські домніники, добиваючись якоїсь ласки в пани, на доказ свого суворого способу життя показували, як вони бють ся віниками в бані (Чтенія въ кїевск. истор. обществѣ т. I, 289.)

задушити его, або віддає під догляд якому-небудь начальнику в далеких країнах своєї держави.

(с. 34). Що до Русь, то вона на острові, навколо его озеро. Острів той, де живуть вони (Русь) має просторонь на три дні дороги; вкритий лісами й болотами, нездоровий і такий вохкий, що як ступиш ногою на землю, то вона трясеться, так богата водою.¹⁾ Вони мають короля, що зветься хакап-Русь; чинять наїзди на Славян, приїзять кораблями, виходять, забирають їх в неволю, везуть в Харнаг (попр.: Хазран) і Булгар і спродують там. Поль не мають, а живуть з того, що привозять з землі Славян. Як у кого з їх родити ся син, він бере голій меч, кладе перед новонародженим і каже: „не лишню тобі в спадщину ніякого майна, матимеш тільки те, що здобудеш сим мечем.“ Вони не мають ані нерухомих маєтностей, ані міст, ані поль; один в їх промисел — торгувати соболями, білками й иньшим футром, яке й продають, хто купить, а за плату грошову завязують віцно в свої пояси. Одягають ся вони неохайно; чоловіки носять золоті обручі. З рабами поводить ся добре і дбають про їх одіж, бо ті помагають їм в торгівлі.²⁾ Міст у їх велике число, і живуть вони просторо.³⁾ Гостей напують і добре поводить ся з чужинцями, що шукають в їх оборони, і з усіма хто в їх часто буває, не дозволяючи нікому з своїх кривдити й тиесити таких людей. Як же хто скривдить або притисне чужинця, помагають (скривдженому) й боронять. Мають мечі сулайманові.⁴⁾ Як котрий з поміж родів просить помочи, веє виходять до борби. Між ними нема розрізнення, але воюють з ворогом однодушно, поки его не пододіють. Як котрий має справу з ким, кличе на суд до короля і перед ним сперечають ся; як король скаже свій декрет, виконують, що він скаже. Але як обидві сторони не задоволені з королівського декрету, то за его розказом мусять зброєю остаточнo розрішити: чий меч гостріший, той і має верх. До боротьби сієї родичі (з обох сторін) приходять в зброї і стають. Тоді соперики починають битись і хто подолів противника, той справу виграв як хоче.

Мають знахур,⁵⁾ з них деякі і королеві розказують, мов би начальники їх. Буває, що вони звелить жертвувати своєму творцеві все що надумають: жінок, чоловіків і коней, а як знахур скаже, то того розказу ніяк вже не можна щоб не виконати. Знахур бере чоловіка або худобу, накидає ему петлю на шию, вішає жертву на палю й чекає, поки задушить ся; і каже, що то жертва Богу.

¹⁾ Се й далше оповіданє про Русів було раніш відоме з скороченого в'язу у Мукадесі (кінець Х в.), який додає, що Русів коло 100 тисячів (текст у Гаркаві с. 283); з недобре прочитаного слова повстала й назва руского острова — Вабія. Такого, як Д. каже, місця одначе годі знайти, хіба на Полісі, або в Дніпрових плавнях десь. Що до назвиска короля хакап-Русь, то годить ся порівняти відомість Пруденція; але чи маємо тут дійсно руского князя, чи хозарского кагана, трудно сказати.

²⁾ Д. Хвольсон читає натомість: дбають про свою одіж, бо бавлять ся торгівлею, і вшче замість неохайно — чясто.

³⁾ Тут також маємо суперечність.

⁴⁾ Сю назву один письменник арабський обясняє так, що вони привозили ся з краю Сельман в Хорасані; чи справді уживала Русь східні мечі (протязно у Фадлана), чи тільки подібні, годі сказати.

⁵⁾ Д. Хвольсон товмачить: лікарів.

Вони відважні й сьмільні. Як нападуть на иньший нарід, то доти не відступлять, поки не знищать цілком; перемогши, гнетуть; роблять рабами. На віріст високі, гарні на вигляд і в нападі сьмільні, але сьмільність ту показують не на коні: всі свої поїзди й походи чинять на кораблях. Сподні носять широкі — сто ліктів іде на кожні. Одягаючи такі сподні, збирають їх коло коліна і припинають до нього. Всі мають завжди з собою мечі, бо мало вірять один одному, і підступ у їх — річ звичайна: кому хоч малий масток удасть ся здобути, зараз рідний брат або товариш починає заздро дивитись і силкувати ся, щоб як небудь того вбити або зграбувати¹⁾. Як умре хто небудь з значних, копають ему могилу подібно до великої хати, кладуть его туди й разом з ним кладуть в туж могилу і одіж і золоті обручі, що він носив; далі ставлять туди багато страви, начиняє з напінками й гроші. Нарешті кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика живою. Вихід могили закладають, і жінка вмирає в затворі.²⁾

XVII. М а с у д и.

Абуль Хасая, прозвисьом аль-Масуди, жив в 1-ій полов. X в., був купцем, мандрував цілий рік, але се не перешкодило ему зоставити по собі багато писань. Захвалюєсь одначе тільки одно — „Золоті луки“, витяг, з додатками, що сам зробив він з своїх писань, тепер загублених, писаних до р. 944; „Золоті ж Луки“ писав він в р. 947—8; повне видане їх зробили Барбе де Мейнар і Куртебля (Prairies d'or, Paris 1861 sq.), витяги з коментарем в згаданім збірнику Гаркави. Відомості М. про Русь і Славян дуже важні й характерні, але невідомі їх жерела; більшість відомостей, знати, здобув він з живих переказів, але подекуди натикає на невідомі нам писані жерела; подаємо кілька цікавіших уступів в перекладі з збірника Гаркави.

(І р. 364). Перед 300 (р. Гиджри, себто 912—3) трапилось, що в Андалусі³⁾ прийшли морем кораблі з тисячами люда, що й напали на побережні краї. Мешканці Адалуса думали, що то нарід Маджусів,⁴⁾ що з'являєть ся на

¹⁾ В сіх Русах норманнства також бачили Норманів, але тут ми бачимо, очевидно, не нарід, а стан військовий, дружину, яка могла бути скрізь і в багатьох була дружиною київською, до зарінно служила і Славяни і Нормани. Побутові риси, якими описує ся Русь автор, справді дуже характерні. Зазначимо, що судні поєдинки були широко розповсюжені в пінічних землях — на пр. в Іскові, в Московщині.

²⁾ Таким чином ібн-Дусто Славянам надає обряд пилени, Русам — закопування; обряд погребальний воїнів руско-полянських відомий з розвідок археологічних — небіжчика справді ховали в зброї, на коні, якого вбивали, завісивши в могилу. Одначе подібними словами описує Масуди за Болгарів (дунайських).

³⁾ Андалузія, в Іспанії.

⁴⁾ Маджус перероблено з біблійного Magog, так Араби звали взагалі язичників. Тут іде мова не про якийсь нахід Норманів, але Масуди, хоч дуже обережно, в словоллє догадку, що то була Русь: до сеї догадки привела слава недавних страшних походів Руси на східні землі і переконанє М., що з океану друга дорога до Іспанії іде через Чорне море, яким їздять тільки Русь; по думці М. — протока Азовського моря, себто Дон, лучила ся з Хозарскою рікою, себто Волгою; думка ся повстала з того, що їздили з Дону в Волгу човнами, перетягаючи їх оуходом через малу полосу землі коло м. Царичина сучасного; але він рішучо повстає проти гадок про безпосереднє сполученє тих морей. Се все має значінє для об'ясненя більш давньої згадки аль-Катїба (інакше аль-Якуби), що писав в кінці IX в. і згадуючи про Севілю, каже що „в се місто вступили Ма-

тому морі що 200 лїт, і що приходить він в їх край протокою, що тече з моря Укіанус (Океан), але не тією протокою, де стоять мідяні маяки (Гибралтар). Я ж думаю (а Біг знає краще), що ся протока сполучаєть ся з морем Майотас (Азовским) і Найтас (Чорним), і що той нарід — се Русь, бо окрім їх ніхто не плаває сим морем, сполученим з морем Укіанус.

(II. 9). Що до язичників в землях хозарського царя, то меж ними в народи Славян і Русів. Вони живуть в одній половині міста (Ітиля) і налять своїх мерців разом з худобою, зброєю й убранем. Як вмер чоловік, то разом з ним налять его жінку живою; як вмер жінка, то чоловіка не налять; а як умре нежонатий, то его женять після смерті. Жінки хочуть, щоб палили їх для того, щоб разом (з чоловіком) увійти до рая. То в також річ Гинда (Індусів), як то вище згадували сьмо; тільки що до сего у Гиндів такий звичай, що жінку тоді тільки налять з чоловіком, як сама на то призовить.¹⁾

(II. 11). Такий устав в столиці хозарської держави, що в її буває сім суддів, двоє для мусульманів, двоє для Хозарів, що судять на підставі закона Таури (Тори), двоє для християн місцевих, що судять по закону Інджиля (Євангелія), один для Славян, Русів і иньших язичників, що судить по закону язическому, себто закону розума. Коли ж транить ся велика справа, якої судді не розуміють, то вдають ся до суддів мусульманських, оновідають їм і приймають рішенець, якого вимагає закон Іслама. Меж царями східними ніхто не тримає війська на пенсії, окрім царя хозарського. Всі мусульмане в сих краях відомі під назвою „народу Ларені.“ З Русів і Славян, про яких ми сказали, що то язичники, складаєть ся військо царя (хозарського) і его служба.²⁾

(II. 15). В верхіві хозарської ріки в протока, сполучена з протокою моря Найтас — а то є море Рускє, бо окрім їх (Русів) ніхто по ньому не плаває, а вони живуть на одному з берегів его. То є великий нарід, що не слухає ані царя, ані сьв. Письма (откровенія); меж ними в купці, що мають зносини з краєм Бургар. Русь мають в своїй землі срібну кональню, подібно до срібної кональні в горі Банджгир, в краю Хорасана.³⁾

джує, звані Рус, р. 229 (себто 843 - 4), брали в неволю, грабували, палили й били.“ Того року дійсно напали були на Сєвілю Нормани, і норманьсти відомість аль-Катіб уважали за довод норманського роду Русь — що аль Катіб назвав норманів Русами. Вагу сеї відомості зменьшив проф. Гаркаві, признавши назву Русь в тексті аль-Катіб цілїтим додатком, опертим на гадці Масуди: він зауважив, що письменники арабські, що знали аль-Катіб, віде не згадують про імя Русь що до походу 944 р.; що Масуди свою думку висловляє дуже обережно, як нову, особисту догадку; і що аль Катіб, згадуючи про Русь, мало або зовсім не знав в Єгипті, де він писав, не зоставив би сього імени без якіхось коментарів

¹⁾ Пор. оповідання і-Фадлана і і-Дусте.

²⁾ Про хозарське царство буде мова при відомостях Іосифа. В відомостях Масуди заслугоє увага ся різнородна з погляду національного і релігійного людність Ітиля, а також сила і важність руско-славянського елемента в царстві хозарськїм.

³⁾ Отже Русь Масуди заміщує коло Чорного моря; імя Русь тут мабуть взято в політичній значіню — прихиснено до народів київської держави. Що Чорне море звало ся Руским, се знаємо і з нашої літописи: „Понтеское море, пже море словєть, Руское.“ Бургар — Болгари волжські, Банджгир місто на півдєві від Као-

(II. 18). Руси складають ся з багатьох народів, поділених на окремі племена. Меж ними є племя зване Лудана, се найбільше меж ними. Вони їдять з крамом в край Андалус, Румію (Рим), Кустантинійю (-нополь) і Хозар.¹⁾ Після 300 р. гіджри (912—3) трапилось, що коло 500 кораблів, на кожному сто люда (Русів), вийшли в протоку Найтаса, сполучену з Хозарською рікою. Хозарський цар в сему місці поставив в великому числі людей, аби затримували тих, що приходять з того моря (Чорного), а також тих, що приходять суходолом з того боку, де сполучаєть ся затока Хозарського моря з морем Найтас. Се роблять тому, що турецькі кочовники — Гуззи приходять в той край і зімнують тут; вода що сполучає ріку Хозарську з протокою Найтаса, часто замерзає, і Гуззи переходять нею з своїми кіньми, бо то вода велика і так дуже замерзає, що не ламаєть ся під ними, — і переходять в землю Хозарів. Іноді виступає супроти їх цар хозарський, як поставлені люде за слабі, щоби втримати Гуззів, не давати їм перейти по мерзлій воді і відганяти їх від своєї держави. Що ж до літа, то Турки тоді не мають куди перейти.²⁾

Коли рускі кораблі прийшли до хозарських людей, що стояли коло устя протоки, Руси послали до хозарського царя — проєснти, щоб їм було вільно пройти в его землю, вийти в его ріку, виплисти в Хозарське море — а то є море також Джурджана, Табаристана і інших персидських країв, як

ирийского моря; про істноване копалонь в землі Руси є відомости і в інших писемоників арабских.

¹⁾ Отже кунці рускі в X в. мали їздити в торгових справах в Іспанію й Італію; ся відомість стоїть одиноко, хоч в її нема нічого неможливого, коли порівняєм з звістками про торговлю східною й західною їбн-Хордадбега, їбн-Ікуба і інших жерел, бо всі представляють ї дуже широкою (так в митному уставі Остмарки з початку X в. згадують ся кунці славянські de Rugis et de Boemanis, себто з Русів, як думають, і Чехії; М. Галл, літописець польський, оповідає, що в XI в. через Польщу їздили західні кунці до Русів. Що таке Лудана (вар.: Мудана, Кудкана), певнею — деякі бачать тут Ладогу, давню столицю Славян новгородських, деякі Лучан (Луцк на Волині).

²⁾ Похід, про який оповідає тут Масуди, був не перший, тільки попередні, менші значні, вже забули ся тоді, як він писав. Історик з початку XIII в. Мухаммед бен ель-Хасан в своїй історії Табаристана (півден. берега Каспійського моря) оповідає коротко ще про два попередні походи — один з третьої чверти IX в., другий 909—10 р.: „того року (297 гіджри — 909—10 р.) шіснадцять кораблів руских з'явилось на морі і прийшло в Абесгун, як і за часів Хасана (сина) Зейда (в р. 864—884 панував на півд.-східнім березі К. моря) приходили в Абесгун і воювали; Хасан (син) Зейда послав військо й вигубив всіх їх. А тоді (909—10 р.) вони встигли багато порушувати й пограбувати в Абесгуні і по той бік моря по берегу, вбили й пограбували багато мусульман. Начальником Сарі був Абу-з-Зиргам Ахмед, син ель-Касима; він написав про се Абуль-Аббасу, і той прислав поміч. Руси прийшли в Анджілю, що звуть (топер) Макале; він (Ахмед) напав на їх вночі, багато побив, забрав у неволю й порозсилав по околицях Табаристана“ (у Дорна — „Каспій, о походахъ древнихъ русскихъ въ Табаристанъ“ с. 5). Абесгун — славна пристань в півд.-східнім кутку Каспійського моря, коло р. Джурджан. Сарі — столиця півд. берега Каспійського моря, званого Мазендераном і Табаристаном (сі назви мішались); Анджіле місце на певно не відоме; за часів походу 909—10 р. край сей належав до Саманидського каліфату, і Абуль-Аббас був намісником тут. Що Хозари не пускали військові ватаги ходити на схід, про се каже й Іосиф (див. далі); де стояла та залога хозарська, трудно сказати, інші думають на Тмутаракань, власне протоку Керченську, інші на той „волок“ межі Доном та Волгою, де мала бути твердиня Саркел.

ми вже згадували;¹⁾ вони ж мали ему дати половину всего, що заграблять у народів, що живуть по тому морю. Він (цар хозарський) пристає на се. Так вони і ввійшли в протоку, прийшли до устя ріки й стали плисти тією протокою, аж прийшли до Хозарскої ріки, прийшли нею до міста Ітіля, промчули і дістали ся до устя ріки, де тече вона в Хозарске море. Від устя до міста Ітіля се ріка велика і богата водою. Кораблі Русів розійшли ся по тому морю, купці їх кинулись на Джиль, Дайлем, на міста Табаристана, на Абаскун, що лежить на Джурджанським берегах, на Нафтяну землю і в напрямку на Адарбайджан, бо від округа Ардабиля в землі Адарбайджана до сего моря коло трох днів дороги. Руси лили кров, брали в неволю жінок і дітей, грабували майно, розсилали кінних і наїздили. Народи, що мешкали коло сего моря, заголосили з переляку, бо в часів найдавніших не бувало, щоб ворог на їх тут вдарив, а приходили тільки кораблі купців та рибалок. Русь воювали з Джилем, Дайлем [і з прибережним краєм Джурджана, мешканці ж Бардан, Аррана, Байлакана й Адарбайджана тікали від них²⁾], з воеводою ібн-абис-Саджа і дійшли до Нафтяного берега в околі Ширвана, званого Баку. Вернувши ся з країв прибережних, Русь повернули до островів, що недалеко Нафти, кілька миль від неї. Царем Ширвана був тоді Ал-ібн-аль-Гайтам; мешканці взяли ся до зброї і посідавши на кораблі (війскові) і купецкі, поїхали на ті острови; але Русь кинулись на їх, тисячі мусульман було побито й потоплено.³⁾

Чимало місяців Русь зоставали ся таким чином на тому морі; жадені з народів тих країв не міг приступити до їх на тому морі, а кріпили ся й стерегли ся від їх, бо навколо того моря мешкають народи. Коли ж вони награбували ся, й жите такє їм наскучило, поїхали вони до устя Хозарскої ріки, де тече (в море), послали до царя хозарського й понесли гроши й здобич, як була в їх умова; а цар хозарський не має кораблів і его люде до того не звикли, інакше мусульманські краї мали б з того великий страх. Тоді Лореня і всі мусульмани з землі Хозарської, дізнавшись про сю справу, сказали хозарському цареві: „дозволь нам (помститись), бо сей нарід (Русь) нападає на землі наших братів мусульман, лив їх кров і брав в неволю їх

¹⁾ Ріжні частини Каспійського моря мали спеціальні прозвіща від прибережних місць і країв; топографічні дані східних народів Русь спеціально розібрана в згаданій праці Дорна. Подаємо звіти об'яснення до місць, згаданих в оповіданню Масуди про похід 913—4 р.: Джиль (Гялян) і Дайлем — землі на сході від Табаристана, в півд.-західній кутку моря, Адарбайджан — край далі на захід, до Тавриза; Ардабіль — місто на південь від р. Кури; Нафтяною, як видно, звала ся богата нафтою земля коло Баку; Вердаа — місто на притоку р. Кури, недалеко сучасного Елісатепіля; сусідній край (на півд.-захід від Кури) звав ся Арран; Байлакан — місто на Араксі, не дуже далеко від устя.

²⁾ Додаток деяких кодексів.

³⁾ Як ми бачили, Хозарська держава не пускала воєнних ватаг на схід, бо то шкодило її інтересам торговельним; коли „цар“ хозарський пустив Русів, то тому тільки мабуть, що не міг утримати. Число руского війська здається ся за великим, але й про похід Ігоря 941 р. історики оповідають, що мав з собою 10 тисячовнів. Похід Русів 913—4 р. був щасливіший від попередніх, бо в Табаристані йшло повстання і боротьба з саманідським війском; похід був в кінці 913 і початку 914 р.; як бачимо, Русь не обмежилась Табаристаном, а зруйнували й західний берег Каспійського моря. Про сей похід окрім Масуди оповідають коротко і інші — згадані Мухамед бен аль-Хасан, Зегір-ед-Дин, вірменський історик Каган-катавади.

жінок і дітей". Не можучи їх втримати, цар послав сповістити Русь, що мусульмани хочуть воюватись з ними. Мусульмани зібрали ся й пішли їх шукати там, куди пливають до Італія. Коли побачили одні одних, Руси вишшли з своїх човнів; мусульман було коло 15 тис., на конях і в зброї; з ними було також багато з християн, що жили в Італії. Три дні була меж ними битва; Біг поміг мусульманам супроти Русів, і меч знищив їх; деяких вбито, деяких втоплено. Коло п'яти тисяч (Русів) втікло і поїхало човнами в той край, що коло землі Буртасів, вони лишили свої човни й стали на землі, але й тих — кого мешканці Буртаса вбили, хто піймав ся мусульманами в землі Бургар, і ті їх вбили. Нараховано було мерців, що вбили мусульмани коло берегу Хозарської ріки, коло 30 тис. З того року Русь вже не чинили такого як ми описали.¹⁾

(III. 61). Розділ XXXIV. Відомости про Славян, їх оселі, оповідання про їх царів і розселення їх народів. Сказав Масуди: Слав'яни належать до потомків Мадея, сина Яфета, сина Нухи (Ноя); до него належать всі народи славянські і до його йдуть вони в своїх генеалогіях. Такого ж погляду і богато освічених людей, що висліджували сю справу. Оселі їх під Козерогом (на півночі), звідти тягнуть ся на захід. Вони складають ся в різні народи, меж якими трапляють ся війни; мають королів. Деякі з їх держать ся християнської віри, якобитського закону; де які ж не мають св. Письма, не підлягають законам: вони язичники і не знають ніяких законів откровенних (св. Письма).

З поміж сих народів один поперед, за давних часів, мав власть (над иншими), цар его звав ся Маджак, а самий нарід звав ся Валинана. Сему народу за давних часів корили ся всі инші славянські народи, бо власть була его, й инші королі его слухали ся. Далі йде славянський нарід Астрабана, теперішній король его зветь ся Саклаїх. Також нарід званий Дулаба, цар їх зветь ся Ванджелав. Далі нарід званий Бамджин, король зветь ся Азана; се нарід найхрабріший між Слав'янами і найкращі їзди. Ще нарід званий Ма-

¹⁾ Назва Лароні зостаєть ся незрозумілим; так зваго ся, відно, військо хозарське, рекрутване з магометан. Буртас — Мордва. Останні слова Масуди показують, що він писав се раніше, ніж до нього дійшла звістка про новий похід Руси на каспійські землі — 944 р., про який давніше оповідане знаходимо у Мойсея Каганкатаваци, вірменського історика з другої полов. X в.; він оповідає в своїй Історії Агван (край коло р. Кури): „в тіж часи з півночі напав ся на рід дикий і чужий — Рузики; не більш як трома заходами (властво — трома часами) вони як буря розпросторили ся по всему Каспійському морю до столиці агванської Партава (Вердаа). Не було можливо їм протявти ся; вони віддали місто мечу і забрали все майно мешканців. Той же Салар (вождь народу Гелемеків — м. б. з Дайлему) обступив їх, але не міг їм зробити жадної шкоди, бо вони були необорні силою. Жінки в місті, звернувши ся до підступу, почали труїти Рузів; але сі, довідавшись про зраду, немилосердно вигубили жінок і дітей і пробувши в місті 6 місяців, цілком его зруйнували. Інші, як страхополохи, пішли в край свій з великою здобиччю". Історію Агван вдав в рос. перекладі Патканов 1861 р., витяг в розправі Дорна; ширше оповідане про сей похід знаходимо у пізніших письменників, особливо в персидській поезії Нізами († коло 1202—3 р.), в обставинах однак легендарних — з Русію воює Олександр Великий, і у Ібн-оль-Атира († 1233). Про скіфні походи Русів є ще кілька давніх праць — Григорєва в Журналі Мініст. Нар. Просв. 1835, V і Кувіка в Бюлетенях Петербур. Академії.

набан, а король зветь ся Ратибар. Потім нарід званий Сарбин; сей нарід славянський грізний, довго було б оповідати — за для яких причин, і широко викладати — за для яких ознак, а також для того, що не підлягають п'якому народові (або закону). Далі йде нарід званий Марава, потім нарід званий Сасни і нарід званий Хашанин; далі нарід званий Баранджабин. Згадані тут імена деяких королів — то звичайні (імена) їх королів.¹⁾

Згаданий нарід званий Сарбин палить себе на огні, як вмерас в їх король або старшина; палить також его худобу. В їх звичаї подібні до звичаїв Гинда; ми вже про се згадали по часті в сій праці, оповідаючи про гору Кобха (Кавказ) і землю Хозарську, кажучи, що в землі хозарській в Славяни й Руси, й що вони палять себе на стосах. Се славянський нарід, інші йдуть на схід і тягнуть ся на захід.²⁾

Перший меж королями славянськими — то король аль-Дир, він має великі міста, великі залюднені землі; в столицю его держави приходять мусульманські купці з ріжними крамом. Коло сего короля з поміж королів славянських живе цар Аванджа, що має міста і великі землі, багато війська й запасів військових; він воює з Румом (Византиєю), Ифранджем (Франками), Нукабардом і з іншими народами але війни ті виходять на різно. Далі в сусідом того славянського царя цар Турка. Сей нарід — найкрайній з лиця меж Славянами, найбільший числом і найхрабріший що до сили.³⁾ Славяни складають ся з багатьох народів і численних родів; до книги нашої не належить описувати їх народи і поділ на роди. Ми вже вище сказали про короля, якому в попередні часи інші королі їх підлягали, себто про Маджака, короля Валинана, а то є корень з корнів славянських, поважаєть ся з поміж народів славянських і має першенство між ними. Пізніше, як пішла негода між народами, пропав лад, вони поділились на племена, кожде плем'я вибрало

¹⁾ Імена народів славянських і їх князів значно покручені і заховали ся в дуже одмінних варіантах, так що обяснювано їх ріжними неподобними способами; так маємо варіанти: для Валинана — Валмана, Лабана, Маджан — Махаль, Бабак, Астрабана — Асабана, Ваострана і т. и., Саклахан — Сакландж, Дулаба — Дулана, Дулавана, Бамджин — Намджин, Махас, Азана — Гарана, Араба, Манабан — Манали, Матнан, Ратибар — Занбир, Зантабир, Сарбин — Сартин, Марс, Сасин — Хасин, Харватин — Джарваник, Хашанин — Хасабин і т. и. Переказувати різні догадки не будемо, зазначимо кілька правдоподібніших: Марава — Морава, Харватин — Хорвати; в Сасин бачать деякі Саксів, Бамджин — Чехів. Для нас цікавіші назви, які прикладають ся до народів славянсько-руських; так в Валинана деякі новіші учені бачать Волиння; ми мали б тут надзвичайно важку, бо одинокую відомість, про якусь велику державу, засновану князями волинськими, про якусь організацію, ранішшу від київської. Дулабін є, очевидно, Дуліб, але чи наші, чи західні, в Чехії? в їх князі бачили Вацлава чеського (Делесель); але може бути, що тут маємо подвійну звістку про теж князівство волинське (дулібське). Сарбин — звичайно уважають за Сербів, се правдоподібно, але могли то бути і наші Сіверяне, ближші сусіди Арабів, і в їх справді мерців палили, як ми бачили вже.

²⁾ Варіант: і далекі від заходу.

³⁾ Сі слова про аль-Дира не трудно прикласти до київського князя того імені. одного з попередників Олега (хоч ми не знаємо зачепне часу его князювання); хоч Масуди ніби каже за сучасних, але помилка така можлива, тим більше що Масуди не давав собі ясно справ, чи каже він про імення, чи про титули славянських князів. До Києва добре припадають і слова про торгівлю з мусульманами. Останні слова — про красу можуть належати до народу Аванджа (незрозумілого).

собі короля, як то ми вже казали про їх королів, — з причини, які оповідати було б довго. Ми вже виложили головне з того всього і деякі подробиці в двох книгах наших — Ахбар аз-Земан (Літопись часу) і Аусат (Середина книга)¹⁾.

XVIII. Умова мн. Ігоря з Византиєю.

Умова ся, перехована в Літописі початковій під р. 945, з'являється тут наслідком щасливого походу Ігоря на Византию 944 р., що виправував славу руску, понижену нещасливим походом р. 941. Сей похід 944 р. доволі непевний, его уважають декотрі учені за легенду, і дуже правдоподібно, що ми дійсно маємо вигадку, що мала виправувати честь руску, або покручене в народній пам'яті оповіданнє про похід з р. 941, подібно як і похід Святослава в легенді літописній представлено щасливим і вдатним. Та й умова сама, своїм змістом не показує щоб була наслідком якоїсь перемоги рускої, навпаки — права купців руских значно зменшені, а руский князь мав давати Византії військову поміч; справедливо зауважено також, що тим часом як в умі 911 р. князю рускому дано титул сьвітлости, в умові 944 (як і в умові 971 р.) сего нема вже. Дати умови не має, але дата літописна цілком можлива: Роман, що правив разом з Костянтином, перестав бути імператором в грудні 944 р. (по визант. лічбі — 945), отже як прийняти дату літописну, то умова була уложена в чотирох останніх місяцях 944 р. Подаю її в Іпатській літоп., як і попередні.

Въ лѣто 6453. Присла Романъ и Костянтинъ и Стефанъ послы къ Игореви построи ти мира първаго; Игорьъ же глаголаше съ нимъ(и) о мирѣ. Посла Игорьъ мужи свои къ Роману, Романъ же събра бояры и сановники. И приведоша Рускыя послы, и повелѣша глаголати и писати обоихъ рѣчи на харотью:

равно другого свѣщаниа, бывшаго при цари Романѣ, и Костянтинѣ, Стефанѣ, христолюбивыхъ владыкъ:

1) Мы отъ рода Рускаго слы¹⁾ и госте: ²⁾ Нворъ, соль Игоревъ, великаго князя Рускаго, и облични сн: Воефастъ — Святославъ, сына Игорева, Искусси — Олгы княгыня, Слуды — Игоревъ, нетий Игоревъ, Ульбъ — Володиславъ, Каницаръ — Предславинъ, Шигобернъ — Съфандръ, жены Ульбовы, Прастенъ — Турдуви, Либнаръ — Фастовъ,⁴⁾ Гримъ — Съврковъ, Прастѣнъ — Якуиъ, нетий Игоревъ, Кары — Тудковъ, Каршевъ — Тудоровъ, Егри — Ерлисковъ,⁵⁾ Войстовъ Иковъ,⁶⁾ Петръ Яминдовъ,⁷⁾ Ятьвягъ Гунаревъ, [Прастѣнъ Верновъ], Шибьридь Алданъ, Колъ Клековъ, Стегги Етоновъ, Съфирка, Алвадь Гудовъ, Фудри Тулбовъ,⁸⁾ Муторъ Утинъ, купѣць Адунъ, Адолбъ, Ангивладъ, Ульбъ,⁹⁾ Фрутанъ, Гомолъ, Куци, Емигъ, Турьбридь, Фурьстѣнъ, Вруны, Рояльдъ, Гунастръ, Фрастѣнъ, Ингелдъ, Турбернъ, и другий Турбернъ, Ульбъ, Турбенъ,¹⁰⁾ Моны, Руалдъ, Сѣнь, Стиръ, Алданъ, Тилин,¹¹⁾ Алубкаръ,¹²⁾ Сѣнь,¹³⁾ Вузельвъ, Ненишко блричь,¹⁴⁾ посланни отъ Игоря великаго князя Рускаго, и отъ всея княжѣ, и отъ всѣхъ людей Рускоє земли.¹⁵⁾ И отъ тѣхъ заповѣдано обѣщовати ветхый миръ и¹⁵⁾ ненавидѣ-

¹⁾ Тут і далі в Іпат. поправлено на посл. ²⁾ В деяких пізнійших гостях стоїть після: обличн сн. ³⁾ Або: Либя — Аръфастовъ. ⁴⁾ Вар.: Евлисковъ. ⁵⁾ Се поправляють: Воистъ Воиковъ. ⁶⁾ Вар.: Амплодовъ. ⁷⁾ Вар.: Фруди, Тудовъ. ⁸⁾ Ангивладъ, Олбъ. ⁹⁾ и другий — Турбен в Лавр. нема. ¹⁰⁾ Тилинъ. ¹¹⁾ Алубкаръ. ¹²⁾ Нема в Лавр. ¹³⁾ Борячъ. ¹⁴⁾ В Іп.: отъ ненавидѣщаго.

¹⁵⁾ Сі книги Масуди не заховали ся, як сказано вже.

¹⁶⁾ Як видно з вступних слів умови, названі тут люде належать до двох категорій — княжі послы і купці; правдоподібно, послів ми маємо аж до слів:

щого добра выраждолюбца дьявола разорити, отъ многоу лѣтъ, утвердити любовь межу Грѣки и Русью. И великий нашъ князь Игорь, [и князи]¹⁾ и бояре его и людие вси Рустии послаша ны къ Роману и Стефану и Костянтину, великимъ царемъ Грѣцкимъ, створити любовь [съ] самими цари, и съ всѣмъ боярьствомъ, и съ всеми людьми Грѣцкими, на всѣ лѣта, дондеже солнце сияетъ и весь миръ стоитъ. Иже помыслить отъ страны Рускыя раздрушити такову ю любовь, и елико ихъ священне приаши быть (отъ страны Рускыи)¹⁾, да примутъ имѣти отъ Бога Вседѣржителя, ²⁾ ³⁾ ⁴⁾ ⁵⁾ ⁶⁾ ⁷⁾ ⁸⁾ ⁹⁾ ¹⁰⁾ ¹¹⁾ ¹²⁾ ¹³⁾ ¹⁴⁾ ¹⁵⁾ ¹⁶⁾ ¹⁷⁾ ¹⁸⁾ ¹⁹⁾ ²⁰⁾ ²¹⁾ ²²⁾ ²³⁾ ²⁴⁾ ²⁵⁾ ²⁶⁾ ²⁷⁾ ²⁸⁾ ²⁹⁾ ³⁰⁾ ³¹⁾ ³²⁾ ³³⁾ ³⁴⁾ ³⁵⁾ ³⁶⁾ ³⁷⁾ ³⁸⁾ ³⁹⁾ ⁴⁰⁾ ⁴¹⁾ ⁴²⁾ ⁴³⁾ ⁴⁴⁾ ⁴⁵⁾ ⁴⁶⁾ ⁴⁷⁾ ⁴⁸⁾ ⁴⁹⁾ ⁵⁰⁾ ⁵¹⁾ ⁵²⁾ ⁵³⁾ ⁵⁴⁾ ⁵⁵⁾ ⁵⁶⁾ ⁵⁷⁾ ⁵⁸⁾ ⁵⁹⁾ ⁶⁰⁾ ⁶¹⁾ ⁶²⁾ ⁶³⁾ ⁶⁴⁾ ⁶⁵⁾ ⁶⁶⁾ ⁶⁷⁾ ⁶⁸⁾ ⁶⁹⁾ ⁷⁰⁾ ⁷¹⁾ ⁷²⁾ ⁷³⁾ ⁷⁴⁾ ⁷⁵⁾ ⁷⁶⁾ ⁷⁷⁾ ⁷⁸⁾ ⁷⁹⁾ ⁸⁰⁾ ⁸¹⁾ ⁸²⁾ ⁸³⁾ ⁸⁴⁾ ⁸⁵⁾ ⁸⁶⁾ ⁸⁷⁾ ⁸⁸⁾ ⁸⁹⁾ ⁹⁰⁾ ⁹¹⁾ ⁹²⁾ ⁹³⁾ ⁹⁴⁾ ⁹⁵⁾ ⁹⁶⁾ ⁹⁷⁾ ⁹⁸⁾ ⁹⁹⁾ ¹⁰⁰⁾ ¹⁰¹⁾ ¹⁰²⁾ ¹⁰³⁾ ¹⁰⁴⁾ ¹⁰⁵⁾ ¹⁰⁶⁾ ¹⁰⁷⁾ ¹⁰⁸⁾ ¹⁰⁹⁾ ¹¹⁰⁾ ¹¹¹⁾ ¹¹²⁾ ¹¹³⁾ ¹¹⁴⁾ ¹¹⁵⁾ ¹¹⁶⁾ ¹¹⁷⁾ ¹¹⁸⁾ ¹¹⁹⁾ ¹²⁰⁾ ¹²¹⁾ ¹²²⁾ ¹²³⁾ ¹²⁴⁾ ¹²⁵⁾ ¹²⁶⁾ ¹²⁷⁾ ¹²⁸⁾ ¹²⁹⁾ ¹³⁰⁾ ¹³¹⁾ ¹³²⁾ ¹³³⁾ ¹³⁴⁾ ¹³⁵⁾ ¹³⁶⁾ ¹³⁷⁾ ¹³⁸⁾ ¹³⁹⁾ ¹⁴⁰⁾ ¹⁴¹⁾ ¹⁴²⁾ ¹⁴³⁾ ¹⁴⁴⁾ ¹⁴⁵⁾ ¹⁴⁶⁾ ¹⁴⁷⁾ ¹⁴⁸⁾ ¹⁴⁹⁾ ¹⁵⁰⁾ ¹⁵¹⁾ ¹⁵²⁾ ¹⁵³⁾ ¹⁵⁴⁾ ¹⁵⁵⁾ ¹⁵⁶⁾ ¹⁵⁷⁾ ¹⁵⁸⁾ ¹⁵⁹⁾ ¹⁶⁰⁾ ¹⁶¹⁾ ¹⁶²⁾ ¹⁶³⁾ ¹⁶⁴⁾ ¹⁶⁵⁾ ¹⁶⁶⁾ ¹⁶⁷⁾ ¹⁶⁸⁾ ¹⁶⁹⁾ ¹⁷⁰⁾ ¹⁷¹⁾ ¹⁷²⁾ ¹⁷³⁾ ¹⁷⁴⁾ ¹⁷⁵⁾ ¹⁷⁶⁾ ¹⁷⁷⁾ ¹⁷⁸⁾ ¹⁷⁹⁾ ¹⁸⁰⁾ ¹⁸¹⁾ ¹⁸²⁾ ¹⁸³⁾ ¹⁸⁴⁾ ¹⁸⁵⁾ ¹⁸⁶⁾ ¹⁸⁷⁾ ¹⁸⁸⁾ ¹⁸⁹⁾ ¹⁹⁰⁾ ¹⁹¹⁾ ¹⁹²⁾ ¹⁹³⁾ ¹⁹⁴⁾ ¹⁹⁵⁾ ¹⁹⁶⁾ ¹⁹⁷⁾ ¹⁹⁸⁾ ¹⁹⁹⁾ ²⁰⁰⁾ ²⁰¹⁾ ²⁰²⁾ ²⁰³⁾ ²⁰⁴⁾ ²⁰⁵⁾ ²⁰⁶⁾ ²⁰⁷⁾ ²⁰⁸⁾ ²⁰⁹⁾ ²¹⁰⁾ ²¹¹⁾ ²¹²⁾ ²¹³⁾ ²¹⁴⁾ ²¹⁵⁾ ²¹⁶⁾ ²¹⁷⁾ ²¹⁸⁾ ²¹⁹⁾ ²²⁰⁾ ²²¹⁾ ²²²⁾ ²²³⁾ ²²⁴⁾ ²²⁵⁾ ²²⁶⁾ ²²⁷⁾ ²²⁸⁾ ²²⁹⁾ ²³⁰⁾ ²³¹⁾ ²³²⁾ ²³³⁾ ²³⁴⁾ ²³⁵⁾ ²³⁶⁾ ²³⁷⁾ ²³⁸⁾ ²³⁹⁾ ²⁴⁰⁾ ²⁴¹⁾ ²⁴²⁾ ²⁴³⁾ ²⁴⁴⁾ ²⁴⁵⁾ ²⁴⁶⁾ ²⁴⁷⁾ ²⁴⁸⁾ ²⁴⁹⁾ ²⁵⁰⁾ ²⁵¹⁾ ²⁵²⁾ ²⁵³⁾ ²⁵⁴⁾ ²⁵⁵⁾ ²⁵⁶⁾ ²⁵⁷⁾ ²⁵⁸⁾ ²⁵⁹⁾ ²⁶⁰⁾ ²⁶¹⁾ ²⁶²⁾ ²⁶³⁾ ²⁶⁴⁾ ²⁶⁵⁾ ²⁶⁶⁾ ²⁶⁷⁾ ²⁶⁸⁾ ²⁶⁹⁾ ²⁷⁰⁾ ²⁷¹⁾ ²⁷²⁾ ²⁷³⁾ ²⁷⁴⁾ ²⁷⁵⁾ ²⁷⁶⁾ ²⁷⁷⁾ ²⁷⁸⁾ ²⁷⁹⁾ ²⁸⁰⁾ ²⁸¹⁾ ²⁸²⁾ ²⁸³⁾ ²⁸⁴⁾ ²⁸⁵⁾ ²⁸⁶⁾ ²⁸⁷⁾ ²⁸⁸⁾ ²⁸⁹⁾ ²⁹⁰⁾ ²⁹¹⁾ ²⁹²⁾ ²⁹³⁾ ²⁹⁴⁾ ²⁹⁵⁾ ²⁹⁶⁾ ²⁹⁷⁾ ²⁹⁸⁾ ²⁹⁹⁾ ³⁰⁰⁾ ³⁰¹⁾ ³⁰²⁾ ³⁰³⁾ ³⁰⁴⁾ ³⁰⁵⁾ ³⁰⁶⁾ ³⁰⁷⁾ ³⁰⁸⁾ ³⁰⁹⁾ ³¹⁰⁾ ³¹¹⁾ ³¹²⁾ ³¹³⁾ ³¹⁴⁾ ³¹⁵⁾ ³¹⁶⁾ ³¹⁷⁾ ³¹⁸⁾ ³¹⁹⁾ ³²⁰⁾ ³²¹⁾ ³²²⁾ ³²³⁾ ³²⁴⁾ ³²⁵⁾ ³²⁶⁾ ³²⁷⁾ ³²⁸⁾ ³²⁹⁾ ³³⁰⁾ ³³¹⁾ ³³²⁾ ³³³⁾ ³³⁴⁾ ³³⁵⁾ ³³⁶⁾ ³³⁷⁾ ³³⁸⁾ ³³⁹⁾ ³⁴⁰⁾ ³⁴¹⁾ ³⁴²⁾ ³⁴³⁾ ³⁴⁴⁾ ³⁴⁵⁾ ³⁴⁶⁾ ³⁴⁷⁾ ³⁴⁸⁾ ³⁴⁹⁾ ³⁵⁰⁾ ³⁵¹⁾ ³⁵²⁾ ³⁵³⁾ ³⁵⁴⁾ ³⁵⁵⁾ ³⁵⁶⁾ ³⁵⁷⁾ ³⁵⁸⁾ ³⁵⁹⁾ ³⁶⁰⁾ ³⁶¹⁾ ³⁶²⁾ ³⁶³⁾ ³⁶⁴⁾ ³⁶⁵⁾ ³⁶⁶⁾ ³⁶⁷⁾ ³⁶⁸⁾ ³⁶⁹⁾ ³⁷⁰⁾ ³⁷¹⁾ ³⁷²⁾ ³⁷³⁾ ³⁷⁴⁾ ³⁷⁵⁾ ³⁷⁶⁾ ³⁷⁷⁾ ³⁷⁸⁾ ³⁷⁹⁾ ³⁸⁰⁾ ³⁸¹⁾ ³⁸²⁾ ³⁸³⁾ ³⁸⁴⁾ ³⁸⁵⁾ ³⁸⁶⁾ ³⁸⁷⁾ ³⁸⁸⁾ ³⁸⁹⁾ ³⁹⁰⁾ ³⁹¹⁾ ³⁹²⁾ ³⁹³⁾ ³⁹⁴⁾ ³⁹⁵⁾ ³⁹⁶⁾ ³⁹⁷⁾ ³⁹⁸⁾ ³⁹⁹⁾ ⁴⁰⁰⁾ ⁴⁰¹⁾ ⁴⁰²⁾ ⁴⁰³⁾ ⁴⁰⁴⁾ ⁴⁰⁵⁾ ⁴⁰⁶⁾ ⁴⁰⁷⁾ ⁴⁰⁸⁾ ⁴⁰⁹⁾ ⁴¹⁰⁾ ⁴¹¹⁾ ⁴¹²⁾ ⁴¹³⁾ ⁴¹⁴⁾ ⁴¹⁵⁾ ⁴¹⁶⁾ ⁴¹⁷⁾ ⁴¹⁸⁾ ⁴¹⁹⁾ ⁴²⁰⁾ ⁴²¹⁾ ⁴²²⁾ ⁴²³⁾ ⁴²⁴⁾ ⁴²⁵⁾ ⁴²⁶⁾ ⁴²⁷⁾ ⁴²⁸⁾ ⁴²⁹⁾ ⁴³⁰⁾ ⁴³¹⁾ ⁴³²⁾ ⁴³³⁾ ⁴³⁴⁾ ⁴³⁵⁾ ⁴³⁶⁾ ⁴³⁷⁾ ⁴³⁸⁾ ⁴³⁹⁾ ⁴⁴⁰⁾ ⁴⁴¹⁾ ⁴⁴²⁾ ⁴⁴³⁾ ⁴⁴⁴⁾ ⁴⁴⁵⁾ ⁴⁴⁶⁾ ⁴⁴⁷⁾ ⁴⁴⁸⁾ ⁴⁴⁹⁾ ⁴⁵⁰⁾ ⁴⁵¹⁾ ⁴⁵²⁾ ⁴⁵³⁾ ⁴⁵⁴⁾ ⁴⁵⁵⁾ ⁴⁵⁶⁾ ⁴⁵⁷⁾ ⁴⁵⁸⁾ ⁴⁵⁹⁾ ⁴⁶⁰⁾ ⁴⁶¹⁾ ⁴⁶²⁾ ⁴⁶³⁾ ⁴⁶⁴⁾ ⁴⁶⁵⁾ ⁴⁶⁶⁾ ⁴⁶⁷⁾ ⁴⁶⁸⁾ ⁴⁶⁹⁾ ⁴⁷⁰⁾ ⁴⁷¹⁾ ⁴⁷²⁾ ⁴⁷³⁾ ⁴⁷⁴⁾ ⁴⁷⁵⁾ ⁴⁷⁶⁾ ⁴⁷⁷⁾ ⁴⁷⁸⁾ ⁴⁷⁹⁾ ⁴⁸⁰⁾ ⁴⁸¹⁾ ⁴⁸²⁾ ⁴⁸³⁾ ⁴⁸⁴⁾ ⁴⁸⁵⁾ ⁴⁸⁶⁾ ⁴⁸⁷⁾ ⁴⁸⁸⁾ ⁴⁸⁹⁾ ⁴⁹⁰⁾ ⁴⁹¹⁾ ⁴⁹²⁾ ⁴⁹³⁾ ⁴⁹⁴⁾ ⁴⁹⁵⁾ ⁴⁹⁶⁾ ⁴⁹⁷⁾ ⁴⁹⁸⁾ ⁴⁹⁹⁾ ⁵⁰⁰⁾ ⁵⁰¹⁾ ⁵⁰²⁾ ⁵⁰³⁾ ⁵⁰⁴⁾ ⁵⁰⁵⁾ ⁵⁰⁶⁾ ⁵⁰⁷⁾ ⁵⁰⁸⁾ ⁵⁰⁹⁾ ⁵¹⁰⁾ ⁵¹¹⁾ ⁵¹²⁾ ⁵¹³⁾ ⁵¹⁴⁾ ⁵¹⁵⁾ ⁵¹⁶⁾ ⁵¹⁷⁾ ⁵¹⁸⁾ ⁵¹⁹⁾ ⁵²⁰⁾ ⁵²¹⁾ ⁵²²⁾ ⁵²³⁾ ⁵²⁴⁾ ⁵²⁵⁾ ⁵²⁶⁾ ⁵²⁷⁾ ⁵²⁸⁾ ⁵²⁹⁾ ⁵³⁰⁾ ⁵³¹⁾ ⁵³²⁾ ⁵³³⁾ ⁵³⁴⁾ ⁵³⁵⁾ ⁵³⁶⁾ ⁵³⁷⁾ ⁵³⁸⁾ ⁵³⁹⁾ ⁵⁴⁰⁾ ⁵⁴¹⁾ ⁵⁴²⁾ ⁵⁴³⁾ ⁵⁴⁴⁾ ⁵⁴⁵⁾ ⁵⁴⁶⁾ ⁵⁴⁷⁾ ⁵⁴⁸⁾ ⁵⁴⁹⁾ ⁵⁵⁰⁾ ⁵⁵¹⁾ ⁵⁵²⁾ ⁵⁵³⁾ ⁵⁵⁴⁾ ⁵⁵⁵⁾ ⁵⁵⁶⁾ ⁵⁵⁷⁾ ⁵⁵⁸⁾ ⁵⁵⁹⁾ ⁵⁶⁰⁾ ⁵⁶¹⁾ ⁵⁶²⁾ ⁵⁶³⁾ ⁵⁶⁴⁾ ⁵⁶⁵⁾ ⁵⁶⁶⁾ ⁵⁶⁷⁾ ⁵⁶⁸⁾ ⁵⁶⁹⁾ ⁵⁷⁰⁾ ⁵⁷¹⁾ ⁵⁷²⁾ ⁵⁷³⁾ ⁵⁷⁴⁾ ⁵⁷⁵⁾ ⁵⁷⁶⁾ ⁵⁷⁷⁾ ⁵⁷⁸⁾ ⁵⁷⁹⁾ ⁵⁸⁰⁾ ⁵⁸¹⁾ ⁵⁸²⁾ ⁵⁸³⁾ ⁵⁸⁴⁾ ⁵⁸⁵⁾ ⁵⁸⁶⁾ ⁵⁸⁷⁾ ⁵⁸⁸⁾ ⁵⁸⁹⁾ ⁵⁹⁰⁾ ⁵⁹¹⁾ ⁵⁹²⁾ ⁵⁹³⁾ ⁵⁹⁴⁾ ⁵⁹⁵⁾ ⁵⁹⁶⁾ ⁵⁹⁷⁾ ⁵⁹⁸⁾ ⁵⁹⁹⁾ ⁶⁰⁰⁾ ⁶⁰¹⁾ ⁶⁰²⁾ ⁶⁰³⁾ ⁶⁰⁴⁾ ⁶⁰⁵⁾ ⁶⁰⁶⁾ ⁶⁰⁷⁾ ⁶⁰⁸⁾ ⁶⁰⁹⁾ ⁶¹⁰⁾ ⁶¹¹⁾ ⁶¹²⁾ ⁶¹³⁾ ⁶¹⁴⁾ ⁶¹⁵⁾ ⁶¹⁶⁾ ⁶¹⁷⁾ ⁶¹⁸⁾ ⁶¹⁹⁾ ⁶²⁰⁾ ⁶²¹⁾ ⁶²²⁾ ⁶²³⁾ ⁶²⁴⁾ ⁶²⁵⁾ ⁶²⁶⁾ ⁶²⁷⁾ ⁶²⁸⁾ ⁶²⁹⁾ ⁶³⁰⁾ ⁶³¹⁾ ⁶³²⁾ ⁶³³⁾ ⁶³⁴⁾ ⁶³⁵⁾ ⁶³⁶⁾ ⁶³⁷⁾ ⁶³⁸⁾ ⁶³⁹⁾ ⁶⁴⁰⁾ ⁶⁴¹⁾ ⁶⁴²⁾ ⁶⁴³⁾ ⁶⁴⁴⁾ ⁶⁴⁵⁾ ⁶⁴⁶⁾ ⁶⁴⁷⁾ ⁶⁴⁸⁾ ⁶⁴⁹⁾ ⁶⁵⁰⁾ ⁶⁵¹⁾ ⁶⁵²⁾ ⁶⁵³⁾ ⁶⁵⁴⁾ ⁶⁵⁵⁾ ⁶⁵⁶⁾ ⁶⁵⁷⁾ ⁶⁵⁸⁾ ⁶⁵⁹⁾ ⁶⁶⁰⁾ ⁶⁶¹⁾ ⁶⁶²⁾ ⁶⁶³⁾ ⁶⁶⁴⁾ ⁶⁶⁵⁾ ⁶⁶⁶⁾ ⁶⁶⁷⁾ ⁶⁶⁸⁾ ⁶⁶⁹⁾ ⁶⁷⁰⁾ ⁶⁷¹⁾ ⁶⁷²⁾ ⁶⁷³⁾ ⁶⁷⁴⁾ ⁶⁷⁵⁾ ⁶⁷⁶⁾ ⁶⁷⁷⁾ ⁶⁷⁸⁾ ⁶⁷⁹⁾ ⁶⁸⁰⁾ ⁶⁸¹⁾ ⁶⁸²⁾ ⁶⁸³⁾ ⁶⁸⁴⁾ ⁶⁸⁵⁾ ⁶⁸⁶⁾ ⁶⁸⁷⁾ ⁶⁸⁸⁾ ⁶⁸⁹⁾ ⁶⁹⁰⁾ ⁶⁹¹⁾ ⁶⁹²⁾ ⁶⁹³⁾ ⁶⁹⁴⁾ ⁶⁹⁵⁾ ⁶⁹⁶⁾ ⁶⁹⁷⁾ ⁶⁹⁸⁾ ⁶⁹⁹⁾ ⁷⁰⁰⁾ ⁷⁰¹⁾ ⁷⁰²⁾ ⁷⁰³⁾ ⁷⁰⁴⁾ ⁷⁰⁵⁾ ⁷⁰⁶⁾ ⁷⁰⁷⁾ ⁷⁰⁸⁾ ⁷⁰⁹⁾ ⁷¹⁰⁾ ⁷¹¹⁾ ⁷¹²⁾ ⁷¹³⁾ ⁷¹⁴⁾ ⁷¹⁵⁾ ⁷¹⁶⁾ ⁷¹⁷⁾ ⁷¹⁸⁾ ⁷¹⁹⁾ ⁷²⁰⁾ ⁷²¹⁾ ⁷²²⁾ ⁷²³⁾ ⁷²⁴⁾ ⁷²⁵⁾ ⁷²⁶⁾ ⁷²⁷⁾ ⁷²⁸⁾ ⁷²⁹⁾ ⁷³⁰⁾ ⁷³¹⁾ ⁷³²⁾ ⁷³³⁾ ⁷³⁴⁾ ⁷³⁵⁾ ⁷³⁶⁾ ⁷³⁷⁾ ⁷³⁸⁾ ⁷³⁹⁾ ⁷⁴⁰⁾ ⁷⁴¹⁾ ⁷⁴²⁾ ⁷⁴³⁾ ⁷⁴⁴⁾ ⁷⁴⁵⁾ ⁷⁴⁶⁾ ⁷⁴⁷⁾ ⁷⁴⁸⁾ ⁷⁴⁹⁾ ⁷⁵⁰⁾ ⁷⁵¹⁾ ⁷⁵²⁾ ⁷⁵³⁾ ⁷⁵⁴⁾ ⁷⁵⁵⁾ ⁷⁵⁶⁾ ⁷⁵⁷⁾ ⁷⁵⁸⁾ ⁷⁵⁹⁾ ⁷⁶⁰⁾ ⁷⁶¹⁾ ⁷⁶²⁾ ⁷⁶³⁾ ⁷⁶⁴⁾ ⁷⁶⁵⁾ ⁷⁶⁶⁾ ⁷⁶⁷⁾ ⁷⁶⁸⁾ ⁷⁶⁹⁾ ⁷⁷⁰⁾ ⁷⁷¹⁾ ⁷⁷²⁾ ⁷⁷³⁾ ⁷⁷⁴⁾ ⁷⁷⁵⁾ ⁷⁷⁶⁾ ⁷⁷⁷⁾ ⁷⁷⁸⁾ ⁷⁷⁹⁾ ⁷⁸⁰⁾ ⁷⁸¹⁾ ⁷⁸²⁾ ⁷⁸³⁾ ⁷⁸⁴⁾ ⁷⁸⁵⁾ ⁷⁸⁶⁾ ⁷⁸⁷⁾ ⁷⁸⁸⁾ ⁷⁸⁹⁾ ⁷⁹⁰⁾ ⁷⁹¹⁾ ⁷⁹²⁾ ⁷⁹³⁾ ⁷⁹⁴⁾ ⁷⁹⁵⁾ ⁷⁹⁶⁾ ⁷⁹⁷⁾ ⁷⁹⁸⁾ ⁷⁹⁹⁾ ⁸⁰⁰⁾ ⁸⁰¹⁾ ⁸⁰²⁾ ⁸⁰³⁾ ⁸⁰⁴⁾ ⁸⁰⁵⁾ ⁸⁰⁶⁾ ⁸⁰⁷⁾ ⁸⁰⁸⁾ ⁸⁰⁹⁾ ⁸¹⁰⁾ ⁸¹¹⁾ ⁸¹²⁾ ⁸¹³⁾ ⁸¹⁴⁾ ⁸¹⁵⁾ ⁸¹⁶⁾ ⁸¹⁷⁾ ⁸¹⁸⁾ ⁸¹⁹⁾ ⁸²⁰⁾ ⁸²¹⁾ ⁸²²⁾ ⁸²³⁾ ⁸²⁴⁾ ⁸²⁵⁾ ⁸²⁶⁾ ⁸²⁷⁾ ⁸²⁸⁾ ⁸²⁹⁾ ⁸³⁰⁾ ⁸³¹⁾ ⁸³²⁾ ⁸³³⁾ ⁸³⁴⁾ ⁸³⁵⁾ ⁸³⁶⁾ ⁸³⁷⁾ ⁸³⁸⁾ ⁸³⁹⁾ ⁸⁴⁰⁾ ⁸⁴¹⁾ ⁸⁴²⁾ ⁸⁴³⁾ ⁸⁴⁴⁾ ⁸⁴⁵⁾ ⁸⁴⁶⁾ ⁸⁴⁷⁾ ⁸⁴⁸⁾ ⁸⁴⁹⁾ ⁸⁵⁰⁾ ⁸⁵¹⁾ ⁸⁵²⁾ ⁸⁵³⁾ ⁸⁵⁴⁾ ⁸⁵⁵⁾ ⁸⁵⁶⁾ ⁸⁵⁷⁾ ⁸⁵⁸⁾ ⁸⁵⁹⁾ ⁸⁶⁰⁾ ⁸⁶¹⁾ ⁸⁶²⁾ ⁸⁶³⁾ ⁸⁶⁴⁾ ⁸⁶⁵⁾ ⁸⁶⁶⁾ ⁸⁶⁷⁾ ⁸⁶⁸⁾ ⁸⁶⁹⁾ ⁸⁷⁰⁾ ⁸⁷¹⁾ ⁸⁷²⁾ ⁸⁷³⁾ ⁸⁷⁴⁾ ⁸⁷⁵⁾ ⁸⁷⁶⁾ ⁸⁷⁷⁾ ⁸⁷⁸⁾ ⁸⁷⁹⁾ ⁸⁸⁰⁾ ⁸⁸¹⁾ ⁸⁸²⁾ ⁸⁸³⁾ ⁸⁸⁴⁾ ⁸⁸⁵⁾ ⁸⁸⁶⁾ ⁸⁸⁷⁾ ⁸⁸⁸⁾ ⁸⁸⁹⁾ ⁸⁹⁰⁾ ⁸⁹¹⁾ ⁸⁹²⁾ ⁸⁹³⁾ ⁸⁹⁴⁾ ⁸⁹⁵⁾ ⁸⁹⁶⁾ ⁸⁹⁷⁾ ⁸⁹⁸⁾ ⁸⁹⁹⁾ ⁹⁰⁰⁾ ⁹⁰¹⁾ ⁹⁰²⁾ ⁹⁰³⁾ ⁹⁰⁴⁾ ⁹⁰⁵⁾ ⁹⁰⁶⁾ ⁹⁰⁷⁾ ⁹⁰⁸⁾ ⁹⁰⁹⁾ ⁹¹⁰⁾ ⁹¹¹⁾ ⁹¹²⁾ ⁹¹³⁾ ⁹¹⁴⁾ ⁹¹⁵⁾ ⁹¹⁶⁾ ⁹¹⁷⁾ ⁹¹⁸⁾ ⁹¹⁹⁾ ⁹²⁰⁾ ⁹²¹⁾ ⁹²²⁾ ⁹²³⁾ ⁹²⁴⁾ ⁹²⁵⁾ ⁹²⁶⁾ ⁹²⁷⁾ ⁹²⁸⁾ ⁹²⁹⁾ ⁹³⁰⁾ ⁹³¹⁾ ⁹³²⁾ ⁹³³⁾ ⁹³⁴⁾ ⁹³⁵⁾ ⁹³⁶⁾ ⁹³⁷⁾ ⁹³⁸⁾ ⁹³⁹⁾ ⁹⁴⁰⁾ ⁹⁴¹⁾ ⁹⁴²⁾ ⁹⁴³⁾ ⁹⁴⁴⁾ ⁹⁴⁵⁾ ⁹⁴⁶⁾ ⁹⁴⁷⁾ ⁹⁴⁸⁾ ⁹⁴⁹⁾ ⁹⁵⁰⁾ ⁹⁵¹⁾ ⁹⁵²⁾ ⁹⁵³⁾ ⁹⁵⁴⁾ ⁹⁵⁵⁾ ⁹⁵⁶⁾ ⁹⁵⁷⁾ ⁹⁵⁸⁾ ⁹⁵⁹⁾ ⁹⁶⁰⁾ ⁹⁶¹⁾ ⁹⁶²⁾ ⁹⁶³⁾ ⁹⁶⁴⁾ ⁹⁶⁵⁾ ⁹⁶⁶⁾ ⁹⁶⁷⁾ ⁹⁶⁸⁾ ⁹⁶⁹⁾ ⁹⁷⁰⁾ ⁹⁷¹⁾ ⁹⁷²⁾ ⁹⁷³⁾ ⁹⁷⁴⁾ ⁹⁷⁵⁾ ⁹⁷⁶⁾ ⁹⁷⁷⁾ ⁹⁷⁸⁾ ⁹⁷⁹⁾ ⁹⁸⁰⁾ ⁹⁸¹⁾ ⁹⁸²⁾ ⁹⁸³⁾ ⁹⁸⁴⁾ ⁹⁸⁵⁾ ⁹⁸⁶⁾ ⁹⁸⁷⁾ ⁹⁸⁸⁾ ⁹⁸⁹⁾ ⁹⁹⁰⁾ ⁹⁹¹⁾ ⁹⁹²⁾ ⁹⁹³⁾ ⁹⁹⁴⁾ ⁹⁹⁵⁾ ⁹⁹⁶⁾ ⁹⁹⁷⁾ ⁹⁹⁸⁾ ⁹⁹⁹⁾ ¹⁰⁰⁰⁾ ¹⁰⁰¹⁾ ¹⁰⁰²⁾ ¹⁰⁰³⁾ ¹⁰⁰⁴⁾ ¹⁰⁰⁵⁾ ¹⁰⁰⁶⁾ ¹⁰⁰⁷⁾ ¹⁰⁰⁸⁾ ¹⁰⁰⁹⁾ ¹⁰¹⁰⁾ ¹⁰¹¹⁾ ¹⁰¹²⁾ ¹⁰¹³⁾ ¹⁰¹⁴⁾ ¹⁰¹⁵⁾ ¹⁰¹⁶⁾ ¹⁰¹⁷⁾ ¹⁰¹⁸⁾ ¹⁰¹⁹⁾ ¹⁰²⁰⁾ ¹⁰²¹⁾ ¹⁰²²⁾ ¹⁰²³⁾ ¹⁰²⁴⁾ ¹⁰²⁵⁾ ¹⁰²⁶⁾ ¹⁰²⁷⁾ ¹⁰²⁸⁾ ¹⁰²⁹⁾ ¹⁰³⁰⁾ ¹⁰³¹⁾ ¹⁰³²⁾ ¹⁰³³⁾ ¹⁰³⁴⁾ ¹⁰³⁵⁾ ¹⁰³⁶⁾ ¹⁰³⁷⁾ ¹⁰³⁸⁾ ¹⁰³⁹⁾ ¹⁰⁴⁰⁾ ¹⁰⁴¹⁾ ¹⁰⁴²⁾ ¹⁰⁴³⁾ ¹⁰⁴⁴⁾ ¹⁰⁴⁵⁾ ¹⁰⁴⁶⁾ ¹⁰⁴⁷⁾ ¹⁰⁴⁸⁾ ¹⁰⁴⁹⁾ ¹⁰⁵⁰⁾ ¹⁰⁵¹⁾ ¹⁰⁵²⁾ ¹⁰⁵³⁾ ¹⁰⁵⁴⁾ ¹⁰⁵⁵⁾ ¹⁰⁵⁶⁾ ¹⁰⁵⁷⁾ ¹⁰⁵⁸⁾ ¹⁰⁵⁹⁾ ¹⁰⁶⁰⁾ ¹⁰⁶¹⁾ ¹⁰⁶²⁾ ¹⁰⁶³⁾ ¹⁰⁶⁴⁾ ¹⁰⁶⁵⁾ ¹⁰⁶⁶⁾ ¹⁰⁶⁷⁾ ¹⁰⁶⁸⁾ ¹⁰⁶⁹⁾ ¹⁰⁷⁰⁾ ¹⁰⁷¹⁾ ¹⁰⁷²⁾ ¹⁰⁷³⁾ ¹⁰⁷⁴⁾ ¹⁰⁷⁵⁾ ¹⁰⁷⁶⁾ ¹⁰⁷⁷⁾ ¹⁰⁷⁸⁾ ¹⁰⁷⁹⁾ ¹⁰⁸⁰⁾ ¹⁰⁸¹⁾ ¹⁰⁸²⁾ ¹⁰⁸³⁾ ¹⁰⁸⁴⁾ ¹⁰⁸⁵⁾ ¹⁰⁸⁶⁾ ¹⁰⁸⁷⁾ ¹⁰⁸⁸⁾ ¹⁰⁸⁹⁾ ¹⁰⁹⁰⁾ ¹⁰⁹¹⁾ ¹⁰⁹²⁾ ¹⁰⁹³⁾ ¹⁰⁹⁴⁾ ¹⁰⁹⁵⁾ ¹⁰⁹⁶⁾ ¹⁰⁹⁷⁾ ¹⁰⁹⁸⁾ ¹⁰⁹⁹⁾ ¹¹⁰⁰⁾ ¹¹⁰¹⁾ ¹¹⁰²⁾ ¹¹⁰³⁾ ¹¹⁰⁴⁾ ¹¹⁰⁵⁾ ¹¹⁰⁶⁾ ¹¹⁰⁷⁾ ¹¹⁰⁸⁾ ¹¹⁰⁹⁾ ¹¹¹⁰⁾ ¹¹¹¹⁾ ¹¹¹²⁾ ¹¹¹³⁾ ¹¹¹⁴⁾ ¹¹¹⁵⁾ ¹¹¹⁶⁾ ¹¹¹⁷⁾ ¹¹¹⁸⁾ ¹¹¹⁹⁾ ¹¹²⁰⁾ ¹¹²¹⁾ ¹¹²²⁾ ¹¹²³⁾ ¹¹²⁴⁾ ¹¹²⁵⁾ ¹¹²⁶⁾ ¹¹²⁷⁾ ¹¹²⁸⁾ ¹¹²⁹⁾ ¹¹³⁰⁾ ¹¹³¹⁾ ¹¹³²⁾ ¹¹³³⁾ ¹¹³⁴⁾ ¹¹³⁵⁾ ¹¹³⁶⁾ ¹¹³⁷⁾ ¹¹³⁸⁾ ¹¹³⁹⁾ ¹¹⁴⁰⁾ ¹¹⁴¹⁾ ¹¹⁴²⁾ ¹¹⁴³⁾ ¹¹⁴⁴⁾ ¹¹⁴⁵⁾ ¹¹⁴⁶⁾ ¹¹⁴⁷⁾ ¹¹⁴⁸⁾ ¹¹⁴⁹⁾ ¹¹⁵⁰⁾ ¹¹⁵¹⁾ ¹¹⁵²⁾ ¹¹⁵³⁾ ¹¹⁵⁴⁾ ¹¹⁵⁵⁾ ¹¹⁵⁶⁾ ¹¹⁵⁷⁾ ¹¹⁵⁸⁾ ¹¹⁵⁹⁾ ¹¹⁶⁰⁾ ¹¹⁶¹⁾ ¹¹⁶²⁾ ¹¹⁶³⁾ ¹¹⁶⁴⁾ ¹¹⁶⁵⁾ ¹¹⁶⁶⁾ ¹¹⁶⁷⁾ ¹¹⁶⁸⁾ ¹¹⁶⁹⁾ ¹¹⁷⁰⁾ ¹¹⁷¹⁾ ¹¹⁷²⁾ ¹¹⁷³⁾ ¹¹⁷⁴⁾ ¹¹⁷⁵⁾ ¹¹⁷⁶⁾ ¹¹⁷⁷⁾ ¹¹⁷⁸⁾ ¹¹⁷⁹⁾ ¹¹⁸⁰⁾ ¹¹⁸¹⁾ ¹¹⁸²⁾ ¹¹⁸³⁾ ¹¹⁸⁴⁾ ¹¹⁸⁵⁾ ¹¹⁸⁶⁾ ¹¹⁸⁷⁾ ¹¹⁸⁸⁾ ¹¹⁸⁹⁾ ¹¹⁹⁰⁾ ¹¹⁹¹⁾ ¹¹⁹²⁾ ¹¹⁹³⁾ ¹¹⁹⁴⁾ ¹¹⁹⁵⁾ ¹¹⁹⁶⁾ ¹¹⁹⁷⁾ ¹¹⁹⁸⁾ ¹¹⁹⁹⁾ ¹²⁰⁰⁾ ¹²⁰¹⁾ ¹²⁰²⁾ ¹²⁰³⁾ ¹²⁰⁴⁾ ¹²⁰⁵⁾ ¹²⁰⁶⁾ ¹²⁰⁷⁾ ¹²⁰⁸⁾ ¹²⁰⁹⁾ ¹²¹⁰⁾ ¹²¹¹⁾ ¹²¹²⁾ ¹²¹³⁾ ¹²¹⁴⁾ ¹²¹⁵⁾ ¹²¹⁶⁾ ¹²¹⁷⁾ ¹²¹⁸⁾ ¹²¹⁹⁾ ¹²²⁰⁾ ¹²²¹⁾ ¹²²²⁾ ¹²²³⁾ ¹²²⁴⁾ ¹²²⁵⁾ ¹²²⁶⁾ ¹²²⁷⁾ ¹²²⁸⁾ ¹²²⁹⁾ ¹²³⁰⁾ ¹²³¹⁾ ¹²³²⁾ ¹²³³⁾ ¹²³⁴⁾ ¹²³⁵⁾ ¹²³⁶⁾ ¹²³⁷⁾ ¹²³⁸⁾ ¹²³⁹⁾ ¹²⁴⁰⁾ ¹²⁴¹⁾ ¹²⁴²⁾ ¹²⁴³⁾ ¹²⁴⁴⁾ ¹²⁴⁵⁾ ¹²⁴⁶⁾ ¹²⁴⁷⁾ ¹²⁴⁸⁾ ¹²⁴⁹⁾ ¹²⁵⁰⁾ ¹²⁵¹⁾ ¹²⁵²⁾ ¹²⁵³⁾ ¹²⁵⁴⁾ ¹²⁵⁵⁾ ¹²⁵⁶⁾ ¹²⁵⁷⁾ ¹²⁵⁸⁾ ¹²⁵⁹⁾ ¹²⁶⁰⁾ ¹²⁶¹⁾ ¹²⁶²⁾ ¹²⁶³⁾ ¹²⁶⁴⁾ ¹²⁶⁵⁾ ¹²⁶⁶⁾ ¹²⁶⁷⁾ ¹²⁶⁸⁾ ¹²⁶⁹⁾ ¹²⁷⁰⁾ ¹²⁷¹⁾ ¹²⁷²⁾ ¹²⁷³⁾ ¹²⁷⁴⁾ ¹²⁷⁵⁾ ¹²⁷⁶⁾ ¹²⁷⁷⁾ ¹²⁷⁸⁾ ¹²⁷⁹⁾ ¹²⁸⁰⁾ ¹²⁸¹⁾ ¹²⁸²⁾ ¹²⁸³⁾ ¹²⁸⁴⁾ ¹²⁸⁵⁾ ¹²⁸⁶⁾ ¹²⁸⁷⁾ ¹²⁸⁸⁾ ¹²⁸⁹⁾ ¹²⁹⁰⁾ ¹²⁹¹⁾ ¹²⁹²⁾ ¹²⁹³⁾ ¹²⁹⁴⁾ ¹²⁹⁵⁾ ¹²⁹⁶⁾ ¹²⁹⁷⁾ ¹²⁹⁸⁾ ¹²⁹⁹⁾ ¹³⁰⁰⁾ ¹³⁰¹⁾ ¹³⁰²⁾ ¹³⁰³⁾ ¹³⁰⁴⁾ ¹³⁰⁵⁾ ¹³⁰⁶⁾ ¹³⁰⁷⁾ ¹³⁰⁸⁾ ¹³⁰⁹⁾ ¹³¹⁰⁾ ¹³¹¹⁾ ¹³¹²⁾ ¹³¹³⁾ ¹³¹⁴⁾ ¹³¹⁵⁾ ¹³¹⁶⁾ ¹³¹⁷⁾ ¹³¹⁸⁾ ¹³¹⁹⁾ ¹³²⁰⁾

И аще придуть Русь без купля, да не взимають мѣсячины.¹⁾ И да запретить князь словѣ²⁾ своимъ и приходящии Руси сде, да не творять бещи-
ня в селѣхъ, ни въ странѣ нашей. И приходящимъ имъ, да витають у свя-
таго Мамы; да послетъ царство наше³⁾ да исполнить имена ихъ,⁴⁾ и тогда
взмуть мѣсячное свое і снѣ стѣбное свое, а гостѣе мѣсячное свое, пѣрвое
отъ града Києва, и пакы не Чернигова и не Переяславля и прочии города.
И да входить в городъ одними вороты съ царевомъ мужемъ безъ оружья
50 мужъ, и да творять куплю якоже имъ надобѣ, и пакы да исходятъ; и мужъ
царства нашего⁵⁾ да хранить я, да аще кто отъ Руси или отъ Грѣкъ створитъ
криво, да оправляеть. Входя же Русь в городъ, да не творять пакости.
И⁶⁾ не имѣють власти купити наволокъ лише по пятидесять золотникъ; и отъ
тѣхъ наволокъ аще кто купитъ,⁷⁾ да показаетъ цареву мужеву, и тѣ я запеча-
татасть и дасть имъ. И отходящии Руси отсюду взимають отъ насъ еже на-
добѣ брашно на путь, и еже надобѣ людьямъ, якоже уставлено есть пѣрвое,
и да изъвращаются съ спасеннемъ въ свою сторону, и да не имуть волости
зновати у святаго Мамы.*)

3) И аще ускочить челядинъ отъ Руси, понеже**) придуть въ страну
царства нашего, и отъ святаго Мамы аще¹⁾ будетъ, и обрящется,²⁾ да по-
имуть и; аще ли не обрящется, да на роту идуть наши крестьяная Русь [по
вѣрѣ ихъ],³⁾ а не хрестьянини по закону своему: ти тогда взимають отъ насъ
цѣну свою, якоже уставлено есть прежде, 2 наволоцъ за челядинъ.

4) Аще ли кто отъ людии царства нашего,¹⁾ или отъ рода²⁾ нашего,¹¹⁾
или отъ нѣхъ городъ, ускочить челядинъ нашъ къ вамъ, и принесть что,

¹⁾ Мѣсячна — Лавр. код. ²⁾ Так Лавр., в Іп.: словомъ. ³⁾ Ваше — Лавр. ⁴⁾ Ваше — Лавр. код. ⁵⁾ Попр. замисъ: вѣшего. ⁶⁾ В декотр. нема: да не творять пакости п. ⁷⁾ Л: крьнетъ (=рушить). ⁸⁾ Іпат.: и аще. ⁹⁾ И обрящется — нема в Л. ¹⁰⁾ З Лавр. ¹¹⁾ Попр. замість вашего. ¹²⁾ Лавр.: города.

собою мав обидѣ редакціи умови і так недобре получилъ їх; тоді плутанину заміняників также подібним способом можно було б' объяснить.

*) В сім розділі ствержують ся попередні постанови, з р. 911, але разом поставлені делкі обмеження: так обмежено повну давнѣйше („якоже имъ надобѣ“ ум. 911 р.) свободу торговлі, купці не можуть купувати найдорожші наволоки (ними пишала ся Візантія, і вивозити їх було заборонено навіть), і куплю руску поставлено під контроль доглядача грецького; окрім того час пробування Русинів у Візантії обмежено. Умова покликуєть ся тут на попередні ухвали; богато клопоту задало ученим те, що таких ухвал нема в умові з р. 911, тільки в 907 р.; задля того делкі, як згадано, уважали фрагмент 907 р. за уривок з умови 911 р., инші об'ясняють, що ухвали 907 р. мали вагу і після умови 911 р., а можливо ще й те, що ті ухвали були в якімсь пізнішій трактаті, що до нас не дійшов, бо от і дальший розділ (3) покликуєть ся на попередню ухвалу, а такої ухвали про викуп за 2 наволоки нема в обох попередніх умовах (пор. розд. 11 умови 911 р.).

**) Понеже поправляють на нонь же (за ним). Д. Сергієвич бачить тут і в дальшій розділі (таже в розд. 12 — отъ Грѣкъ etc., себто в Візантії) виразний доказ того, що мова йде лише про Русь в Візантії (толкує так: як втече раб від Русинів, і покажеть ся, що дійсно втік з св. Мамы); инші розрізняють отъ Руси — з краѣ Руских від Русинів коло св. Мамы. Замість нашъ кре-
стьяная Русь три читати ваши.

да взвратять є¹⁾ опять; и еже что приносѣть будетъ цѣло все, да возместь отъ него золотника два нѣмчинаго.²⁾

Б) Аще ли покусиете кто отъ Руси взяти что³⁾ отъ людей царства нашего,⁴⁾ иже то створить, покаженъ будетъ вельми; аще ли и взялъ будетъ, да заплатитъ сугубо. Аще ли створить тоже Грѣчине Русину, да приметъ ту же казнь, якоже приѣлъ естъ онъ.

В) Аще ли ключителъ украсти Русину отъ Грѣкъ что, или Грѣчину отъ Руси, достойно естъ да взвратити в не точью едино, во и цѣну его; аще украденное обрячется продаемо, да вдасть цѣну его сугубу, и тѣ покаженъ будетъ по закону Грѣцкому, и по устану Грѣцкому,⁵⁾ и по закону Рускому.⁶⁾

Г) И елико христини отъ власті напиев пленена приведутъ Русь, ту аще будетъ уюша или дѣтища добри, да вѣдати золотникъ 10 и поимуть и; аще ли естъ средовѣчъ, да вдасть золотникъ 8 и поиметь и; аще ли будетъ старъ или дѣтичъ,⁷⁾ да вдасть золотникъ 5. Аще ли обрянуцѣ Русь работающе у Грѣкъ, аще суть позоници, да искупають с⁸⁾ Русь по 10 золотникъ; аще ли купишь и будетъ Грѣчине, подъ крестомъ достонть ему да возместь цѣну, елико же далъ будетъ на немъ.⁹⁾

Д) О Куреунский сторонѣ: колко же естъ городъ на той часті, да не имудь¹⁰⁾ влзати князи Рускии да воюють на тѣхъ сторонахъ, а¹¹⁾ та страна не покоряется вамъ. И тогда аще просить вон отъ насъ князь Руский, дамы ему елико ему будетъ требъ, и да воюють.¹²⁾

Е) И о томъ, аще обрянуцѣ Русь кувару Грѣцку вывержену на нѣкоемъ любо мѣстѣ, да не пребидять ея; аще ли отъ нея возместь кто что, или челоуѣка поработити или убьеть, да будетъ повиненъ закону Рускому и Грѣцкому.¹³⁾

¹⁾ Л.: н. ²⁾ Так в Л., в Іпат.: кто взяти отъ Руси и отъ. ³⁾ Грѣцкому — нема в Л. ⁴⁾ Дѣтєщъ Л. ⁵⁾ Так в Л., в Іп. а. ⁶⁾ Л. нмате. ⁷⁾ Л.: н.

⁸⁾ Инічное, себто — за держане (в Лавр. сего слова нема), в Рус. Правдѣ — перени (грѣцна кун).

⁹⁾ Розділ 5 і 6 розрізняють так, що в першій мова про грабування снємиць — пробу або вичнок, в другім крадіж. В умові з р. 911 (розд. 6) влодій платять потрібно, в сій подвійно лише, за то припускають ще можливість нєшної карн („покаженъ“).

¹⁰⁾ Детальна така заміною неозначену докладно „чєлєдину цѣну“ ум. 911 р. В ухвалі 911 р. бачуть нерівні умови для Греків і Руси (Руси всякий по 10 зол., і навіть Грек, за присягою, може вимагати більшу цѣну); та може умови сї були обопільні, тільки так висловлено їх недокладно (Русини по 10 зол. — розумій тоді — „уюша“).

¹¹⁾ З сего розділу і р. 11 можна вивести, що руский князь володів вже землями Подоньскими, Русию Тматороканьскою; Византия застерегала, щоб він не пробував відтягнути які міста кримських аннексів византийських і обороняв навіть від нападу Чорних Балгар, що жили за протокою Азовскою (Воспаторм Кнмєрибєскл), пор. Проконіа. За сє імператор обіцяє поміч рускому князю. „Корєуньска страна“ — власнїво західна частина Криму, тим часом як до південної прикладєть сє звичайно назєв Кланатів; але тут чи не значить вона всѣх взагалї византийських земель на півн. березі Чорного моря; відомости про сї волости византийські взагалї дуже бідні, про їх дєл. повіщі праці — Куніка О занєскї готского топарха (1874) і Успенского Визант. владїнія на сѣв. берегу Чорного м. (Кієв. Ст. 1889, V).

¹²⁾ Пор. розд. 8 р. 911; таке скорочєнє д. Сергієвич доводї правдонодібно об'єяснює, що показалося в практицї неможлирим докладно управлїняти відносини в далеких краях (так і розд. 7 р. 914).

10) И аще обрѣщють Русь Кореуняны рыбы ловяща въ устьи Днѣпра, да не творить имъ зла никакого жо. И да не имѣють Русь власти зимовати въ устьи Днѣпра, Бѣлобержа, ни у святаго Елеуфѣрья; но егда придетъ осень, да идуть в домы своя в Русь.*)

11) А о сихъ, иже то приходять Черьнини Болгаре, и воюють въ странѣ Кореунѣстий, и велимъ князю Рускому да ихъ не пущаетъ: и¹⁾ пакостять сторонѣ той.²⁾

12) Или аще ключится проказа нѣкака отъ Грѣкъ, сущихъ подѣ властью царства нашего, да не имате власти казнити я, но повелѣнемъ царства нашего да приметь, якоже будетъ створить.³⁾

13) И аще убьеть крестыниинъ Русина или Русини Христѣанина да держимъ будетъ створивый убійство отъ ближнихъ убьенаго, да убьють и. Аще ли ускочитъ створивый убо(и) и убѣжитъ, и аще будетъ имовитъ, да возмуть имѣние его ближнии убьенаго; аще ли есть неимовитъ створивый убійство и ускочитъ, да ищють его, дождеже обратится; аще ли обратится да убьенъ будетъ.⁴⁾

14) Или аще ударить мечемъ, или коньемъ, или кацѣмъ инымъ съсудомъ.⁵⁾ Русинъ Грѣчнина, или Грѣчнинъ Русина, да того дѣля грѣха заплатитъ сребра литръ 5, по закону Рускому; аще ли есть неимовитъ, да како можетъ, въ толко же и продаиъ будетъ, яко да и порты, в нихже ходитъ, и то с него снати, а опрочи да на роту ходитъ по своей вѣрѣ, яко не имѣя ничтоже, ти тако пущенъ будетъ.⁶⁾

15) Аще ли хотѣти начнетъ наше царство отъ васъ воеи на противящася намъ, да пишють к великому князю вашему, и пошлетъ к намъ, елико хоцемъ: и оттолѣ увѣдять иныя страны, каку любовь имѣють Грѣци с Русью.⁷⁾

16) Мы же свѣщанне все положихом на двою харатью, и единая харотьє сѣть у царства нашего, на нейже сѣть крестъ и имени наша написана, а на другой послѣ ваши и гостѣ ваши. А отходяче с посломъ царства нашего, да попроводить к великому князю Игореву Рускому и к людемъ его, и ти принимающе харатью, на роту идуть хранити истину, якоже мы свѣщомъ и написомъ на харатью сию, на нейже сѣть написана имени наша.⁸⁾

¹⁾ и нема в инш. ²⁾ Так в издѣнш., в Из. і Л.: его. ³⁾ Л.: оружье ихъ.

*) Знов обмежена прав Руся; Византия очевидно бояла ся, щоб Русь не основала ся міцно на устьі Дніпровім, де була б небезпечливою й для Херсонських земель, і для самої Византиї.

**) Пор. р. 3 р. 911; заборона самосуду мусіла і там розумітися.

***) Пор. р. 4 р. 911. Між коментаторами також ріжниця що до розуміння слів „да убьють я“ (чи пімста родичів після суда чи кара смертна публична), як і там.

****) Пор. р. 5 р. 911; продан=покаран (продажа — кара грошова).

*****) Порівняне з оми р. 10 з р. 911, де князь руский тільки дозволяє своїм вступати до византийського війська, показує ясно ріжницю в обставинах, в яких ті дві умови уложені. Що Византия користала з помічників руских військ, знаємо з листів патр. Микола Мстисла (вдрук. у Мни в т. 111), р. 917. під час боротьби Византиї з Сомоном болгарским: згадує він, що імператор приготував окупників — Русь, Печеніги, Алани, Угри иже умовились і підуть на війну. Таким чином що Византия звернулася до Володимира (у IX т.), не було се чимсь новим.

*****) Сі слова ясно показують, що обидва тексти умови — в імені Греків і в імені Русь уложені були в Византиї, Греками; і низше в ошовіданю літописо-

Мы же, елико насъ крестилися есмы, кляхомся церковью святого Ильи въ збориѣи церкви, и предълежащи(мъ) честнымъ крестомъ, и харотьсю сею, хранити же все, еже есть написано на ней, и не преступати отъ того ничтоже; а оже переступитъ се отъ страны нашея или князь, или нитъ кто, или крещенъ, или некрещенъ, да не имать отъ Бога помощи, и да будутъ рабѣ в сий вѣкъ и въ будущий, и да заколеть будетъ своимъ оружіемъ. А некрещении Русь да полагають щиты своя и мечи своя нагы, и обручи свои и прочая оружія, и да клянутъся о всемъ, и яже суть начислена на хароты сей и хранити отъ Игоря и отъ всѣхъ бояръ и отъ всѣхъ людей и отъ страны Рускихъ, въ прочая лѣта и всегда.*) Аще ли же кто отъ князь и отъ людей Рускихъ, или крестьянъ, или некрещенъ, переступитъ все еже написано на хароты сей, и будетъ достоинъ своимъ оружіемъ умерети, и да будетъ проклятъ отъ Бога и отъ Перуна, и яко преступи свою клятву. Да обаче*) будетъ добръ, Игорь великий князь да хранять любовь всюю правую, да не раздрущется дондеже солнце снѣсть и весь миръ стоить, въ нынѣшня вѣкъ и в будущая.*

Послании же послы Игоремъ придоша къ Игоревн съ послы Грьцкими, и повѣдаша вся рѣчи царя Романа. Игорь же призва послы Грьцкыя, рече: „молвите, что вы казалъ царь?“ И ркоша послы царевн: се посла ны царь, радъ есть миру, и хочеть миръ имѣти съ княземъ Рускимъ и любовью; и твои послы водили суть царя нашего ротъ, и насъ послаша ротъ водить тебе и мужъ твоихъ“. И обѣщася Игорь сиче створити. И наутрѣи призва Игорь послы, и приде на холмы, где стояше Перунъ, и покладоша оружія своя, и щиты, и золото, и ходи Игорь ротъ и мужи его, и елико поганыя Руси; а христьяную Русь водisha въ церковь святого Ильи, яже есть надъ ручьемъ, концы Пасынцы бесѣды и Козаре: се бо бѣ сборная церкви, мнози бо бѣша Варязи христьяни.**)

ХІХ. Костантин Перѣиородный.

Костантин, син императора Византиї Льва Філософа, родивсь р. 905, і вже від р. 912 став імператором, одначе опекуни й фаворити матері его Зої, а нарешті соправитель — Роман Лакапин віддалили его від дійсного справування: лише від р. 944 стає він самодержцем; вмер 959 р. Відтертий від справ державних, він закохав ся в роботі літературній, зоставивши чимало писань про історію й су-

*) Л.: некрестьянъ. *) Л: аще (але значіне, як і в Іи. тако: але того най не буде і т. д.).

нім Русь не укладає умови, а тільки складає присягу. В оповіданню літоп. про умову Святослава представлено просто, що Греки пишуть умову в імені Руся. Се доводять і христьянські словосни умови. Так Греки відступали від практики, яку мали з більш культурними народами, що самі в імені своїм умови укладали

*) Б суперечка, чи ся церква св. Ілїї — київська церква, де присягала „христьяная Русь“ в Київї після умови, що стояла „над ручаєм“, себ то над Почайною, чи особіна церква варяжка в Костантинополї; останне здаєть ся мені менш правдоподібним, так як і догадка, що сю церкву сам літописець умістив в текст умови. Цілком можливо, що Греки як найдокладнійше означили ритуал і формулу присяги руської, щоб зміцнити умову, скорше — що літописець на підставі умови описав далі й присягу руску; обручи — мабуть гравни на шию, в дальшій оповіданню літоп. натомісь — золото.

**) Пасинча бесѣда, Козари — назвища київських уличь на Подолї, тепер не відомі. Слова літописця про варягів — христьян дали повод (на пр. проф. Го-

часний устрій Візантії; для рускої історії цікава біографія імп. Василя Македонянина епізодом про хрещене Русь, трактат що зветь ся тепер Про церемонії двору Візантійського, „De ceremoniis aulae Byzantinae“—своїм оповіданем про приїзд Ольги, а ще більше — Про кермоване держави, De administrando imperio, де К. хтів ознаменити свина Романа з політикою Візантії що до сусідніх народів, з їх історією, а також з деякими фактами історії Візантійської держави: тут знаходимо багато цікавого, меж нього класичне місце — подорож Русь до Константинополя. Оцінка праць сїх досі не усталила ся міцно; є заклади й що до автентичности, до авторства К. і ще більше — до історичної вартости їх відомих. Навіть ті, що визнають К. совістно і щільно зберане матеріалу, разом з тим доводять брак критичного чуття й правдоподібности у власних комбінаціях его. Подаємо уривки з видання в боннємь Corpus hist. Byzantinae — біографії Василя з т. XXVIII (Theopanes continuatus), De administrando imperio — т. X, De ceremoniis — т. VIII.

Оповіданє історичне про жите й діла славного імператора Василя. 97. І нарід руский, неоторний і безбожний, нахилив він (імп. Василь) до угоди, щедро роздаючи одежи золоті, срібні і шовкові, а завівши з ними спокій і згоду, умовив їх прийняти спасенне хрещенє і прихилив до прийняття архієпископа, що одержан посилченє від патріарха Ігнатія. Сей (архієпископ), прибувши в землю того народу, здобув собі віру таким випадком. Коли князь (ѣрцѣ) того народу зібрав на збір підвладних і засів з своєю старшиною, що через довге приривчанє більш як инші мала до своєї віри привязанє і роздумувала над своєю вірою та християнською, закликано й новоприхожого архієрєя і розпитувано, що він проповідує і чому вони мають вчитись. Коли ж він, протягнувши святу книгу євангелія божого, оповів їм деякі чуда Спасителя й Бога і з чуд божих старого завіту дещо одкрив, зараз Русь заговорила: „коли і ми щось подібне не побачимо, особливо як ти кажеш от за трох хлопців в печи, ніяко тобі не повіримо і слухати твоїх слів не будемо.“ А той, віруючи неможности Того, що сказав: „що попросите в Моїм імені, одержите“ і що „хто вірить в мене, діла, які я роблю, і він зробить, ще й більші від сих“, коли сї діла не на показ, а для спасеня мають діятись, — сказав їм: „хоч не гаразд пробувати Господа Бога, але як щиро постановили сьє до Бога приступити, просїть, чого хочете, і Бог зробить то певно для вашої віри, хоч ми єсьмо не варті і бідні.“ І вони заохотили, щоб ту книжку християнської віри, себто божественне і святе євангелїє, кинуто на огнище, що вони запалили, і як вона зістанеть ся без шкоди, не згорить, то вони признають Бога, якого він проповідує. Коли се було сказано, євangelіє піднявши до Бога очі й руки, сказав: „Прослав ім'я твоє, Ісусе Христе, Боже наш, перед очима всего отсего народу“, і кинуто книгу євangelія в піч огнищу. Як минув значний час і піч загасла, знайдено євangelіє книжку непорушеною і цілою, не мала вона від огню ніякого знищеня чи шкоди, так що й завязки, якими завязувала ся книга, жадної шкоди чи відмінни не мали. Побачивши се, варвари, здивовані великим чудом, без вагання почали хрестити ся.¹⁾

лубинському) думати, що з початку християнство на Русь завосила варяжска дружина; але вони доводять тільки, що впорядчик Лїтвинєв уважав ту давню дружину переважно варяжською, що стояло в звязку з єго варяжською теорією початку Русь.

¹⁾ Се оповіданє потім перейшло до пізнійших копіювальторів византійських (Кедрина, Зонари, Гліки і т. п.) і російських (т. зв. Ніколовскій збірник), меж ними і в характерну копіювання грецьку про охрещене Русь, зкомбіновану з ріжних (може і руских) жерел, де звязано в одно сє перше охрещене Русь

Про кермоване держави, 2: Про Падинакитів та Русь (сї 'Рос). Падинакити сусіди і суміжники Руси й часто, як не буває меж ними згоди, грабують Русь ('Росѣ) і дуже їй шкодять і нищать. Та й тому Русь силкується ся мати згоду з Падинакитами: бо від їх вона купує корови, коні і вівці, і з того живе декше й вигіднійше; бо з названої худоби жадних нема в Руси.¹⁾ І в походи заграничні Русь зовсім не може виходити инакше як тільки маючи згоду з Падинакитами, бо поки її (Руси) не має в краю, (Падинакити) можуть напасти на її край, нищити й руйнувати. Для того — щоби не мати від їх руїни, і задля сили того народу, завше силкується ся Русь брати від їх помічників і мати від їх заемогу, щоб і їх ворогування обминути і користати з помочи. Так що й до сего столичного міста Ромеїв (Константинополя) не може Русь удати ся чи то для війни чи для торгівлі, як не буде в згоді з Падинакитами, бо коли Роси приходять до порогів ріки й не можуть перейти инакше як тільки обходом — витягнувши човни з ріки й несучи на плечах, сї Падинакити нападають на їх і легко подолвають і вбивають.²⁾

4. Про Падинакитів, Русь та Турків.³⁾ Тому як імператор Ромеїв в згоді з Падинакитами, то ані Русь, ані Турки не можуть нападати на державу Ромеїв, ані за спокій свій не можуть вимагати від Ромеїв великих і незвичайних грошей та подарунків, бо боять ся сили імператора, яку він завдяки тому народу (Падинакитам) має проти їх, як би вони пустили ся походом на Ромеїв. Бо Падинакити, чи задля своєї приязни з імператором, чи як злиме він їх листами і дарунками, легко можуть нападати на землі Руси та Турків, забрати в неволю їх жінок та дітей і грабувати їх край.⁴⁾

з охрещенем за Володимира (видана найновішшо в *Analecta byzantino-russica*, ed. Regel, Сиб. 1891, также в болонским *Corpus'U*, т. III, в коментарях Бандури). Оповідане біографії отойть в певній суперечности з відомостями Фотія: той оповідає, що Русь до нього звернулася за єпископом, скоро після походу свого, а тут се надасть ся патріарху Ігнатию, що вернувся на патріархію р. 867. Се об'ясняють або помилкою автора, або ставлять гіпотезу, що Русь охрестилась за Фотія, а єпископа послаав Ігнатий, або що єпископ, посланий за Ігнатія, був не перший. Декше об'яснити собі другу дату — що се стало ся за імпер. Василія: Василь стає дієсним імператором з вересня 867, то замордованою імперат. Михайла, але вже від мал 866 він був співправителем Михайла, і ввук Василя — Костантина (чи був він автором, чи лише ініціатором сїєї біографії) міг подію, що сталась ще до смерті Михайла, надати Василю Далі — тим часом як у Фотія Русь сама, з власної охоти звертається за єпископом, тут ініціатором виступає Василь, що дарунками нахилив Русь до того, аби прийняв єпископа; можно одначе зауважити, що Фотію не було до речи казати про се в своєму обіжнику. У всякім разі се оповідане, разом з відомостями Фотія, свідчать про християнську проповідь на Русь межи ширшою громадою в IX в. Результати її невідомі докладно, бо християнство значно дає себе знати в Київі вже пізніш, за Ігоря. Пізнішчі рускі відомостя звуть першого єпископа Михайлом — така традиція перекочувала ся за мочи, що лежить досі в Лаврі Печерській.

¹⁾ Тут маємо зразок недокладних комбінацій автора: він певне знав, що Русь купує худобу у кочовників, які головним чинном жили ся з худоби, але з того вивів зовсім нещасливо вивід, що така худоба не ведесть ся в Руси.

²⁾ Падинакити або Падинаки — Печеніги; Араби звуть їх Баджак; всі три назви повстали, очевидно, з одної. Костантин низше оповідає про їх прихід в Європу, відносячи то до кінця IX в.; вони посовувались слідом за Уграми, і в середині X в. займали цілу просторонь степову від Дону до Дунаю; про їх напад на каравани рускі ширше оповідає К. далі, а живою ілюстрацією є факт смерті Святослава, як вбили его Печеніги, підстерігши в Порогах.

³⁾ Турками К., як і инші Византиці, зве Угри.

IX Про Русів, як ідуть вони човнами з Руси до Константинополя. Човни, що приходять до Константинополя з далекої Руси (тѣ; ѣѡ Русѣ;), себ то з Немогорди, де сидів Свендостлав, син Інгора, князя Руси, з замка Милински, й із Телючи, і Чернигоги і з Висегроде. Всі ото вони ідуть вниз рікою Дніпром (Днѣпрѣ;) і збирають ся до замку Кіова, званого Самватас. А їх підвладні Славяни (Схлѣбѣи), звані Кривитєвни та Ленчовини й інші Славяни (Схлѣбѣи) підчас зими вирубують в горах (дерево ва) човни, і обробляють, як приїде час, як ростане лід, спускають їх в близькі озера. І як спустять в ріку Дніпро, ідуть тією рікою і приходять в Кіову; витягнувши, виставляють човни й спродають Русь. А Русь купує самі кадуби і розламавши давні однодеревні (човни), беруть з них весла, уключини (до весел) і иньший припас і споряжають (нові). Місяця ж іюня рушивши рікою Дніпром, приходять в Витцеву — то в замок підвладний Русь. Зачекавши там два або три дні, поки зберуть ся всі однодеревні, рушають і плывуть вниз тією рікою Дніпром.) Перш за все приходять вони до першого порога, званого Кесуни, що по руску і по славянску значить: не свати. Сей поріг є вузкий, як цуканнестирій вишприк; по середині его скелі круті та високі, вистромлені подібно до острівів. Вода, буючись об їх і пінячись, спадає звіти ключем, чинячи великий гук і (наводичи) страх. Тому Русь не відважаєть ся плисти посеред него, але приставши поблизу, висажують на суходіл людей, а иньші речі лишають в човнах і тоді роздягнувшись, ногами мацають, щоб не вдаритись на камінь, і так — ті ніс, ті середину, ті керму пропихають палицями. І з такою цинливою обережністю меж заворотами і берегами ріки переходять той перший поріг. Коли перейдуть сей поріг, забирають з берега решту люду і приходять до другого порогу, званого по руску Ульворен, а по славянску Островуниширах, що значить: острів порога. І сей подібний до першого, тяжкий і трудний що до переходу; знову висажують людей і несеводить човни як і попередку. Подобним чином переходять і третій поріг званий Геландри, що по славянску значить: гук порога. Далі так і четвертий поріг, великий, званий по руску Аіфор, по славянску Неяснє, бо в скелях того по-

¹⁾ Деякі з географічних імен, поданих тут у Костантина, так перекручені, що тільки з жерел руских їх можна більш менш об'яснити. Немогорда є, певно, Новгород, хоч з иньших жерел ми не знаєм за князюванє тут Святослава, Милинська — мабуть Смоленск, Телюца — Любеч, що виступають в оповіданю про похід Олега на Київ як головні міста на Дніпровій дорозі; Чернигога — Чернігів; за те ясно виступають — Вишгород, важливіший з городів київських по Київ, і Витичев — с. Витачів, ниніше Київ на правім боці Дніпра. Імя Київ — Самватас відоме тільки з К. і досі не об'яснене, хоч пробувало его з різних мов витовкмачити; норманисти з своїми: „збіром корабельних“ (sash + bat) і „піскуватим горбом (sandbakka + áss) були не щасливіші від пиящих Як бачимо, К. відрізняє в своїх відомостях Русь, володарів, і Славян — підвладних; норманисти бачуть тут доказ, що Русь була норманська, але так само повинні були відрізняти Поляне-Русь від підвладних славянських народів. Русь що приходила їх тѣ; ѣѡ Русѣ; по за початковою Русю — Київщиною, могли бути купці й дружина що вели на продаж зібрану дань і здобич. Стан купецкий був близько получений в дружиню, він входив і в дружину в великому числі. З підвладних народів славянських згадує К. імена тільки Кривичів і Лучан (частину Дулібів, південну, з околиць Луцка). На его погляд, торгівля сих народів обмежувалась продажем човнів, але дійсно так не було, хоч зовсім можливо, що головну частину заграничної торгівлі держало в своїх руках купецтво „руське“ — київське. Човни рускі К. зве мѣстѣла, себто зроблені з одного стовбура.

рогу криють ся целікани. При сїм порозі пристають всім човнами до берегу, вибрані люде виходять стерегти їх і йдуть, держучи пильну варту за-для Пацинакитів. Решта, забравши речі, які мали з собою, з одностеревнів, ведуть невільників в кайданах суходолом шість миль, аж доки перейдуть поріг. Тут ті тягнуть, ті на плечах несуть свої одностеревні й переносять за поріг, і так спускають їх в річку, кладуть свої речі і знову відпливають. Прийшовши до пятого порога, званого по руску Варуфорос, по славянску — Вулинпрах, бо він чинить велике озеро, знову переспроважають свої одностеревні через завороти річки, як в першому й другому порозі, й приходять до шостого порога, званого по руску Леанти, а по славянску Веруци, себ то: варене води, і его подобним чином переходять. Пливають звідси й до сьомого порога, званого по руску Струвун, по славянску — Напрези, се значить: малий поріг, а перейшовши его — до броду званого Крапийського, де переходять Херсонити (йдучи) з Руси, і Пацинакити — на Херсон; сей брод вишри як Гипнодром, а взниш — скільки очі можуть сягнути і скільки сягне стріла, як би хто стрельнув звідси туди. Тому до сего місця зходить ся Пацинакити і біють ся з Русєю.¹⁾

¹⁾ Се оповідане К. є одною з найважніших підвалин скандинавської теорії; Таку особливу вагу надав ему подвійні імена порогів, подані у К. в мові рускій (русскі) і славянській (славянскі); признаючи останні за рускі, норманисти пояснюють перші з мови давньої скандинавської; тому оповідане се розбилось і пояснювалось незчисленне число разів: почавши ще від Взера, праотця сеї теорії, петербурского академіка 1-ої полов. XVIII в. (его розправи зібрані в Opuscula, видані Кюцом в Галле 1770), всяка ширша розправа про початок Русь застановлялась і над сьм оповіданем; опріч того є й спеціальна розправа Лерберга, в его Untersuchungen zur Erläuterung der alt. Geschichte Russlands, 1816 (і по російську 1819), що й досі не утратила ваги: тут порівняв він оповідане К. з пізнішим (пол. XVII в.) оповіданем Вольана і з сучасними порогами й дав добрий коментар.

Пороги на Дніпрі втворені верхами гранітного горба, що йде від галлицько-волинського плато на півд.-схід: Дніпро, обминавши его північні зугіря, від Катеринослава прориваєть ся крізь него просто на південь. Пороги йдуть почавши ся низше Катеринослава аж до р. Волянки, вище м. Александровска, на протягу коло 60 верст; виступи горбу, що не переходять через ціле корито, звуть ся за борами, ті що неперіізують его від берега до берегу — порогами; вода на їх не спадає водоспадом, але втворює впр меж камінем. Порогів тепер рахують 10—12, К. знає, тільки К., так що его пороги не все можно приложити до сучасних. Перший поріг К уважають за перший сучасний — Койдаккий; назва ся поствала в XVII в., коли збудовано було тут тверд Кодак; К. називає его Есесупи, і то має значити в обох мовах — не спати; думають, що то є імя славянске, мало бути Несупи, себто „несьний“, а в скандинавській мові не soli (ні, не спл) — тому й останнє вишало, як подібне; се імя пригадує імя одного з низших порогів — Будала; Койдаккий належить до більш небезпечних порогів. Цукапистирнов, до якого прирівнює его К., була ся в Константинополі, де родина імператорека грала ся в мяча, сидючи на конях; яка вона була завбільшки, невідомо. За Койдакким ідуть три менших порога — Суреккий, Лоханський і Стрільчий (або забора С ча; один з оїх порогів має бути другим порогом Костантина, бо третій — Геландри, уважаючи на обясненє того імени, мають за поріг Знонецкий (3-й, за Стрільчим), а назви їх обяснюють: Остронунпиррах — островний праг (поріг), Ульворси — holm (острів) + fors (водоспад); що до Геландри — норманисти кажуть, що К. помилково залічив его до славянских, що то скандинавске gjallandi, gellandi — participium від: звеніти, звільни. Четвертий поріг К. є безперечно Ненаситець (що йде за Тягниским, 7-й у Лерберга). Се самий страшний з порогів; скелі підводні й вистромлені з води йдуть майже цілу версту, а вода, бьючи ся меж ними й граняними виступами берега, втворює страш-

Переїшовши се місце, пристають до острова званого св. Григорія і на сему острові чинять свої жертви, бо в там превеликий дуб. Жертвують живих птиць; навколо втикають стріли; иньші жертвують хліб і мясо і що хто має, як то є в їх звичай. Про птиць кидають жеребки — чи їх зарізати, чи пустити живих.¹⁾ Почавши від сего острова Руси не боять ся Пацинакитів, аж поки прийдуть до р. Селнин. Рушивши звідти, плывуть чотири дні, аж поки прийдуть до лимана на устї ріки. Тут є острів св. Етерія; приставши до нього, спочивають там два або три дні, направляють човни свої, як є яка шкода, що до вітрил, щогол, керми. Устє ріки, як сказано, має лиман, і йде він аж до моря, і при морю той острів св. Етерія.²⁾

Звідти плывуть до р. Дніпра (себто Дністра) і перебувши щасливо, знову спочивають. Вибравши ж добру годину, рушають і приходять до річки званої Білої, і там подобним чином переночивши і рушивши, приходять до Селнин, до т. зв. рукава (παράχλιδος) р. Дуная. І поки проходять р. Селину, біжать поруч Пацинакитів, і як море, як то часто буває, кинє човни до берега, всі виходять, щоб разом відбити ся від Пацинакитів. Від Селнин вже не боять ся нікого; йдуть до Булгарії й приходять на устє Дуная. Від Дуная приходять в Конопу, з Конопи в Константиїну, на р. Варну, від Варни йдуть до р. Дицини — то все в землі Булгарській. З Дицини приходять в Меземврійську країну, і таким чином аж сюди йде та бідолашна і страшна, тяжка і трудна дорога.³⁾

ний впр; щоб обминути его, тепер є обгороджений греблею обхід. Імя Неясить оправді значить полекана по славі, але подібне значінє вивести для Аїфор з мови скандинавської досі не вдалось; Томсен (его обясненія в „Початку держави Рускої“ тут наводимо) догадуєть ся, що Коостантинові полекани — се помилка, а імя Нелонть значило теж „ненаситний“, і Аїфор = ої (завше) + forr (бурхливий) Порог Вулянирах — вільний праг (воля — хвиля) — є безперечно Волянн, або Вовнянський; імя Варуфорос обясняють — varu (хвиля, genet.) + fors (водоспад), а як слова К. про озеро не відповідають ані дійсному виду порогів, ані приточеннїм йменям, то замість „озеро“ поправляють „річка“ — впр. Два останні пороги К. трудно приложити напевне до сучасних Будаля, Таволжнього, Липного й Вильного; Лерберг тільки зауважив що імя „малий поріг“ не підходить до останнього. Що до імен, то Веруци обясняють з вѣрци, part. вѣрти, варити ся, а Леанти — hlaejandi, part. — що смієть ся; Нанрезн — напоріже, малий поріг, а Струвун (вар. Струкув) — від štruk (водоспад). Окрім скандинавських мов, деякі пробували „руські“ ймення обяснити з иньших. Треба признати, що деякі ймення справді добре обяснюють ся з мови скандинавської (тім часом як иньші, неважаючи на всі заходи — не дають ся), се доводить одначе істнуванє Скандинавів на Руси, а не скандинавизм Руси, як народа. Крарійський брод — се т. зв. Кичкас, звисний брод татарський; описує его Боллан подібно до К.; і тепер сюдою йде шлях з Катеринослава на Александрівск. Гипнодром, до якого рівняє его К., мав висирки 270 стон.

¹⁾ Сей острів св. Григорія є Хортиця, зараз низше Кичкаса, великий острів, за часи Боллана вкритий дубовим лісом. Культ дерева добре відомий і у Славян руских, ще в т. зв. церковнім уставі св. Володимира згадуєть ся про тих, що молять ся в гві (во рощеньї); жертвованє птиць знаходимо й у Льва Дякона, і в ібн Фадлана.

²⁾ Острів св. Етерія є Березань, давній Бористен, коло устїя Дніпрового лимана, названий так тому, що тут умер і похований св. Етерії, єпископ херсонеский; про острів сей дав. розвідку Брун в І т. его Черногорія.

³⁾ Де була р. Біла, напевне не можна сказати (Брун думає про Білобереже, лиман Дніпровий, але то не згодуєть ся з маршрутом); Селниною звало ся, очевидно, одно з північних устїв Дуная.

Зимною суворо життя Русь є таке: як настане місяць поєсвирій, зараз їх князів виходять з усею Русю з Києва (Κίεζον) і йдуть на полюде (εἰς τὰ πο-
λῶδεα), себ то округи (γύρα): до Склавіній, Вєрвіан, Другувитів, Кривнів, Сербів
і інших Славян, які підвладні Русам. Перебувши (вл. — перебудавши) там
цїлу зиму, в місяці апрілі, як росте лід на Дніпрі ріці, приходять
в Київ. Тоді, як оповідано, забирають свої човни, споряжають і йдуть в Ви-
зантію (Βυζαντίαν).¹⁾

А Узи можуть воювати з Пацінакитами.

30—33.²⁾ Хорвати (Χρῶαται) жили тоді за Вхрґариз, де тепер Білохор-
вати (Βιλοχρῶαται). Решта Хорватів zostались коло Франків (Φραγγίται) і тепер
звуть ся Βιλοχρῶαται себ то Білі Хровати, і мають власного князя. Вони під-
владні Отопу, великому королю Франків і Саксів, зостають ся нехрещеними
і мають, посвйчене і приязнь з Турками (30).

Хровати, що заміняють тепер край дальматинські, мають початок
від Хроватів нехрещених, знайомих Вілімн, що мешкають за Турками, поблизу
Франків, граничать з Славянами — нехрещеними Сєрбами (Σερβοί). Хро-
ватами звуть ся вони по славянску, се значить: що замешкують великий
край (31).

Велика Хроватія, звана ще Білою, і досі нехрещена, як і сусідні
Сєрби. Вона менше виставляє війська кінного, як і пішого, ніж Хроватія хре-
щена, бо западто часто нападають на неї Франки, Турки і Пацінакити; вони
не мають ані неводів, ані кондур, ані кораблів торговельних, бо море далеко
від них: звідти до моря 30 днів дороги; море, до якого йдуть 30 днів, є т. зв.
Темне (Σκῆτην) (31).

Треба знати що Сєрби походять від Сєрбів нехрещених, Білих, що
мешкають за Турцією, до місця званого в їх Вєж, поблизу Франків, подібно
до нехрещеної Хроватії званої також і Білою (32).

Рід антината і-патрїція Михайла сина Вусевича, князя захлумського,
приїшов з нехрещених, що мешкають при ріці Віслі (Βισλα), званої Дицика (33).³⁾

¹⁾ Тут ми маємо цікаву звістку за зимовий збір дані на Русь; полюднем,
очевидячи, звали ся походи рускої дружини до підвладних народів для зберання
дани; термин сей істнував що в кінці XII в. (в Лавронтієв. літоп. під р. 1194:
суццю в. князю Ростові на полюдді, і далі: суццю князю вол. в Переславлі
и полюдді); єї походи X в. ілюструє знамо оповідане літописом про смерть Ігоря:
и присїв осень, и наче мыслити на Древлѣны, хотя примыслити болюшую дань...
„и примыслише къ пѣрвої данї, и наслѣише имъ, и мужи его, и возїа дань, и
поїде въ свої городъ“ З полежи підвладних народів Русь К. знає Древлян (Вєр-
віан), Дреговичів, Кривичів і Сєверян. Цікаво нарешті, що К. виразно ідентифікує
ту дружину, що ходила на полюде, з учасниками весняних ватаг торговельних:
сама дружина, як згадано було, провадила торгівлю. „Всѣ Русь“, яку мали забє-
рати з собою київські князі, має означати дружину кїпєвську.

²⁾ Подаю уривки де згадує К. про Білохорватію, як правітчину Хорва-
тів підвладних.

³⁾ Вістки Костантина, хоч як недокладні, неповнюють одначе найдавнішу
літопись, що нічого не каже за оселі наших Хорватів. З неї виходить, що Біло-
хорвати мешкали на північ від Угрів (Турків), під горами (се він каже в інш-
них місцях 13: Хровати під горами сусїдують з Турками), але як при Віслі жили
(Сєрби, то значить Хорвати — на схід від неї, в східній Галичині; інші означє-
ня: близько Германії (Франки), за Баварією (Вхрґариз), далеко від Темного моря
(мабуть Балтійського — частини Темного (північного) океана) не помагають
обяснити сего докладніше. Додам, що Вєж Шафарик, а за ним і деякі інші
(і Партицкий) прикидали до наших Вєлків; інше об'ясненє — земля Воїв, Че-

37. Про нарід Падинакитів. Треба знати, що Падинакити з початку мали свої оселі при р. Атиль, тажже при Теїх, маючи сусежниками Мазарів (читай: Хазарів) і т. зв. Узів (Уз). Тому 50 літ т. зв. Узів, змовивши ся з Хозарами, розпочали війну з Падинакитами і перемогли, вигнали з їх землі і займають її аж досі т. зв. Узів. Падинакити ж, втікши, ходили й шукали місця собі для мешкання; прийшли в землю, що тепер займають, і знайшовши Турків, що там мешкали, перемогли їх війною, вибили й вигнали звідти й оселились там, і володіють сям краєм, як то вже сказано, аж досі, тому 50 літ.¹⁾

Треба знати, що вся Падинакитія поділена на 8 тем (округів) і стільки ж має великих начальників; округи такі: першої імя Падіа, другої Туба, третьої Гіла, четвертої Келаті, пятої Харабіт, шостої Тахат, семої Аста, восьмої Тіпек.²⁾

Треба знати, що чотири коліна Падинакитів, себ то тема Келаті, тема Туба, тема Гіла і тема Аста мешкають по той бік Дніпра, в напрямі східнім і північним, до Узів, Хозарії, Аланії, Херсону і інших країв (хазарів), а других чотири коліна мешкають по сей бік р. Дніпра, на захід і північ, себто тема Харабіт наближається до Болгарії, тема Гіла наближається до Турції, тема Харабіт наближається до Русі, тема Падіа наближається до країв, підладних землі Руської: Ульянов (Ульчан), Древлянам (Древляниці), Лучанам (Лучаниці) і іншим Слав'янам. А до Падинакитів з Узів і Хозарії п'ять днів дороги, з Аланії шість днів, від Мордії десять днів дороги, від Русі один день дороги, від Турції чотири дні дороги, від Болгарії пів дня; до Херсона близько, а до Воспора ще ближше.³⁾

Про церемонії Византийського двору II. 15: Інше прип'яте — Ельмі Русинки. Місяця Сентембра 9, в середу, було прийняте цілком подібне до попереднього,⁴⁾ з поводу приїзду Ельмі, княгині рускої. Сама княгиня

хія. Що до Константинового толковання імені Хорватів, то він, очевиднож, виводив его від хорв і вадів; дійсне значення его зостається темним: давнє толковане (Шафарика) від хрѣб, хриб (горб, пор. Карпати) відкритенє, а новіші виводи і порівняня з chřuv, sřuv (обороняти), szarvólas (узброєний) — не найбільш призначні.

¹⁾ Отже в IX в. Печеніги мешкали на Волзі (Атиль) і Ніку (Теїх); правдоподібно обсягають, що Хозари погнавши їх на захід, щоб визволитись від їх нападів; рух той мав початись при кінці IX в.; в половині X в. Печеніги, як згадано було, розпросторились до Дунаю, вперши звідси Угрів. Місце їх на сході зайняли Узів, що правдоподібно уважають ся за один нарід з Торками наших літописець, і з тої переміни Хозари, мабуть, не багато виграли (пор. відомості Масуді й Іосифа).

²⁾ Далі, Константин дає прізвизща ханів печенізьких і об'ясняє, що власть у їх переходить від дядька до племенника або племенникових дітей.

³⁾ Тут ми маємо звістки про народи рускі вже після того, як натиск печенізький витіснює їх (лишивши хіба менші сліди) з степів чорноморських: на одній лінії гранячий бачимо Русь — Полян, Ульянов, давніших мешканців Побожа, Древлян і Лучан; між оселями їх і печенізькими лишала ся одначе вільна просторова на день дороги.

⁴⁾ Перед тим описано прийняте арабського еміра, посла гамданьського (володарів сирійських). Уважаючи на подані у Константина дні, виводять, що Ольга була в Константинолі р. 957, тим часом як літописє кладе її подорож під р. 955. Друга важна суперечність — літописє головною метою Ольгиної подорожі ставив хрещенє, Константин ані згадує про те. Одні об'ясняли се так, що в трактаті, де мова тільки про церемонії двірські (на зразок їх і подають ся ті описі поодиноких аудієнцій), отже не було чого згадувати про хрещенє (як не згаду-

вийшла з своїми своячками, з княжого роду, і значнішими служницями, вона йшла попереду всіх, а ті йшли в'юрьдіку одна за одною, і стала на місці, де лототет звичайно питає. За нею вступили послы і агенти (протудетети) князів руских і стали владу коло запоп, і все инше йшло як і в попорядньому прип'ятію. Вийшовши наезд через садок, сядо кандидатів і сядо до стоїть камеланка¹⁾ і именують ся магістри, перейшла вона через онопод і золоту руку і через портки августеопа і сїла там. Імператор же звичайним чином ввійшов до дворца, і було друге прип'ятіє таким способом: в салі Юстиніановій поставлено підвишене, заслане червоним шовком, і на нїм великий трон імператора Теофила, а збоку золоте крісло імператорське, а далі під двома запонами — срібні органи двох партій (цпркових), а органи що грають — перед запонами. Покликана з августеопа, княгиня пройшла через абсиду (аркаду), гипподром і внутрішні переходи тогож августеопа і прийшла й стала в салі трофеїв.²⁾ Імператриця сїла на згаданім троні, а невістка³⁾ її на кріслі, й увійшов увесь куруклій,⁴⁾ а препозит і дверники (ostiarіi) ввели корпораци: 1 корпорация — зосты,⁵⁾ 2 — жінки магістрів, 3 — патрициїв, 4 — протоспатаріїв офіціальних, 5 — решта протоспатаріїв, 6 — спатарокандидатів, 7—спатаріїв, страторів і кандидатів. Тоді препозит і дверники ввели княгиню, вона йшла вперед, а за нею, як сказано, її своячки — княгині і значніші служницї. Препозит запита її в імені імператриці, і вона вийшла й сїла в салі трофеїв. Імператриця ж, вставши з трону, перейшла через лавсак і трипетон в конуртії, і відпочивала. А імператор сїв з августою і порфирородними своїми дітьми, і покликано княгиню з салі конуртії; імператор сказав її сїсти, і вона казала імператору, що мала.

Того ж дня був парадний обід в тій же Юстиніановій салі: імператриця сїла на згаданім троні з невісткою, а княгиня стояла з боку, коли ж начальник столу ввів звичайним способом княгиню, і вони уклонились, княгиня, трохи ухиливши чоло, сїла тамже де стояла, по чину, за стіл імператорський з зостами. Треба знати, що сьмівці з церкви Апостолів і св. Софії були при тому ж обіді й сьпівали сьпівн на честь імператорську; грали ся також всякі забави театральні. В золотій же салі був другий парадний обід, їли там всі послы князів руских, люде й своячки княгині й агенти, і одержали дарунки: племенник її — 30 міл'арсєїв, вісім близьких людей її по 20 міл.,

єть ся, про що Ольга говорила з імператором). Натомість инші доводять, що Ольга й не хрестилась в Костантинополі, а на доказ того, що рже була хрещена, здають ся на те, що Уздиз з нею вже якийсь сьязц. Григорій. Та побіч того, що приєутність сьвященника ще нічого не доводить, треба зауважити, що окрім нашої літописи й инші жерела (як продовж Регінопа, Кедрин, Зонара, т. зв. мнх Іаков) кажуть виразно, що охрестилась Ольга в Костантинополі. Літописє каже, що Ольга нездоволенна була з византийського прип'ятія, з оповіданя Костантина входить, що як на церомоніал византийський, показано її було доволі чести, хоч знов не більше, як якийсь ємірам з Тарса.

¹⁾ Камеланкою — шанка (доєї так звуть ся в Росії сьвященничі шанки), а камеланкою тут могло що инше називатись.

²⁾ Імператриця — жінка Костянтина, невістка — Теофано, жінка єго сппа Романа, августа — жінка Костантинового сьпільника Романа Лакедеда, якого зкинуто р. 944.

³⁾ Її: та сїла (трофеїв), що воно було властиво — невідомо.

⁴⁾ Куруклій — cubiculum, наша служба двірська.

⁵⁾ Властиво — пов'язана, найстарша дама двору, одна при імператриці, друга при її невістці.

20 послів по 12 міл., 42 агенти по 12 міл., священник (πατήρ) Григорій — 8 міл., два товмача по 12 міл., люде Святослава по 5 міл., шість людей по-слівських по 3 міл., товмач киянін — 15 міл.¹⁾ Коли імператор став за столом, був десерт в салі снідальній, поставлено малий стіл золотий, що стоїть у понтаніру, і на ній десерт на тарілях, оздоблених емаллю і камінням; сів імператор і Роман Порфирородний імператор, порфирородні їх діти, невістка і княгиня, і княгині подано на емальованій тарілю 500 міл., 6 близьким жінкам її по 20 міл., 18 служницям по 8 міл.

Місяці октобрія 18, в неділю, був парадний обід в золотій салі, і імператор обідав з Русами, а другий обід був в пентакувуклі св. Павла, імператриця обідала з порфирородними дітьми своїми, невісткою і княгинею, і княгині дано 200 міл., племеннику її 20 міл., священнику Григорію 8 міл., 16 близьким до неї жінкам по 12 міл., 18 служницям її по 6 міл., 22 послам по 12 міл., 42 агентам по 6 міл., товмачам по 12 міл.²⁾

XX. Симеон Логотет.

Симеону, значному візантійцю з 1-ої полов. X в., надаєть ся авторство хроніки, що в окремих рукописах переходилась з написом: Συμεών λογότης καὶ λειτουργὸς ὑπερῶν καὶ ἐβίβλιας καὶ ἐκείνου τοῦ χρόνου. Однак трудно доволі припустити, що то є дійсно его робота, і натомість деякі об'ясняють, що то є витяг з його хроніки, одна з ріжних і численних копіяцій, що були в її зроблені. То я певно, що ми маємо серію копіяцій, що оповідають про події руські на основі одного сильного джерела і крім т. зв. Симеона, ще продовжене хроніки Теофана (для 941 р.), продовж. Амартола, хроніки Георгія Монаха і Льва Граматика (для 865 і 941 р.) і т. п. Ст оповідання цікаві ще тям, що одна з тих копіяцій, долучена, як продовжене, до хроніки Георгія Амартола, була джерелом оповідань про ті походи нашої найдавнішої літописі. У Симеона окрім того знаходимо ще легенду про якогось мистичного Роса. Подасмо уривки з Симеона з виданя в Corpus scriptorum hist. Byzantinae t. XXXVIII (там же продовжене Теофана і Георгія Монаха), а додатки з продовження Амартола з виданя Муральта в Ученых Записки II отд. Академіи Наук т. VI.

Р. 674. 9 року (панованя) пішов імператор Михайло на Атарянів, лишивши інарха Орифу в місті. Коли вже імператор дійшов до Мавропотама, оповідає він (Орифа) про нахід Русь (τῶν Ῥώζ) на двохстах кораблях. Імператор вертаєть ся зараз, нічого не вдіявши.

10 року Русь, прохопившись в середину 'Ιερὺ'а, багато починила смертоубийства, окружила місто. Імператор насилу пройшов; зараз же з патриархом Фотием удали ся до Влахернської церкви Богородиці і з снівами внісши омофор Богородиці, в легка окунули в море. І то не було вітра, а зараз підняв ся, на тихим (доті) морі підняли ся густі хвилі і розбили кораблі безбожної Русь, так що не багато втікло від напасти.³⁾

¹⁾ Візантійський звичай — підносити гроші в дарунок, міліарезій=драхма (коло франка).

²⁾ Коментарій до De ceremoniis — Рейске в Script. hist. byz. бон. t. IX, коментирований уривок про Ольгу — у Голубинського в Исторіи Русской Церкви I; новша праця про візантійський двір — Беляева Byzantina.

³⁾ Вище, в примітках до Фотія, зауважено було, що у Фотія нема в'яскої згадки про чудо; воно з'являєть ся доперва в сїм оповіданні X в.; окрім Симеона і продовжил Амартола є воно в копіяціях Георгія Монаха і Льва Граматика, у Зонарі. Продовжене Теофана про чудо каже дуже несправно: „але

Р. 707. Русь, вони ж і Дромити, таке мають ім'я за для якогось сильного Роса, прозвані так після того як визволились через якусь божу раду чи натхнене від прикостей тих, що їх подолали і володіли. (Ім'я) Дромитів дістали через те, що швидко бігають. А вони з роду Франків.¹⁾

Р. 746. Того року (14 р. панованя Романа) прийшла Русь, звана також Дромитами, з роду Фрацків, на Константинополь на 10 тис. човнів. Против їх послано протовестиярія Теофана з кораблями і той, приготувавши флоту, чекав їх. Коли вони наблизили ся до маяка (ζάρς), що над Еккенинським Понтом (ζάρς зветь ся будівля, і на її башта, щоб показати путь тим, що в порі їдуть, а Еккенинський Понт зветь ся так для контраста (χατὶ ἀντίφρατον): звав ся негостинним, бо розбійники часто нападали на переїзжних, а як їх, кажуть, вигубив Геракл, переїзжі, безпечними ставши, називали его (морю) Гостинним),—коло т. зв. 'Ιερὺ (святи), що своє ім'я взяло з того, що Аріопанти, проїздячи тут, збудували храм, — він (Теофан) несподіванно напав на їх і поналив більшу частину кораблів, а решта подала ся тікати; серед копечного втіканя декотрі з кораблів потонули разом з людьми, а велике число живих взято.²⁾

вони (Русь) підупали гл'ву Божому, бо Фотій, що правив тоді церквою, умолив Бога, і пішли до дому. І недовго потому (додає продовж.) прийшли до столиці після їх, просячи, аби й їм уділити сьвятого хрещеня, що й стало ся." Оповіданс літописи нашої про сей похід що до змісту цілком подібне до продовження Амартола, але не буквально; велику трудність завдає, що в літописі воно уміщено під р. 14 панованя Михайла — 866: як викопіював собі сю дату укладик літописі, трудно вгадати. Михайло став імператором 842 р., а почав правити сам, по Теодорі, р. 856. Розділюючи між двома роками оповідане про похід Руси, хроніка показує, що тривав він якийсь час, в кінці літа і початку осені (865 р.). Заразом доповню тут уваги про перший похід Руси на Константинополь, подані при Фотію, що одною: в недавно виданім каталозі імператорів (Cumont, Anecdota Bruxellensis I, Recueil de travaux publiés par la faculté etc. de Gent) при імператорі Михайлу означено тут похід Руси під 18 червня 860 р.; се дало повод д. Василівському (Византийський вчений, І) прийняти виконанню раніш гадку проф. Голубинського, що т. зв. похід Аскольда і Дира був 860 р.

¹⁾ Сей міт виступає у Симеона в главі, де зібрані коментарі до різних назв географічних; текст его не дуже ясний, очевидно маємо тут якийсь вивід іменя Руси (сі Ρως) від такого патронімічного героя Роса (Ρως), що визволив їх від утисків якихось чужих володарів. Міт цікавий тим, що дає оригінальний, і так давний, може тубільний — руский, вивід руского імені. Друга назва — Дромитів виступає і в інших хроніках, що їдуть з тогож жерела — продовженню Теофана й Амартола; не задовольняючись об'ясненем тим, що в тексті, пробовано се ім'я об'яснити від Ахілєєвого дрема, коло лимана Дніпрового. Чи не правдоподібніше звязати его з дромонами, швидкими кораблями (див. далі): значило б воно пиратів. Що до франкского роду Руси — що також стоїть в тих продовженнях Теофана й Амартола, то се є ще один з доводів норманської теорії: Русь з роду Франків, сего — Нормани; натомість зауважають, що назва Франки мала також широке значінє, як і Скити, прикладаючись до різних народів; тож в новітнім зводі аргументів норманских (у Томсена) сього доводу вже не знаходимо. Догадують ся ще, що Франки прийшли тут наміс Варягів (Φραγγίται — Βαργγίται), як могли себе в Греції звати деякі з прихдожой Руси; так в давнім болгарськім перекладі сієї відомости замість Франків приходять: „отъ рода Варяжска сущиѣмъ.“

²⁾ В продовженню Амартола оповідане се трохи ширше, зазначимо цікавіші подробиці; в битві при 'Ιερὺ: „з початку (Теофан), виїхавши на своїм бігуні (ζάρς, швидкого ходу корабль), розірвав лаву руских кораблів і штучним огнем понавляв багато, а решту примусев тікати; за ним і інші дромони і три-

Ті що zostались поплили в східні краї, до т. зв. Ротів; коли послали вони за припасом відділ війська до Витинії, стрів їх Варда Фока, посланий для того з вибраними їдцями, переміняв їх і повбивав всіх. А Куркуа, прийшовши з усім військом східним (т. зв. *ἀνατολική*); решту вилловив і повбивав. Вони (Русь) поналили багато міст і храмів а Ромеїв, яких ловили — тих розпинали на хресті, інших прибивали до землі, клирикам забивали залізні цвяхи в середину голови, звязавши їм руки ззаду. Заходила вже зима, вони (Русь) хотіли вернути ся до дому і сплуквали ся утаїти ся від (грецької) флоти; відплили вночі, але патрицій Теофан їх перестрів.¹⁾ Стала ся друга битва, і дуже багато кораблів (руських) потонуло; небогато спасло ся з кораблями і дістало ся до берега в Келіх, а вночі втікли. Теофан же вернув ся з великою побідою, Імператор прийняв его з великою честію і надав чин паракимомена (*παράκλητος*; — що спить при імператорі)²⁾.

XXI. Життє Василя Нового.

Про похід Ігоря 941 р. на Византию маємо ще жерело в житті Василя Нового († 944), зладженім его учеником Григорієм; сей оповідає між иньшого, що святий предсказав той похід й оповів про его. Сей епізод, цікавий тим більше, що він був жерелом, чи мав спільне жерело з оповіданєм про се нашої літопис, проминено в тексті життя, виданім в Acta Sanctorum, і его навіз недавно в рукоц. XIV в. Олександр Восоловский (в Журналі Міністерства Нар. Просвіщенія 1889, I.).

Він (Василь) сказав: „Варварський нарід напав на нас немилосердно, звєть ся Рос, Ог і Мор.“ Я ж сказав ему: „Нане мій, нане, чи не мають вони взяти і сего міста (Константинополя)?“ А він: „Мати Господа нашого Ісуса Христа не дасть сему місту впасти в руки его ворогів, бо то уділ, даний їй від Бога, і вона добре его обороняє. Нарід той приїде з попущенія Божого задля наших гріхів і зруйнує краї на той бік від р. Рівн (Рѣк); і далі, бо-

ери, напавши, до останньої втічки їх обернули, багато кораблів потопили разом з людьми, багато поуражали і велике число взяли живим.“ В продовж. Теофана і у Григорія Монаха ще є, що Теофан зайшов Русь наперед на устє Евксинского Понта

¹⁾ В продовж. Амартола замість Ротів (Ροτι) — Συφρα. Нижче: „прийшов тут Іван Куркуа, магістр і domestik τῶν σφελῶν з усім східнім військом і зайняв подекуди поодиноких (відділених від головного війська), так що вони, боячи ся его нападів, зтягнули ся, стояли всі разом коло кораблів і не відважали ся нікуди вибігати. А вони багато починили шкоди, поки не прийшло ромейске військо: т. зв. Σταύρὸν цілком поналил, невізників, яких взяв, одних на хресті розпинали, інших до землі прибивали, інших, ставлячи піб метою, з луків розстрілювали; кого взяли з стану свещеничого, звязавши руки ззаду, вбивали залізні цвяхи в середину голови; багато святих храмів поналили. Коли вже наставала зима і не стало їм отрави, а бояли ся того війська, що пришло, а ще більше боялись тріер, стали наразуватись щоб їхати до дому. [В сенятябрі 15 пидінк] рушили, щоб плисти [в краї Тракії,] сплукуючєся утаїти ся від флоти“; далі як у Симеона; те що стоїть в [ ] взято з текста Георгія Монаха і продовж. Теофана, взагалі подібного до оповіданя продов. Амартола.

²⁾ В літопис знаходимо оповіданє скорочене і доповнене деякими відомостями, що знайдено недавно в пньшій жерелі — житті Василя Нового (див. нижче). Цілий похід представляє ся на основі сих жерел так, що Русь йшла на Константинополь, але в Восторі, коло Τερν (на азійськїм березі, на схід від Скутари) перестріла їх грецька флота й далі не пустила; Русь поналила тільки

гато вони покалічать і спалить весь край побережний від Хризополя до землі 'Ιερύ і далі. Та прийде на їх з добрим військом патрицій Фока, що скоро стане магістром і domestikом тяжко узброєної варті (імператорської), в них святійший воевода Федір призвищем Спонгарій, прийде на них і Пантир domestik з 40 т. воєків з голими мечами, що вміють бити ся добре, і вони за молитвою Богородиці, сил небесних і всіх святих посоромлять ворогів, і з тих одні згинуть під мечем, а інші втічуть, дорогою попадуть в хворобу страшну, розвільнене живота, й з того загинуть, і тільки небогато з тих останніх спасуть ся в свій край, оповісти про те, що з ними стало ся. І не осоромлять Християн, а підуть як і сказав отсе зараз тобі.⁴

Кілька днів пізніше прислав воевода херсонеский звістку до імператора, сповіщаючи про той похід, що вони вже наближають ся до тих країв.¹) Скоро по тому прийшли вони до 'Ιερύ'а, і військо імператорске, вишійшовши проти їх, як казав чоловік божий, не дало їм вступити до міста; вони ж пройшли до Риви, набігаючи аж до Іраклі Понтийської й Пафлагонії, пройшли через усю стратигію Никомидійську, багато покалічили й попалили все побереже до Στεν, як то наперед сказав слуга божий. І тоді прийшли зі сходу domestik Пантир з 40 т. війська, далі — патрицій Фока з великою силою Македонів, також святійший воевода Федір прозвищем Спонгарій з великим військом Тракеційців. Вони окружили тих нависених собак, що немилосердно на нас брехали, і зтиснули їх в середину, не даючи їм виходити з своїх човнів на погибель християнську. Навів на їх страх і переляк великий, хтіли потай втікти і спасти ся з рук наших воевод, та не могли, бо бояли ся нашої флоти, що стергла і чигала на їх на морі. Відважившись з бідн, не вважаючи на небезпечність, виходять вони на Ромей, почав ся бій, і Ромей побив Русь дуже. Одні пропали під мечем, інші втікли зпосеред їх і в вечері потай повтікали на своїх човнах, поки наша флота стояла коло 'Ιερύ'а. Коли ж попередні довідали ся про їх втічку і дали знати богоспасенній нашій флоті, більшість їх вже втікла, перейняли тільки задніх, стала ся битва, і наші почали їх палити т. зв. ясеним (λαμπρές) огнем чи пак знадобом. Страшно було дивитись, як боячись огня, прокляті самі кидали ся в безодню морську, воліючи ліпше потонути в воді, аніж згоріти огнем, та й сї і ті погинули по слову святого: одні згоріли, інші самі кинулись в безодню морську, інших взято й стали рабами; таке сталося з ними. А ті що спасли ся з рук нашої флоти, впали в страшну хворобу, розвільнене живота, і дорогою пропали, небогато спасло ся в свій край і оповіло там, що з ними стало ся й що потерпіли з волі Господа.²)

берега Востора (Στεν), та побита тут, повернула руїновати чорноморский берег Малої Азії — Витинію (р. Рива) і Пафлагонію (Гераклея), але попала на решті в блокаду, зтиснена з моря і з суходолу, а пробуючи пробитись, знову богато втерпала. Чи Тракія, куди Русь хтіла піти, мала бути її естацією до повороту до дому, чи хтіла вона тільки свої руїнованя з південного на північний берег Чорного моря перенести, годі сказати. На оповідання про його поводження Русь зпортала сьмо янче увагу — див. Прокопій, життя Георгія Амастр., Фотія.

¹) Д. Веселовский справедливо зауважив, що ся подробиця пригадує оповідання про літгонський 2-ий похід Ігоря, де звістку про него дають до Костантинополя Корсуяни.

²) В двох точках бачимо виразну згоду сего оповідання з літгонською: в оповіданні про землі, які пограбувала Русь (з тою однією що намісь річки Риви, що тече в Витинії, приходить в літгонію сама Витинія), і в іменах воевод

XXII. Л І У Д П Р А Н Д.

Ліудипранд (скорочено — Ліуццо), родом з Ломбардії, знаменитий політик, в кінці (від р. 963) єпископ Кремони († 972), був автором кількох історичних праць; зокриж ния лям цікава перша, зв. Antapodosis (себто заплата — прийняттям за добро, ворогам за зло), вона обіймає історію з р. 893—950, писана між 958 і 962 і для нас важна оповіданем про похід Ігоря, записаним з слів Ліудипрандового вітчим, що був підчас того походу послом до імі. Романа від короля Гуго;¹⁾ належить додати, що й сам Ліудипранд був добре обізнаний з справами візантійськими, послудавши також кілька разів в Візантії (вперше в роках 948—50). Видано Antapodosis в Monumenta Germaniae historica, Scriptorum t. III, звідки й подаємо переклад.

V, 15. 6 парід в краях північних, що Греки звуть задля їх физичних ознак (а qualitate corporis) Ρῆτις (рудий), а ми за для положення (іх) краю — Норманами, бо в мові німецькій північ зветь ся nord, а чоловік — man, тому північних людей можемо звати Норманами (Nordmannos).²⁾ Король сього народу був на імя Інгер; він зібрав тисячу й того більше човнів і пішов на Констанінополь. Імператор Роман, прочувши се, був в великім клопоті, бо свою флоту виправив супроти Сарацин і для оборони островів. Немало безсонних ночей перепровадив він в думках, тим часом як Інгер грабував вже все в приморських околицях, аж дали Роману знати, що в 15 на пів зруйнованих човнів (χελώνες) — тільки їх і лишило військо, бо були вже давні. Почувши се, покликав до себе калафатів, упорядчиків корабельних, і сказав: „не гаючись, скоренько спорядить ті хеландії що зістались, а знарядя, яким огонь кидають, поставте не тільки на переді, але й на кормі, й на обох боках.“ Коли за єго приказом споряджено хеландії, посажав на їх людей розумніших і звелів їхати навпроти Інтеру. Поїхали; як Інгер їх побачив на морі, звелів своєму війську, щоб не вбивали, а живих забрали. Але ласкавий і милосердний Господь, зхотівши тих, що єго поважали, єму молячись, єго про-

візантійських; тут є ріжниця з продовженням Амартола, і знати, що літописє окрім його черпає з життя (чи з якого спільного жерела).

1) В кінці гл. 14 кн. V він виразно каже: не залишу сказати „що часто чув від него про розум і ласкавість того імператора (Романа) і як він переміг Русь“.

2) Ся назва — Нормани — один з важливіших аргументів норманістів: вони доводять, що вітчим Ліудипранда, бачивши Ігоревих воєків, переконався що до ідентичности їх з Норманами, значить Русь — Нормани. На се треба зауважити, що коли між Ігоревими воєками бул Нормани (бо дійсно було в єго війську багато їх), то се не доводить, що ціла Русь була норманська; але окрім того чи не є сі Нормани тільки дотепом ученого Італіяця, що поппеуст ся своїм знанєм грецької і німецької мови: „Греки звуть їх Русами, се-тому що вони руді (ῥοδοεις), а ми можемо назвати їх Норманами, бо живуть на півночі (nos по-пінатус можливо = я, Ліудипранд).“ Теж і вщє: „Констанінополь... має з півночі Угрів, Пиченаків (Pechenigis), Хозарів і Русів, що ми звемо нияшній іменем Норманами“. Аналогічне місце наводять норманісти з Венеціанської хроніки (Chronicon Venetum) дяккона Івана, зложеної на початку XI в. (вд. в Mon. G. hist., script. VII), де між подіями 3-ї чверти IX в. оповідано такє: „За тих часів народи Норманські осмілились 360 кораблями напасти на Констанінополь; але жданям чинном не могли пошкодити тому неабортному місту, повожвали дуже в околицях, побивши велику силу (люду), і так сей парід вернув ся з тріумфом до себе.“ Подібне і в пізнійших італійських авторів—Дандуо (XIV), Бюкао (XV в.). Ся ідентификація Русь, що напалада 865 р. на Візантію, з Норманами є забутий таким же явищем, як заміна Норманів Руську у Масуди і інтерполятора аль Каттаба: кождий відносив похід до того народу, який знав блпше.

сили, не тільки оборонити, але й побідою звеличати, наслав вітер на спокійне перед тим море: інакше б для Греків незручно було пускати огонь. І так опинившись по середині між Руссю, пускають огонь навколо. Побачивши се, Русь з кораблів скоріш кидаєть ся в море, воліючи ліпше в морі втонути, як від огню згоріти; одні, обтяжені бронями і шоломами, пішли на дно, щоб ніколи не вертатись, інші, плаваючи, на самих хвилях морських погоріли, й ніхто того дня не уратував ся, хіба спас ся, втікши на землю, бо кораблі Руси, тому що малі, проходять і там, де води дуже мало, а Греки того не можуть хеландцями за для їх глибокості. Інтер після того з великим соромом вернув ся до своїх. А Греки, здобувши побіду, вернули ся весело до Константинополя, ведучи з собою багато живих (вояків): всім їм імператор Роман звелів поутинати голови в присутности посла короля Руго, себто мого вітчима.¹⁾

XXIII. Продовження хроніки Регінона.

Хроніку Регінова, абата Прюмського монастиря († 915), що доходила до р. 906, невідомий автор (мабуть монах з монастиря св. Максиміана в Трирі, де писав і вмер Регіон) повів далі десь в середині X в., аж до р. 967; відомости его з серед. X в., як сучасника, дуже важні; для нас спеціально цікаві звістки за місію руску. Текст видано в Monumenta Germaniae hist., scriptorum t. I.; подаємо переклад звідти.

959. Посли Олени (Heleneae), королеви Ругів (Rugorum), що охрестила ся в Константинополі, за Романа, імператора константинопольського, — нещиро, як потім показалось, прибувши до короля, просили, щоб поставити тому народові єпископа і священників.

960. Року від воцлення Господа 960 король сьвяткував Різдво в Франкфурті, де всесенний єпископ Адальдаг посьвятив Либущия, з монастиря св. Альбана, єпископом для народу Ругів.

961. Либущий, задержаний минулого року деякими перешкодами що до дороги, вмер 15 дня мартових календ (15/II) сего року. На его місце ординовано для заграничної місії Адальберта, з монастиря св. Максиміана, підступом і заходом архієпископа Вилігельма, хоч той мав добру віру до него і ні в чому перед ним не завинив. Побожніший король, з звичайною ласкою, спорядив его щедро всім, чого той потребивав, і з повагою вирядив его до народу Ругів.

962. Тогож року Адальберт, висвячений на єпископа для Ругів, вернув ся, не зможши зробити нічого з того, задля чого его послано, і побачивши, що даремне трудив ся; деяких, що були з ним, при повороті вбито, і сам він з великою трудностю ледве спас ся; коли ж прибув до короля, ласкаво его прийнято, і богоулюблений архієпископ Вилігельм як брата приймає его й усяким добром і вигодами наділяє, щоб нагородити за таку тяжку дорогу, що він ему вигадав.²⁾

¹⁾ Порівнюючи се з оповіданем жерел византийських, бачимо що оповідане Лудипранда доволі недостатнє, знає він тільки першу битву Ігоря з Греками. Далі — тим часом як у Л. героєм побіди виступає імн. Роман, византийські жерела за нього цілком не згадують.

²⁾ Про сей же факт трохи одмінно оповідає літописець Гальдесгеймський (з к. X в.) під р. 960: прийшли послы Руского народу (Rusciae gentis) до корол-

XXIV. Каган Йосиф.

Хаодай, іспанський жид, учений і міністр скарбу у кагана абд-аль-Рахмана († 961), прочувши про піби іудейську Хозарську державу, дуже тим зацікавився і при нагоді послав лист до „короля хозарського“, питаючи его про его державу і про віру іудейську. На се мав каган хозарський Йосиф, деє коло р. 960, відповісти ему, оповідаючи про початок хозарського народу, про те як прийнято віру іудейську і про сучасну свою державу. Листи сї вперше публіковані в XVI в. (1577). Про автентичність їх були і є закиди, але відомости Кагана так згодні з відомостями східних письменників про Хозар, що лист Йосифа має звичайно віру в історичній науці. Найприступішше видане его — в Monumenta Poloniae hist. I. Тут подаємо уривок, де Йосиф оповідає про сучасний стан своєї держави.

Нарешті що до питання твого про просторонь краю нашого вздовш і вшир, знай, що протягаєть ся він над рікою, недалеко моря Джурджанського, на схід на чотири місяці дороги; над рікою мешкає девять чималих народів в селах, містах і твердинях, і всі дають мені дань. Звіти границя повертає до Джурджану, і всі мешканці морського побережя платять мені дань; на південь є пятнадцять великих і дужих народів аж до Баб-ель-Аббаба, вони мешкають в горах і в краю Баса і в Тафаті, аж до моря Константинопольського, на два місяці дороги, й усі платять мені дань. В західній стороні є тридцять дужих і відважних народів, що мешкають на побережі моря Константинопольського. Звідти звертає границя на північ, аж до великої ріки Яіку; люде живуть там в оселях неогорожених і кочують по степу аж до границі Гангрини, багато їх як піска в морі; всі вони платять мені дань, а просторонь їх краю — на чотири місяці дороги.¹⁾

Отон і просили, щоб він послав котрого з своїх єпископів, аби їх показав праведну дорогу; казали, що хочуть відступити від язическої віри і прийняти віру християнську. І той згодив ся з їх проханням і послав єпископа Адальберта, католика вірою, а вони у всему збрехали, як потім кінець тієї справи показав (Monum. G. hist., scrip. III p. 60); в тих же виразах оповідають про се літ. Кведлинбургскі і Ламберта (XI в.) — *ibid.*; характерна їх відміна від пред. Ретіона, що Русь виступає язическою, тим часом як сучасний хроніст зовсім того не каже.

Відомість наведену, цілком в жерелах наших незвістну, пробували ріжними способами об'яснити: давніше висловлено було гадку, що тут не про Русь, а про острів Рюген іде бесіда, але такіж ознамення і з справами рускими письменець як Титмар каже за Адальберта (у него — Етельберт), що він раніше був висвячений на єпископа для Руси (Ruscia — як скрізь зве Русь). Отже тепер не викликають сєї звістки з рускої історії, і розходять ся тільки про її об'яснене; одні думають, що посли ті не були дійсними посланцями, а від себе набрехали — за сям би промовляв вираз літописи (*ficta, ut post claruit, venientes* — про послів). Лінійш розповсюджене, а заразом і основніше об'яснене — що Ольга дійсно просила у Отона єпископа; для аналогії пригадують болгарського царя Бориса, що хрестившись, а не можучи від патріархату константинопольського здобути окремої ієрархії для Болгарії, звернув ся до папи, щоб патріарха пострашити; нещасливий кінець Адальберта подібно до того можна тим об'яснити, що Ольга вже встїгла з Византиєю порозумітись. Ще одне об'яснене — що послила Ольга послів зовсім не в церковних справах, а Отон збористав з того для релігійної місії, а літописець *post factum* надав і послам таку мету; але літописець-сучасник, потуючи прихід послів, чи й знав ще кінець місії. Ширші уваги про се в спеціальних розвідках — Воронова О латинських проповіданьках на Русі Київської в XI в. і Фортинського Крещеніє князя Володимира в Русі по западнимъ извѣстіямъ — Чтенія истор. общества Нестора т. 1 п. 2.

¹⁾ Відомости Йосифа, як бачимо, досить недокладні й поверхові, їх можно доповнити з інших жерел; спеціальні розвідки про Хозар — Григорєва з его

Я мешкаю на усті ріки і не даю Руси, що приходять кораблями, переходити на другу сторону, а так само не даю переходити до їх краю й їх ворогам, що приходять суходолом; веду з ними (Русию) тяжкі війни, бо як би їм того попустив, то вони спустошили б цілий край Ізмаїла аж до Багдаду. Далі даю тобі знати, що за ласкою Божою мешкаю я над тією рікою і маю в своїм царстві три столиці: в одній мешкає жінка з своїм жіноцтвом і євнухами; та столиця має з своїми селами і присілками простороні 40 парасангів, мешкають там Ізраїльтяни, Ізмаїльтяни, християни й інші народи різні. Друга з своїми околицями має 8 парасангів. В третій мешкаю я сам з своїми князями, двором і служебниками приналежними; вона мала, містить тільки три парасанга; по середині тече ріка. Там мешкаємо цілу зиму, а місяця Нисана виходимо з неї й кожен, удасться до свого поля й саду й обробляє; бо кожна родина має якусь батьківщину, на якій мешкає і до якої весело і радісно удасться. Не почувш там голосу жадного нападника, не знайде тебе ворог і ніхто тобі ні в чому не перешкодить. А я з своїми князями і двором удаюся ще далі на 20 парасангів, аж до великої ріки Арсан і звідти вертаюся на кінець краю.

Така просторонь нашого краю і місця нашого спочинку. Край не багатий дощами, але має багато рік, з великою силою риби, багато криниць, а земля добра і родюча; є поля, виноградні, огородині, сади розкішні, політі ріками; багато маємо дерева овичного. Також повідомляю тебе, що границі моєї резиденції тягнуться на схід на 20 парасангів, аж до моря Джурджанського, на південь 30 парасангів, на захід 40; я мешкаю в середині острова, на єму поля, виноградні, огородині й сади, тягнуться на північ на 30 парасангів; є на єму річки й жерела гарні, і мешкаю спокійно за ласкою божою.¹⁾

збіранку „Россія і Азія“ в П. Голубовського в Київській Старині 1888, VII. Відомості Іосифа належать до часу, коли держава Хозарська доживала останні дні. Розвиватись починає вона після знаходу Гуннів; в VI в. їх держава розпросторилася до Аракаса, і вони вели уперту боротьбу з Персами, а потім з Арабами; аж при кінці VIII в. Араби витиснули їх остаточно з південного Кавказу, і хозарська держава не йшла далі сучасного Дагестану (Вабель-Абвас=Дербент; Тагат в Аварії, в Дагестані, Баси мб. Аси, Осетини). Одночасно інші причини впливають на упадок Хозарії: боротьба з ордами, якась горюхобія й розділ в середині, а далі — втрати на заході, через розвиток державної організації в Русі. Раніш (десь в VIII в.) Хозарам платили дань народи по Чорному морю, на східному березі Дніпра і навіть задніпрянські (хоч легенду про дань хозарську у Польні деякі відкидають), але з кінцем IX в. і в поч. X Печенігрове (полянське й сінеринське) виходить з під влади Хозарів. Святослав привернув до держави київської решту хозарських підданців, а в 965—9 р. остаточно зруйнував Хозарію. З слів Іосифа не можна вивести, як далеко йшли границі його держави на захід, там більше, що він, видно, любивше їх довжину (що до числа днів); відомо лише інші границі — Чорне море, Кавказські гори, Каспійське море, р. Нік і Югра (Гангрия) приуральська.

¹⁾ Іосиф обмежується тим, що оповідає за свій побут; столиці, за які він каже — різні відділи столицного міста Ітіля (Астрахань). Слова про перехід весною в сади не тра розуміти за довод пів-кочного побуту: таке мандруване в окольні сади й виноградні в досі в тих краях існує, а тут іде мова про мешканців столиці Ітіля. Про устрій своєї держави Іосиф не каже нічого, а був він дуже оригінальний: каган, що ділнимм ираном приходив на трон, оточений був релігійною понагою, був майже неприступним, і его слово мало безграничну силу, але дійсно провів державою его намісник — бог, або хаган-бог. Каган держав он іудейської віри, але чи багато по за его двором було юдаїстів, не відомо; на Кавказі по декуди, в гірських краях і тепер жидів звуть Хозарами; їх потомками

Особа сего автора дуже мало znana; думають, що то був іспанський жид, купець; з его записок виходить, що писав він десь в 60 х рр. X в. (равіш, ніж могла діяти до нього звістка, що Святослав знищив Хозарію), догадують ся, що він міг брати участь в іспанській посольстві до Отона I, бо Ібрагим покликується на відомости що одержав він від Отона (Гута). Записка его заховалась в копіяції аль-Бекри, іспанського араба з другої половини XI в.; уривки з сеї копіяції, цікаві для руської історії видав з російським перекладом і коментарем Куніка Розен. — Извѣстія ал-Бекри Спб. 1878; звідти подаємо кілька уривків.

Краї Славян тягнуть ся від Сирийського моря на північ, до окольного моря (океана). І народи півночі опановали деякі з них і мешкають поміж ними й досі. Вони складають ся з багатьох різних народів. Зібрав їх був якийсь король, титул его був Маха, був він з одного народу, званого Влимбаба, і славив ся сеї нарід поміж ними. По ній розійшла ся їх мова, пропав лад, народи їх відділились, і в кождім став (окремий) король. А королів їх тепер чотири: король ал-Бгарин, і Бвислав (чи Брислав), король Фраги і Бвизин і Краква, і Мшка — король півночі, і Накур на дальнім заході.¹⁾

Місто Фрага збудоване з каменя і вапна, найбагатіше з міст що до торгівлі. Сюди приходять з Краква Русь і Славяне з крамом, приходять до них (мешканців Фраги) мусульмани з краю Турків, і Жиди, і Турки, також з крамом, з византийськими міткалями (монетами), а від їх везуть муку (вар. рабів), олово (вар. боброві футра) і різні футра. Край їх (Чехія) найліпший поміж краями північними і найбагатший що до житєвих засобів.²⁾

Сусідами Мшки — на схід Русь, на північ Брусї. Оселї Брусїв коло окольного моря; вони мають свою окрему мову, мови сусідніх народів не знають, славні своїм завзятем: як прийде на їх військо, то ніхто з їх не жде, поки товариш прийде, а виступав, не дбаючи ні про що, й рубає мечем своїм, поки не пропаде. Русь нападає на їх, приходячи з заходу кораблями. А на захід від Руси місто жіноче.³⁾

Взагалї Славяни — люди сміливі, здатні до находу і якби не було розрізнення серед їх численних і розкиданих племен, то не міг би з їх силами бороти ся ані оден народ в світі. Вони замешкують краї найбагатші оселями і житєвими засобами. Пильнують хліборобства і що до здо-

уважають і кримських Караїмів. В усякім разі в Хозарії була широка толеранція й до вільних релігій, як то видно з оповіданя Масуди й Хаукала.

¹⁾ Ібрагим переказує тут оповідане Масуди за державу Валияана, закликаючи до неї всі ті північні славянські держави, які знав. Звісно, такого союзу всіх Славян, як він представляє, не могло бути, але Масуди властиво не говорить того, щоб всі Славяне до нього належали (хоч і Масуди міг би тут побільшити ту звістку про славянську державу, яка дійшла до нього). З славянських держав Ібрагим знає: Болгарію, уналеку, Чехію (Візма з Прагою і Краковою), Польщу (Мшка—Мешко) і Полабських Славян (Накур е, правдоподібно, Након, князь оботритський), про їх відомости він міг здобути під час побуту в Германії, про Славян східних знав він дуже мало, тож і відомости его про Русь не мають великого значіння (виключаючи звістку про торгівлю західню), бо взяти з далеких преказів.

²⁾ Фрага — Прага; маємо отже цікаву звістку про торгівлю Руси з західними з землями; порівняти звістки, наведені вище. Турки — Венгри.

³⁾ Тут бачимо доказ бідних відомостей Ібрагима за Русь: він кладе її на схід від Польки і на захід від Прусію. Ще далі на захід уміщує він місто Амазонку: пересовуючись все далі в далекі, північні краї, воно опинилось нарешті коло північного океану, і понало в сусіди Руси, що встала в ті часи надати своє ім'я і північним краям славянським.

бування собі на прожиток переважають всі народи півночі. Крім від їх іде морем і суходолом до Русі й Константинополя. А головніші з народів півночі говорять по славянську, бо перемішались з ними, як наприклад народи ал-Тршкни і Анклий, і Баджнакя, і Русь, і Хазари.¹⁾

XXVI. Умова мн. Святослава з Візантією.

Умова ся, датована линею 971 р., закінчила війну Святослава з Греками, розказану у Льва Диякона. Переховалась вона в нашій літописі початкової, де виступає як результат перемоги Русі над Греками: Святослав хоче тільки на час піти до Русі, привести свіжого війська і для того закликає Греків до згоди. Цілковита протилежність, в якій стоїть зміст умови до сего оповідання, усуває всяку думку про фальсифікацію. Текст подаємо з редакції Іпатівської, як і попередні.

Царь же наутрь призва я, и рече царь: „да глаголють послы Русци“¹⁾. Сны же ркоша: „тако глаголетъ князь нашъ: хочю имѣти любовь съ царемъ Гръцькимъ свѣршену ирочая вся лѣта“. Царь же радъ бытъ, повелѣ писецю писати на харотью вся рѣчи Святослави; и начаша глаголати послы вся рѣчи, и нача писецъ писати, глаголя сице:²⁾

Равно другого свѣщання, бышаго при Святославѣ велицѣмъ князи Русѣмъ, и при Свѣнгельдѣ,³⁾ писано при Феофилѣ сенкелѣ и ко Иоану, нарицаемому Цимьскому,⁴⁾ царю Гръцкому, в Дерѣстрѣ, мѣсяца нуля, индикта 14 в лѣто 6479.**

Азъ Святославъ, князь⁵⁾ Рускый, якоже кляхся, и утвѣржаю на свѣщанци семъ роту свою, и хочю имѣти миръ и свѣршену любовь съ всякимъ и великимъ царемъ Гръцькимъ, и съ Васильемъ и съ Костянтиномъ, и съ богодухновенными цари,***) и съ всеми людьми вашими, [ш]⁶⁾ иже суть подо

¹⁾ Як бачимо, Ібрагим розрізняє Русь і Славян, як то ми бачимо і в інших жерелах; що то не може бути доказом не-славянського роду Русі, казав я вже вище (див. Костантина II). Так само не має такого значіння й иньша подробниця, на яку вказують Норманісти — про ті народи півночі, що перемішались з Славянами і перейняли їх мову: мала б то на їх думку бути Норманська Русь, але бачимо самі, що до північних народів попадає Русь і Польща (Мешко — король півночі), Хозари, і Баджнаки — Печеніги (ім'я Тршкни не відоме, а Анклий пригадає Канкля, також ім'я одного з турецьких народів, може ідентичного з Печенігами — див. Голубовського Печеніги etc. (с. 55).

²⁾ Л.: Свѣнахдѣ. ³⁾ Л.: Цимьскому. ⁴⁾ В пізн. копіях: великій князь. ⁵⁾ и з Л.

^{*)} Я згадував вище, що се оповідане цікаве, бо виразно надає уклад умови Грекам, хоч диктувати її літопис примушує послів руских.

^{**) Дата літописи, замазана в копії Іпатівській, істнує в інших копіях сеї редакції, в редакції північній (Лавр.) і ин., вона зходить ся з числом индикта, але стоїть в противності з головним жерелом нашим — Львом Дияконом, що закінчене війна кладе на р. 972. Хронологія літописи не багато варта, бо оповідане було пізнійше вже, знати, розбито на роки, і рік міг і в умову пізнійше вставленим бути, але він знаходить собі підмогу в їх, бо з єго оповідання виходить, що війна не могла закінчитись літом 972, а хіба 971. Справа остаточно не роз'яснена.}

^{***)} Замість сѣ Иоаномъ в літопис прийшло сѣ всякимъ я; Срезновський об'ясняв, що се ім'я було написане глаголицею (Ионъмъ), а віднітаючи кирилицею. Василь і Костантин, сини Романа, внука Костантина Порфирородного, були лише номінальними імператорами до смерті Цимисхія.

мною Русь, бояре и прочии, до конца вѣка.*) Яко николѣже помышляю¹⁾ на страну вашу, ни собираю людей, ни языка иного приведу на страну вашу и елико есть подѣ власть(ю) Грѣцкою, ни на власть Корѣсуньскую, и елико есть городовъ ихъ, ни на страну Болѣгарьску. Да аще инъ кто помыслить на страну вашу, да азъ буду противенъ ему и бьюся с нимъ. Якоже и кляхся азъ к царемъ Грѣцскимъ, и со мною бояре и Русь вся, да хранимъ правая овѣщания. Аще ли отъ тѣхъ самѣхъ и преждедеченыхъ не хранимъ, азъ же и со мною и подо мною***) да имѣемъ клятву отъ Бога, в неже²⁾ вѣруемъ, в Перуна и въ Волоса, бога скотья, да будемъ золотъ якоже золото се, и своимъ оружьемъ да нестѣчени будемъ, да умремъ. Се же имѣете во истину, яко же створи хъ пѣмъ к вамъ, и написахъ³⁾ на харотѣхъ сей и своимъ печатомъ запечатахомъ.***)

XXVII. Ібн Хаукаль.

Абуль-Касим-Мухаммед, прозвипшем Ібн-Хаукаль, кунецъ з Мосуля, почавши від р. 943, як сам оповідає, більш 30 років мандрував по різних краях, і на основі зібраного матеріалу доповнював попередні географічні праці; наслідком того була его „Книга доріг і держав“, писана десь, значить, в 70-х р. X в. Що до загального змісту, вона дуже подібна за для спільности жерел до праці Істахрі, але цікава деякими додатками; для нас особливо важні відомості про походи Святослава (про оповідає Хаукаля за поділ Руси була мова вище при тексті Джайгани). Подаємо уривок в збірнику Гаркани (по тому Хаукаль був виданий в Bibliotheka geographorum arabicorum de Гье т. II., 1873, але лише арабський текст).

Тепер не зістало ся ні слѣду ані від Булгара, ані від Бургаса, ані від Хазари, бо Русь напала (або: знищила) всіх їх, забрала в їх всѣ ті краї и до себе припернула. А ті що спалили ся з рук їх, розтікли ся по близьких місцях, бажаючи зістати ся поблизу своїх країн та сподіваючись прийти до згоди (з Русню) і піддати ся їм.)

1) Л.: помышляю. 2) Вар.: него же. 3) Вар.: сотворихомъ, написахомъ.

*) Розумій: хочу мати згоду і т. п. я і підладна моя Русь; може бути, що Русь (як і трохи нижше) все ще значить володарів і виступає як спонім дружини.

**) Зміст такий: я і ті що во мною і подо мною: тому Микляосич поправляє: и же подо мною.

***)) Цілий зміст умови в тім, що Святослав присягає не нападати на сусідні землі грецькі — в Криму, і на Болгарію, що також опишилася під власттю грецькою, і обіцяє військову поміч Візантії; порівняти з сьм предімінарні пертракції у Льва Диякона, IX. 10; там є мова і про торговельні зносини, але, як бачимо, торговельних відносин сама умова не тикаєть ся зовсім, для того жабуть, що вони були нормовані попередніми умовами і все мало зістатись in statu quo, як се в тих предімінарах сказало.

4) Наша найдавнійша, чи Початкова літопись оповідає тільки про похід Святослава на Хозарів, взяття Саркела (Віла Вожа) і побіду над Ісаям і Касогами, особ те прикавказскими народами, як думають звычайно — предками сучасних Осетинів і Кабардинців. Хаукаль натомісь каже, що Святослав порубиував краї від Болгара (коло сучасної Казані) і до Семендара (на Каспійській морі, на південь від устя р. Сулака). Поводом до походу на Хозарів літопись ніби виставляє бажане Святослава — прилучити до своєї держави східні славянські околиці (Ватичів), що ще платили дань Хазарам; догадують ся, що причиною могла бути й пере-

Булгар — се невеличке місто, без великих підвладних країв, відомий же був тому, що був портом тих країв. Але Русь пограбувала його, Хазран, Ітиль і Семєндар 358 р. (969) і зараз пішла до Руму і Андалусу.¹⁾

Головніша страва Хазарів — то риби і риба; що з їх краю вивозять мед і єутра, то се привозять до них з країв Русі і Булгарів, як і шкури видри, що розвозять ся по ріжних краях, а бувають тільки в тих північних ріках, що в землі Булгарській, Рускій та Куябі. Шкури видри в Андалусі — то мала частина того, що в в ріках північних країв. Більша частина тих шкур і найліпші меж ними — в землі Рускій, а деякі дуже гарні з землі Гого і Магога, переходять до Русі за діл їх сусідства з Гогом і Магогом і торгівлі з ними. Вони (Русь) продавали се в Булгарі, доки не зруйновали р. 358 (969). Часть того йде до Ховарезмія з причини частих подорожей Ховарезміївців в Булгар і землю Словянську, походів і нападів на їх та заборання в неволю. Головна ж торгівля Русі була в Хазрані, се не перемінилось: там була велика сила купців, мусульман і краму.²⁾

Хазари мають також місто зване Самандар, воно було між ним (Ітилем) та Баб-ель-Абвабом. В тому місті було багато садів, кажуть, що містив коло 40 тис. виноградних садів. Я розпитав ся в Джуржані за нього по свіжій пам'яті; в ній жили мусульмани й інші; (мусульмани) мали там мечети, християни — церкви, жиди — синагоги. Але Русь напала на все отсе, зруйновала все що було на ріці Ітиль і належало до Хазарів, Булгарів і Буртасів, і опанували його (Самандар). Людність же з Ітиля повтікала на острів Баб-аль-Абваба, а часть їх живе на острові Сіа-ку в страху. Жили (в Самандарі) в хатах, будинки робили з дерева і обмазували зверху. Король їх був з жидів, родич хазарського короля.³⁾

шкода, яку становила держава хазарська для руских походів східних (див. Масудя). Так чи сяк, але похід на Болгарію не міг мати иньшої мети, як тільки здобич, був то просто розбійницький напад. Болгарія, як і Хозарія, провадили велику торгівлю, були й для Русі важними посередниками в торгівлі східній; тим і упадок сей торгівлі, що помічається з кінцем Х в., об'ясняється як звичайно тими походами Святослава, хоч тепер вказують ще, як на важливішу причину, на упадок торгівлі в самім Ховарезмі. Знеслена вже попередньо боротьбою з ордами, Хозарія упала цілковито, Болгарія ж існувала і пізнішше, до татарського находу.

¹⁾ Хронологія сього походу неслена — літописє містить хозарський похід під р. 965, Хаукаль під 968; або об'ясняють, що тут виїшла ріжниця в лічбі літ, або припускають два походи Святослава в край східні. Хаукаль каже, що було то до походу Святослава на Візантію, значить до 967 р. (бо трудно припустити, щоб Святослав ходив на Хозарію в першій меж першим і другим походом на Болгарію Дунайську), тож скорше можна припустити ріжницю в лічбі. Хазран — як об'ясняє сам Х, „є половина міста (Ітиля), звана східним Ітилем; там пробуває більшість купців, мусульманів і краму.“ Андалус приходить тут цілком безпотрібно, може з Масудя.

²⁾ Оповіданє се про торгівлю єутрами нагадує Хордадбега. Гог і Магог (Яджудж і Магьудж) мають означати північні, фінські народи. Що до Ховарезміївців, то, здається, в поправленійшій формі виступає сей уступ у Істахрі: до Ховарезміївців приходить більша частина невіляників від Славян, Хозарів і з країв, їм підвладних, також невіляники туркські і дорогі єутра“ (Гаркави с. 193); у Хаукаля вишло щось незрозуміле, бо він про походи руских Славян на Ховарезмі, ані — ще менше — про походи Ховарезміївців на їх нічого не відомо.

³⁾ Число семєндарських садів у Істахрі і в Ікута — тільки 4 т. На карті Істахрі остров Сіа ку стоїть в північно-західнім куті Каспійського моря, а острів Баба — в півд.-зах.

XXVIII. Лев Дияком.

Лев з Калої (в М. Азії) урод. в половині Х в. і хлопцем прибув до Константинополя; бувши дияконом, перебував при війську імп. Василя, в часі походу на Болгарію (981), а дець коло 990 р. взяв ся писати історію свого часу. Вона обіймає р. 959—975 (від смерті Костантина Порфирородного до смерті Цимисхія). Написана доволі штуканою мовою, визначає ся вона великою вагою історичною, вийшовши з під пера сучасника і совісного чоловіка. Для нас важне его шпироке оповідає про війну Святослава, яке й подаємо. Текст переложено з видання в *Scriptores historiae byzantiae* t. XI (Bonnae, 1828).

IV. 6.) Постановив (імпер. Никифор Фока) не вдаватися в трудні і небезпечні місцевости; тому завернувши військо, пішов до Византиї і обдарувавши чинном патриція, послав Калокира того, чоловіка сьмільного і хитрого, до Тавроскитів, що в простій бесіді звичайно знуть ся Рос (Ρωσ), аби їм роздав гроши, що ему (Калокиру) доручив, всего коло 15 центенарів,²⁾ і навів їх на землю Мизіян, щоб вони її собі забрали. І Калокир поїхав до Тавроскитів³⁾.

V. 1. Поки імператор тако чинив в Сирії і в Византиї, патрицій Калокир, посланий з волі імператора до Тавроскитів, приїхавши до Скитії, підійшов під ласку князя (αρχηγον) Таврів і знайшовши дарунками і обійшовши привабною мовою (бо скитський нарід надзвичайно користюлюбив, зависний як найбільше і охочий до всего, що обіцяє або дає якусь користь), умовив (князя) зібрати велике військо і йти на Мізів, щоб подолівши, опанувати їх землю і взяти їх собі для власного замешканя, а ему (Калокиру) щоб допомогти на Ромейс — осягнути власть імператороку і здобути панованє над Ромеями. І обіцяв ему достачити великі, що й не сказати, користи з скарбів імператорських⁴⁾.

¹⁾ Причиною, що викликала війну Святослава з Византєю, була боротьба її з Болгарією; від часів царя Симеона, Византия платила дань Болгарам, ніби-то за те що Болгари мали боронити її від нападів Угрів. Такі сорокливі відносини зібрав воевничий імператор Никифор Фока (963—968), користаючи з невідатности наступника Симеонного — царя Петра, і за тею приклучкою, що Болгари не сповняють свого обовязку що до Угрів, не тільки відмовив що до дані, але й осоромив послів болгарських; та сам він обмежив ся тільки на тому, що позабирав долки болгарські замки сусідні. Паражати своє військо на небезпечности війни з Болгарами він не хотів, тим більш що мав на собі війну Спрійску, й уважав за ліше, тримаючись старого принципу византийської політики — напускати на варварів варварів же, напустити на Болгар Святослава, як то далі оповідає Лев Д. Про панованє Никіфора є спеціальна монографія, обширна і назвичайно рзкісно видана, хоч в справах руских трохи поверховна: Schlumberger — *Un empereur byzantin au dixième siècle Nicephore Phocas*, Paris 1890.

²⁾ Калокир був вибраний до сеї місії тому, думають, що був сам з Херсона. Центенар (χεντηνάριον) мав 100 дитр, византийських фунтів, по 72 золотих кождий; 1500 фун. золота — сума трохи неправдоподібна.

³⁾ Лев Д має охоту до класичних назв, як то часто траплялось, тому Русь зве звичайно Тавроскитами або Тавраи, Скитами, Болгар — Мизіян. Далі оповідає він про події константинопольські, походи Никіфора в Спидзію і Спрію.

⁴⁾ З дальшого оповідає видно, що Калокир дійсно імператору зрадив, може справді думав про корону; чи він мав такий замір вже в часах своєї місії до Святослава і таким чинном цілу справу згорі хотів для себе використати, чи прийшов він до того пізнійше, а в умовах з Святославом держав ся імператорської інструкції, — годі сказати.

2. Почувши такі речі, Святослав (Σφενδαλας або Σφενδοθαλας) — так его звали Таври — не міг вдержати западу, заніс ся в надії на багатства, марив про те, щоб заволодіти землею Мізян, а до того бувши палким і сміливим, відважним і діяльним, все юнацтво (властиво — людність дорослу) Таврів підняв до того походу. І зібравши військо з 60.000 дужого люду, окрім обозу, рушив на Мізян разом з патрициєм Калокиром, якого мав з приязни за брата¹⁾. Коли він ще підпливав до Істра і готував ся до виходу на беріг, Мізіяно, дізнавшись про се, сирядили військо коло 30.000 чоловіка і пішли на зустріч. Але Таври, поспіхнувши з човнів, виставивши щити і мечи оголивши, міцно вдарили з відустьє на Мізян. Ті не витримали й першого нападу, вдарились бігти і нужденно замкнули ся в Доростолі (се міцна твердь Мізян). Тоді, кажуть, і Петро, володар Мізян, чоловік побожний і поважний, з жалю про таке несподіване бігство, дістав епілепсию й трошки проживши, пішов з сего світа. Але се в Мізії вже пізнійше трапилось. Імператор же Ромейв Никифор, дізнавшись про Таврів, а бувши через усе життя чоловіком діяльним, енергічним, не плохим і до всяких втіх не охочим (бо ніхто не зможе сказати, що бачив его навіть за молодого віку в п'ятиці), тоді скрізь наспівав — і піше військо готував, полки узбояв, впорядковував військо кінне, споряжав їздців в бронях залізних; будував стрільчі машини й рештував їм башти міські (Царьгорода), зробив переважкого ланцюга залізного і прив'язавши до башти звалої звичайно Центенарнем, приладивши на великих палях, протягнув через Боспор і причепив до башти Кастелія, що навпроти. А бувши чоловіком метким і розумним, як навряд хто инший з тих, кого знаємо, розсудив, що не вигідно ему підняти війну супроти обох народів (Русь і Болгар). Здало ся ему користним один з тих народів собі позискати; думав, що так найлегше подужав другого і швидче его звоює.

3. Тому не сподіваючись прийти до згоди з Таврами (бо знав, що як раз Калокир збочив з правого шляху і вийшов з під его (імператора) власти, а має великий вплив на Святослава, то й сей не захоче его волі вчинити), постановив ліпше послати послів до одновірних Мізян²⁾.

VI. 8. У імператора Івана думка була заклопотана багатьма справами — куди кинутись поперед, меж трома шляхами стоючи, щоб не помилитись. Недостача поживи і голод, загніздившись, третій вже рік нищив Ро-

¹⁾ Сей похід Святослава на Болгарію наша літопись і Лев Д. згідно кладуть на р. 967; літопис же загально, що Святослав взяв 70 міст (се число одначе має якійсь легендарний характер), осів ся в Переславу (Мала Преслава, на південь від Дуная, тепер с. Преслав на схід від Тульчи; Велика Преслава, столиця Болгарії, була близько Шумли) і почав брати дань з Греків: ці слова пробують об'яснити згадкою про ті дарунки Никифора. Потім мав він вернути ся на Русь задля нападів половецьких, і р. 971 йти новим походом на Болгарію, Болгари боронили Переславець, але були побиті, і тоді Святослав заповів похід на Византию. Оповідане літописи беруть звичайно на віру, але уважаючи, як фальшиво представляє воно далі ційлий той похід, треба бути обережним з ним, і то так і що до змісту і що до хронології.

²⁾ Никифор, навівши Святослава, хотів тепер використати ситуацію, Болгар, але перервала то все двірська конспірація, що закінчила ся смертю Никифора і переходом імператорської корони до его убийці Івана Цимисхія (грудень 968 р.). Русь тим часом не тільки зайняла всю Болгарію до Балкан, але, як бачимо далі, розпочала походи забалканької Цимисхій, заклопотаний сирійськими справами, пробував обміняти війну, та як се не вдало ся, відновив шлях Никифора що до Болгарії.

мейську імперію. Налягав руский нахід, показуючи невеселі вигляди, та напад Картатенія і Арабів на сирійську Антиохію, що недавно були придбали Ромей. Необорне лихо голоду розвіяв він привозом хліба, що спорядив запобігливо й швидко з усіх емпорій, спинивши пагубу такого лиха. Напад Агаря відбив відпором східних військ, за проводом патриція Миколая: се був власний євнух імператора, але великим стараням дійшов досевіду в справах війни. З Святославом, вождем руского війська, постановив трактувати про згоду. Послав послів до єго, визнаючи щоб взяв нагороду, яку обіцяв єму їм. Никифор за напад на Мізія, і вернув ся до своїх осад і Кимерійського Боспора, а Мізію залишив, бо належить Ромеям і з давних часів була частиною Македонії¹⁾.

10. Святослав, записавшись дуже побідами на Мізіянами і високо заносячись з варварскої відваги (бо опанував край міцно), держав Мізія в переляку і страху природженою своєю суворістю (кажуть, що здобувши війною Филиппополь, з людей, заграних в тім місті, 20.000 немилосердно і неполюдеку насадив на палі, і тим все що ще зоставало ся настрашив і привів до покори) і дав послам Ромейів відповіді горді й сьмільні: не піде з сеї богатої (родючої) землі інакше, як за великою грошовою платою і за викупом міст і невільників, що взято на війні; а як Ромей не схотят того заплатити, нехай скорше заберать ся з Європи, бо то їм не належить, і до Азії переходять; а інакше, думає він, Тавроскити з Ромеями не помирять ся. Одержавши такі відповіді від Скита, імператор Іван, пославши послів назад, відповів так: „думаємо, що не треба б нам ламати згоди, що від батьків до нас прийшла ненорушна, як її Бог дав, бо віримо за провідінє, що воно все устроює, і значай християнські поважаємо. Для того радимо вам, як своїм приятелям, і вмовляємо — абиесте рушили з сего краю, що зовсім вам не належить, бо знайте, що як не послухаетесь сеї спасенної ради, то не ми, а ви порушувате давно усталену згоду. І не думайте, що ми за сьміло таке вам відповідаємо, бо сподіваямось від Христа, безсмертного Бога, що як не виїдете з сего краю, то і без волі вашої вас виженемо. Думаю, що не забув ти невдачі батька свого Ігоря, що знеславивши заприсяжену згоду, приплив великим походом, на десять тисячах човнів на столицю, а ледве з десятьма човнами вернув ся до Босбору Кимерійського, ставши сам вістником свого нещастя. Проминаю вже нещасливу смерть єго, як він пішов походом на Германів²⁾ і попав ся їм в руки, і привязаного до стовбурів дерев, на дві частини єго роздерто. Думаю, що й ти не вернеш ся до вітчизни, як примусиш виступити супротив тебе зброю ромейську, але пронадеши тут з усім військом, що ані оден човен (огнепосний) не прийде в Скитию, повідомити про нещасливу долю що тебе спиткала.“

Святослав, розгнівавшись з такої відповіді, під впливом варварского запалу і нерозсудности, сказав на те так: Не бачу жадної потреби імператору ромейському йти до нас; нехай не трудить ся йти в сей край: ми самі скоро поставимо шатри перед брамою Византиї, обведемо її міцним валом, а як він (імператор) буде бороти ся з такою бідою й виїде — сьміло приймемо і са-

¹⁾ Іде екскурс про те, як Болгари з'явилися в краях балканських.

²⁾ Германі тут з'явилися на місце Древлан; подробиць сих про смерть Ігоря літописне оповіданє не знає, просто каже, що Древланє вбили Ігоря. Дуже цікава тут і вище (VI, 8) згадка, що Русь вертала ся до дому Боспором Кимерійским; се ствержує догадку, що краї придонські належали тоді до Рускої держави.

ним ділом ему докажемо, що ми не якісь партачи — зарібники, а люде крови (αἱμάτων ἄνδρες) і зброєю поборяємо противних, хоч він через несьвідомість силу руську й уважає за якесь жіноцтво, в запічку виховане, і сими погрозами пробує нас настрашити, ніби дітей немовлят якимись машкарами¹).

11. Вислухавши такі нерозсудні его речи, імператор рішив не гаятись, але як пильніше готовитись до війни, щоб випередити з своїм походом і перебити ему похід на столицю. Зараз вибрав полк з найкращих сьмільницьких молодиків і назвавши їх безсмертними, звелів при собі бути. Далі магістру Варді прозвищем Склиру, брату шебіжички Марії, жінки тогож імператора, чоловіку проворному й до бою відважному, і патрицію Петру, що за імператора Никифора зроблений був обозним (στρατηγάρχης) задля своєї сьмільности і славних вчинків на війні (кажуть, що під час нападу Скитів на Тракію припало Петру, хоч був свпух, стати з своїм полком до боротьби з ними, і вожд Скитів, здоровенний чоловічище в добрій броні, махаючи предовгим списом, вніхав на коні між військами й викликав, хто б схотів против нього стати; Петро, набравши ся сили й відваги над сподіване, вдарив коня острогами міцно і розмахнувши дуже списа, обируч вдарив ним в груди Скита, і удар був такий сильний, що спис пробив наскрізь і пролетів наперекі через груди, так що й броня з колець его не задержала, й той велетень без крику упав на землю, а Скити злякавшись з такого несподіваного і дивного виду, вдарились тікати) — сим двом воведам звелів імператор з військом іти в сусідні, близькі місця Мізії, там перебути зиму, муштруючи військо й обходячи край, щоб не стало ся ему шкоди від нападів Скитів. А до становниці і мешкань ворогів посылати людей, що вміють обидві мови, перебраних в скитеку одіж, аби розвідати про їх заміри й повідомити про те імператора. Одержавши від імператора такий наказ, пішли в Європу.

12. Тавроскити, прочувши про їх похід, спорядили частину свого війська, придавши силу Гуннів і Мізян, і вислали на Ромей. Магістр Варда, скоро довідав ся про їх прихід, бувши чоловіком відважним і діяльним, а тоді ще під впливом серця й заналу великого, зібравши виборних вояків, споряджав ся до битви з ворогами; покликавши Івана Алаку, вислав его на розглядини — оглянути Скитів, довідатись про їх число, де стоять і що чинять, і як найскорше послати ему сказати, аби спорядив і впорядкував військо до бою. Іван, забравши з собою виборних, поїхав швидко до Скитів; другого дня посилає до магістра, радячи, щоб скорійш ішов з військом: Скити стоять не далеко, близько. Той, почувши таке, уставив фалангу на тров, одній частині звелів іти з фронту, а двом пройти з боків в лїс і з засади вибігти, скоро зачують, що труба до бою заграла. Таке розказавши лохадям, виступив з фронту на Скитів і починає бити ся міцно. Військо вороже переважало числом, було їх з 30 т., а у магістра, з засадою, не було більше як 10 т. Почав ся бій, і згинули сьмільвійші, аж якийсь Скит, сподіваючись на силу й велетність, відділив ся від свого полку і на коні напав ся на Варду, вдарив его мечем по шолому, але удар меча був невдатний, збив верх і ослизнув ся з решти за для

¹) Се оповідане Льва Д. нагадує нашу літопись, де Святослав посилає сказати Грекам: „хощю на вы ити и взяти городъ вашъ, яко и силъ“. Взагалі, хоч в літописі покручена історія Святославової війни дуже, але знаменита її характеристика особи Святослава згоджуєть ся з оповіданем Льва (порівняй его оповідане про облогу Дористола), і тому можемо її тут вірити.

его міцності. А Костантин патрицій, родич Варди, що тільки першим пухом почав обростати, велетень тілом і сили переможної й несорбною, витягнувши меча, кинув ся щоб вдарити Скита, але той, алякавшись удару, ухилив ся, посунувшись до заду коня; удар прийшов ся коню по шві й наскрізь ті перерубав, а Скита, що впав з конем, Костантин вбив.

13. Коли бій так вагав ся туди й сюди, з частою переминою щастя в обидві сторони, Варда звелів сурмити до бою й бити часто в бубни; фаланга до розказу виїшла з засади й зайшла з тилу Скитам — страх на їх напав, і подались тікати. Ще не розпочала ся справжня втікачка, як Скит значний яківсь, що видавав ся меж вишнім велетенським тілом і красою зброї, проїздив між військами, підбурюючи своїх. Варда Склір підїхав до его й ударивши по голові, і всадив меча до пояса: не затримав ані шолом, ані броня сили руки чи удару меча. Коли він, розтятий на двох, впав на землю, крикнули Ромеї з ридонців і підбурились, а Скити, настрашені таким новим і страшним ударом, поміншавши лаву, з лементом вдарили ся бігти; Ромеї гнали їх до пізнього вечера й били немилосердно. Кажуть що в сїм бою вбито Ромеїв 55 чоловіка, а покалічено багато, й більшу частину коней піками повражено, а Скитів пропало більше 20 т. Так закінчила ся битва Ромеїв з Скитами. Імператор Іван переслав військо через Гелеспонт в Европу, щоб вони перезимували в Тракії і Македонїї й щодня муштрували ся в зброї, щоб підчас війни не показати ся нездатними й гіршими від ворогів, і щоб там ждали війни. А коли вона вийде з під зимової негоди й приведе погоду ясну, сам імператор прибуде з своїм військом і з усіми силами піде на Тавроскитів.¹⁾

VII. 9. (971) Бо (Скити), прочувши, що воввода Варда рушив з Европи до Азії, послані імператором задля повстання Варди Фоки, як то вже сказано, дуже шкодили Ромеям наглими нападами і немилосердно грабували й руйнували Македонію. Бо магістр Іван Куркуа призвищем, що був поставлений на чолі тамошнього війська, незвичайно зледачів і розпив ся і дуже нещасливо і нерозсудно справував, се й надало Русь сміливості й відваги. Не терплячи їх пихи й тяжких образ, імператор забрав ся з усіми силами їх сшинути й битвою відбити. Звелів споряджати огненосні кораблі, привезти правиятєскіми кораблями до Адрианополя силу збіжа і корму для худоби і потрібне число зброї для війська, щоб Ромеям нічого такого підчас війни не бракувало.

VIII. 4. (972)*. З світом (імператор) уставив і глибокими фалангами ушиковав військо та й рушив на Престлаву, сказавши в сурми до бою часто сур-

¹⁾ Пограничну війну, на границях Болгарії й Візантії заміщує Лев Д. під р. 970. Повстанє Варди Фоки, братанича покійного імператора Никифора, сина Льва Куропалата, примусило імператора не тільки відложити власний похід на Восток, але й Скліра відкликати, і дало можливість Русь поновити свої напади на Візантію (про що каже дальший уривок). Дотерва до того, як Варду Фоку було взято, з початком р. 972 міг імператор забрати ся до походу на Русь. Так у Льва Д., що з тою хронологією не згоджують ся відомості Ях'ї, сказав я вже.

²⁾ Восьму книгу Л. розпочинає ширшим оповіданєм про збірн Цягисхия до походу на Русь, а его випустив. Поклонившись святошам, оглянув він в Босторі флот з огненосних кораблів і врядав его на Дунай „стерегти его, щоб не могли Скити, як би схотіли тікати, поїхати в свої край, до Боспору Кнперийского“ (1). Сам імператор з військом рушив до Адрианополя, граничного міста Візантії з Болгарією, й довідався, що Скити, над сподіванку, лишили балканські переходи без охорони. Тому імператор постановив іти скоріш в Болгарію, користуючя з не обачности рускої та сподівуючися „взяти з першого ж нападу болгарську

мтити, в цимбали звонити і в бубни бити. Підняв ся галас незвичайний, в горах лунав гук тимпанів, зброя звеніла, коні іржали й вояки перекликались, звичайно підбадьорючи один одного до бою. Тавроскити з powodu несподіваного знаходу на їх випробованого військо, збили ся й перестрашили ся. Але вхопивши ся скоро за зброю і ввійшли на плечи щити (а сї великі, для безпечности зроблені аж до під) міцною лавою виступили супроти Ромеїв на свободну для коней рівнину перед містом, кричачи як звїри й піднявши дикий і гучний галас. Ромеї, напавши на них, били ся міцно й діла доказували немалі, але битва вгадала ся, аж імператор звелїв безсмертним за сурмою напасти міцно на ліве крило Скитів, і ті кинувши піками, коней добре штрикнути острогами й на них метнулись. Скити, бувши пішаком (бо в їх нема звичаю бити ся на конях і до сего не привчають ся) не встояли перед їх піками, вдарили ся тікати й у стіпах мійських замкнули ся; Ромеї доганяли їх і били немилосердно; кажуть, що в сїй битві погинуло Скитів півдесятої тисячі.¹⁾

5. Ті що спасли ся, замкнувшись в місті, міцно відстрілювали ся за стін. Тоді, кажуть, патрицій Калокір, той що навів руску силу на Мізію, як то сказано, й пробував в Престлаві, дізнавшись про прихід імператора (а втїти ся то не могло, бо клейноти імператорські блиском золота сяли надзвичайно) серед ночі тихцем вийшов з міста той подав си до Святослава, що перебував з усім війском в Дористолі (тепер зветь ся Дриста). Так втік Калокір. Ромеям ніч перебіла битву; другого дня (то була т зв. велика п'ятниця, коли Спаситель, ідучи на муку, після тайної вечери дав науку ученикам) прийшла решта війська з машинами, імператор Іван вийшов рано та уставивши військо рогом, затрубивши до бою, напав на стіни, щоб взяти місто приступом. Русь, підбадьорена своїм вождем (то був Єфенкел, що мав третє місце по Святославу, бо той був старший над усіма) боронили ся за стін і відбивали Ромеїв яко мога, кидуючи в їх піками, стрілами й ручним камінєм. Але Ромеї, зчаєста стріляючи з тізу з машин до кидання стріл і каміння, з праць, і піками, відбили Скитів сильно і не давали їм сміливо за стіни виступати. Імператор гучним голосом звелїв ставити до стін драбини й своїм криком підбадьорив облогу, бо всі перед очима імператора били ся сміливо, сподіваючись зараз від него відповідної за працю нагороди.

6. Тим часом як Ромеї наступали і присталяли драбини до стін, якийсь сміливий хлопець, що тільки почав обростати рудим пухом, з країв східних, Теодосій на імя, а прізвиськом Мезоникт, з голім мечем в одній руці, другою піднявши над головою щит, щоб не влучили в него Скити зверху, пішов драбиною. Підійшовши до заборула, приступив до якогось Скита, що вистрозившись, хотїв пікою єго вдарити, — та по шиї єго втяв, аж відтїта голова

столицю Престлаву, а звіти рушивши, легко нїху руску подолати." Старшина військова, правда, уважала була швидкий такий похід за річ небезпечну, але імператор при своєму зостав ол. Військо ділено без перешкоди перолїшло Балкани і перепочивши, другого ж дня рушили на Престлаву. Окрім імператорського полку "безсмертних", Д. рахує грецького військо 15 т. пішого і 13 т. кінного, а у Святослава мало бути 60 тис.

¹⁾ Тут і пізше Лев Д. каже, що Русь не мала кінних; Норманисти вказують аналогію, що й Нормани не вмїли їздити кінями. Не можемо відкидати сїєї звістки, що військо Святослава було піше, хоч сам Святослав в літописній характеристиці виступав їздець. В пізнійших звістках бачимо значно більш розповсюджене уживанє коней, напр. в Іпат. л. з р. 1151.

з шоломом покотила ся з стіни до долу. Ромеї з такого звинку підняли великий крик та завидуючи сміливості сего що перший вишов, в великім числі побігли по драбинах. Мезоникт же, ввійшовши на стіну й здобувши заборолу, багато Руся на всі сторони порубав і з стіни поскидав. Колиж швидко по тому повиходило з усіх боків багато на стіну і з усієї сили почали рубати ворогів, Скити покинули заборолу й із соромом повтікали до царського двірця, що був міцно огорожений і мав в собі скарбн Мізії; а одну хвіртку лишили відчинену. Тим часом товпа Ромеїв за стінами розбила й знищила завіси й засови воріт і вступила до міста, страшно витинаючи Скитів. Тоді, кажуть, і царя болгарського Бориса, що визначав ся рудою бородою, ухопили з жіпкою й двома дѣтьми, й привели до імператора. Той его прийняв з честію й оголосив володарем булгарским, кажучи, що прийшов помстити ся за Булгар над Скитами за їх утиск.¹⁾

7. Ромеї, раз убравши ся до міста, пішли по аулках, вбиваючи ворогів та грабуючи їх майно. Так прийшли до царського двору, де збила ся сила руского війська. Але Скити з середини боронили ся міцно, вбивали тих, що влазили хвірткою, і вбили коло півтораєста сміливих людей. Імператор, дізнавшись про таке, конем приїхав хутко й звелів був своєму полку всіми силами йти на ворога, та побачивши, що нічого доброго з того не буде, бо Тавроскити вигідно поборолі тих, що вступали тісною хвірткою й багато побили, задержав нерозсудне змагання Ромеїв і звелів з усіх боків кидати в двір огонь. Розгорілось велике полум'я й нищило скоро все навколо, тоді Русь, звиш 7 тис., виийшла з дому на двір і пробували боронити ся від нападу. Імператор послав на їх магістра Варду Скліра з молодецьким полком; Склір окружив їх лавою сміливіших вояків і взяв ся до бою. Почалась битва, і Русь міцно била ся не відступаючи, але Ромеї завдяки своїй відвазі й досвіді військового побили їх піками. Багато погинуло в сій битві й Мізія, які помагали Скитам, гніваючись на Ромеїв, що з їх причини став ся той нахід Скитів. Єфенкел подав ся до Святослава, втікаючи потай з невеликим числом. Его вбито потім, як то буде мова. Так Престлава, по двох днях облоги, достала ся Ромеям.

8. Імператор Іван, нагородивши, як треба, військо, став до спочинку і сьвяткував там сьвяте воскресєнє Спасителеве. З невеличків скитських вибрав він деяких і послав до Святослава, щоб вони оновіли про взятє місто і вбитих товаришів і сказали, щоб він не гаючись вибрав скоріще або се або те: або відложити зброю, покоров ся переможі й попросивши пробачення за нерозсудність, скоро забрав ся з Мізії, або — як не хоче сего, і перейняв ся своїм зав'язєм, аби боронив ся всіми силами від находу ромейського війська. Таке звелів він сказати Святославу; сам перебув кілька днів в місті, направив его руїни, лишив міцну залогу, назвавши его з свого іменн Іоаннополем, і з усім війском рушив на Дористоль; се місто збудовав від початку імператор Костянтин славний і привів его до сучасної слави й великості, коли бачили на небі знак хреста з зір і поборов Скитів, що ворожо виступили на него й ринули навздогін.²⁾ Імператор (Іван) дорогою взяв Пліскуву та Дінію й багато міст, що відступили від Скитів та пристали до Ромеїв. А Святослав, довіда-

¹⁾ Цимакши пішов тією же стежкою політичною, на яку був вступав вже Никифор — аби опікуватись над Болгарами, а в кінці Болгарію собі до рук взяти.

²⁾ Доростол — Силистрія, на правім, болгарськім боці Дунаю.

шнись про біду Престлавську, журивсь і тужив, уважаючи се злим знаком на будучість, але вдавшись в-нерозважність скитку та нишаючись побідами над Мізми, думав, що легко йому прийде й ромеїську силу побороти.

9. Бачучи, що Мізи кидають попередню клязнь до нього й переходять до Ромеїв, в великім був клопоту, міркуючи, що як би Мізи перешли до Ромеїв, нещасливо б его справа пішла; отже зібрав всіх значніших родом і можностію Мизів, числом до 300 і зчинив з ними річ люту й нелюдеку: позабивав, повтинавши голуби, решту ж закував і в в'язниці посажав. Сам же зібравши все військо Тавроскитів — а було їх коло 60 т. люду, вийшов супроти Ромеїв. Коли ж імператор дуже поволі надходив, деякі сьмільвівіші відділились від руского війська, під впливом нерозсудної відваги, сіли в засаду й несподівано вискочили, панали на передніх і кількох вбили. Імператор, побачивши їх трупи, розкидані повз дороги, здержавши коня уздою, пожалів ся погибелі земляків і звелів догнати тих що се учинили. Шнаки скоро обігли ліси й чагарни, вхопили тих нападників і привели звязаних перед лице імператора, сей зирзав звелів їх потяти, а ті не гаючись посікли до решти мечами. Коли ж військо прийшло в околиці Дористола, що звичайно зветь ся й Дристрою, Тавроскити, узброївши свою лаву піками й щитами, стіною ставши, чекали ворогів. Імператор виставив Ромеїв супроти їх, поставивши з боків кінних в бронях, а стрільців і працників заду, звелів їм стріляти часто й повів військо.

10. Війська взяли ся до бою, почала ся битва велика, і в перших бійках боротьба йшла рівно з обох сторін. Руси були ся міцно, уважали за великий сором, як би тепер побили Ромеїв їх, які мали у сусідніх народів таку славу, що завше в битві поборюють ворогів, і позбавили її. Ромеї ж знов соромились і страшились, щоб піший нарід, що не вмів зовсім їздити, не подолів, буцїм несправних в війні, їх, що завше побіждали суиротивників зброєю й відвагою, і щоб за одну хвилю не пропала їх вся слава. Такі маючи думки, війська були ся відважно; Русь, унесена своєю дикостію та запалом, завзято натискала на Ромеїв, кричучи мов божевільні, Ромеї ж відбивали їх з своїм досвідом і наукою воєнною. Богато почнуло з обох сторін, і до самого вечери перімена, й битва та в той то в сей бік хилилась; вже зоря гасла, аж імператор вдарив сильно кінними та крикнувши, щоб вони, бувши Ромеями, ділом свою мужність показали, тим підбодрив дух війська. Вдарили з натиском міцним, сурмачи засурмили до бою і крик загальний залунав у Ромеїв. Скити, не зтерпівши їх натиску, поділи ся тікати і снакли ся за стіни, багато втративши своїх в сїй битві. Ромеї ж, засьпівавши пісню побідну, вихваляли імператора, а той віддаючи їм, роздаючи уряди і мир спорядивши, і до (дальших) битв підбодрив.

IX. 1. З сьвітлом імператор свій табір огородив міцним валом так: на рівнині коло Дористола в горб невисокий; тут військо отаборилось, і (імператор) звелів викопати рів навколо, а землю, вибравши, аложити по над ровом навколо табору, а виснавивши досить високо вал, повтикати зверху піки і на їх повісити щити, один коло одного, так щоб рів і вибрана з него земля були замість стіни, і ворога не могли пройти в середину і не мали вступу, нападаючи в рів; так звичайно роблять собі Ромеї захист від ворогів. Зробивши такий вал, другого дня уставив військо й приступив до стін. Скити, вхпляючись з бант, кидали на ромеїске військо стріли, каміне і все що мож кидати, але й ті були Скитів з низу з пращ і стрілами. В такий стрільбі

пройшла битва, і Ромей, вернувшись в табор, стали обідати. А Скити під кінець дня на конях виїхали з міста, вперше з'явившись кінними, бо звичайно виступають на ворогів пішки, по вміючи вилазити на сідла й так бити ся з ворогами. Ромей скоренько взяли ся до зброї, поїдали на коней і взявши ратниця (воини вживають такі довгі до битви) з запалом і патиском великим на їх пустились. Але ті, по вміючи й керувати коней уздами, коли Ромей почали їх бити списами, завернулись і забрались до міста.

2. Тим часом і огнепоєні триєри ромейські й кораблі з збіжем показали ся на Істрі; побачивши їх, Ромей великою сповнився радістю, а на Скитів напав страх: бояли ся мокрого огню, що везли на них, бо чули від старших земляків своїх, як десятки тисяч Ігореві (батька Святославового) Ромей сям переденским огнем знищили на Чорнім морі. Тому скоріш позбегали своїх човни й повіягали їх понід стіни міста, де Істер протекас повз Дористола. А огнепоєні кораблі обетунили й стали стерегти їх, щоб Скити не могли, поїдавши (на човни), снасти ся в свою землю. Другого дня Тавроскити, виїшовши з міста, виступили на рівнині, захистившись аж до ніг щитами і зплетеними з колець бронями. Ромей також виступили з табору, вбравши ся в броні добре. З обох сторін міцно били ся, і перемога була непевна, то є то ті перемогали. Але як котрийсь з Ромейского війська, вихопившись, вдарив списом Свенкеля, що уважав ся у Тавроскитів третім по Святославі, що був ся сьміливо тоді, велетень тілом і завзятий,¹⁾ — Тавроскити з его смерти настрашили ся, подали ся з рівнини й скоренько пішли до міста. Тоді багато побив ворогів залізною булавою Теодор призначенцем Лалаком, чоловік за для мощи й сили тілом страшний і несорбний, бо з такою силою нею (булавою) махав, що розбивав разом з шоломом і голову в нїм. Отже Скити, завернувшись, подали ся до міста, а імператор Ромей, звелівши сурмити до повороту, зкликав (вінеко) до табору, і наділивши дарунками й вечерєю, заохотив бити ся міцно з ворогами.²⁾

5. Так замисел Льва Куроналата страшно й погибельно закінчив ся. А Русь ланою (вертаю ся з оповідань, звідки почав) виїшли на рівнину, всяким способом сплюкуючись понабити ромейські машини. Не могли вони сховатись від їх гучної стрільби, що багато Скитів що дня вбивала киданим камінєм. Магістр Іван Куркуа, з імператорекого роду, що стеріг ті машини, побачивши такий сьміливий натиск ворогів, а до того підплив і розіскавний (було то по сніданню), сів на коня і з виборними вояками поїхав на їх. Кінь поїхав в яму й зкинув магістра з сениці, а Скити, побачивши красну зброю, кінекі прибори й инше убрание, розкішно зроблене (бо все було густо позолочене), подумали, що то імператор, збігли ся з своєю зброєю й мечами та сокірами поїхали немилосердно, а голову насадили на ратище й поставили на башті, зупинючись з Ромей, що їх імператора немов яку скотину на шматки поїхали. А се магістру Івану дістало ся, що промав від навесних варварів, за его алочинства, що починав з божими храмами злиня, бо кажуть, що ба-

¹⁾ Імя Свенкеля (Σφηνκελ) пригадує близько Свинельда або Свенгельда, воевода Святослава, що поруч з ним вступає і в умові з Візантією, але тільки Свенкеля у Льва мав бути вбитий, а Свинельд жив і потім; чи не помилувсь тут Лев?

²⁾ Перервавши оповіданє про руску війну, оповідає Лев Д. в гл. 3—4 про пробу поштан, яку учинив в Константинополі Лев Куроналат; брат цюкішого імператора Никифора.

гато їх пограбував у Мізів і їх сьвяті прибори й начиння повернув на свої власні оздобы.

6. Загордувавши з того щастя, Русь другого дня виїшла з міста й стала лавою. Ромеї ї собі виступили супроти їх широкою лавою. Тут Анема, один з імператорської прибічної сторожи, син критського начальника, побачивши Ікмора (Τχμορξ),¹⁾ що по Сьвятославу вів військо скитське і після него мав у їх перше місце, чоловік здоровенний і сьміливий, що з своїм пішим повком завзято поступав і був багато Ромеїв, — (Анема) сподіваючись на свою силу фізичну, витягнувши прибічного меча, розігнавши коня і штрикнувши острогами, кинувся на Ікмора і напавши утяв по шиї: голова Скита, відтіта разом з правицею, полетіла до долу. Коли він впаав, крик з лементом разом підняв ся у Скитів, Ромеї кинулись на їх, ті не витримали їх натиску і зажурившись з погибелі свого воєводи, заложивши щити на спини, подали ся до міста; а Ромеї йшли за ними й били. Як настала ніч, повний місяць сьвітив, вони (Русь) виїшли на рівнину й шукали своїх мерців. Покладавши їх коло стін, багато огнів розложили й палили на їх, забиваючи по предківському звичаю багато невольників, чоловіків і жінок. Справляли жертви за мертвих: топили в Істрі дітей і півнів, кидаючи в течію. Кажуть, що вони, тримаючись обрядів еллінічних, подібно до Греків справляють жертви й поливання мерцям, чи то навчившись від Анахарсиса і Замолксиса, своїх філософів, чи то від вояків Ахилея.²⁾ Бо Аріан оповідає в своїм Периплі, що Ахилей син Пелея був Скит, з містечка Мірмикіона, що лежить при Меотийським озері. Скити прогнали его за сувору, люту вдачу й пиху, і він тоді пішов в Тесалію. Явні доводи того — одіж з застіжкою, пішний спосіб битви, руде волосся й сині очі, нерозважність, гнівлива й люта удача, за що й дорікав ему Агамемнон, кажучи: :

Милі завше ему суперечки та війни та битви (Іл. I. 177).

І тепер Тавроскити звичайно рішають суперечки вбиванем та кровню. А що се нарід нерозважний, воєнничий, спільний, що нападає ся на всіх суєдів, сьвідчать про се багато, і сьвятій Єзекіїл, що згадуючи про їх, каже: „От я наведу на тебе Гога і Магога, князи 'Рф;“ (Єзек. XXXIX, 1). Але про жертви Таврів досить і сього.³⁾

7. Вже займав ся день, аж Сьвятослав зібрав свою старшину — се своєю мовою вони звуть комєнт (κομνέντ);⁴⁾ коли зібрали ся, й снітав їх, що

¹⁾ Імя в наших жерелах цілком невідоме.

²⁾ Те що тут Лев Д. оповідає про похорони рускі, згожуєть ся з арабськими описами похорон, особливо ібн Фадлана; що до жертв, то про вбиванє дітей не знаходимо більш звісток, а що до півнів — то порівняти з сьм оповіданє Константина Порфирородного про рускі жертви на Хортиці. Цікаво, що тут Л. дає Русь в земляки Скита — Анахарсиса і Гета — Замолксиса, себто уважає Русь за оден нарід з Скитами й Гетами.

³⁾ Про перенесенє легенди за Ахилея на наші берега чорноморські казав я вже вище (див. Страбона); Лев Д. заходить ся тут коло наукової аргументації, що Ахилей був Тавроскит, себто Русин. Се, як і вивід Русь від Єзекієлевого 'Рф; потім вийшло в пізнішій елюкубрації книжній. Цікаво, що Русь у Льва виступає як народ стародавній, з початком невідомим, без яких небудь переказів за якусь міграцію, що були відомі Византийцям напр. за Болгар, Угрів, Печенігів і т. п.

⁴⁾ Се називає нераз приходить у Византийців і его здебільшого об'ясняють від комони — конї, комоньство — збір кінних; натомість деякі толкують се покрученим conventus.

тра робити, деякі радили серед ночі сісти на човни, викрастись якось і втікти. бо не можна бороти ся з кінними в зслізних бронях, і то вже втративши найліпших бойців, що кріпили військо й дух підбодрили. Інші протівно радили стати до згоди з Ромеями, завести угоду й тим спасти решту війська; бо не легка річ викрастись і відплисти, тому що огненосні кораблі з двох боків при берегах Істра стережуть броду, так що як би спробували поплинути рікою, то вони б усе зараз попалили. Святослав тяжко й гірко застогнавши, сказав: „пропаде слава, яка йшла за руским війском, що нетрудно воно підбивало сусідні народи та тримало в неволі цілі краї, не проливаючи й крові, пропаде, як тепер так соромотно поступимось Ромеям. Від предків ми мужність дістали; пригадаймож, якою неборитою до сих часів була сила руска й міцно биймось за своє спасення. То не наш звичай — втікачами йти до дому, але — або жити з побідою або славно умерти, доказавши діла як слід сміливим мужам“. Так нарадив Святослав.¹⁾

8. Про Тавроскитів оповідать также, що вони й до сих часів ніколи, хоч переможені, не віддають ся в руки ворогів: як не сподівать ся виратовати ся, встромляють собі в нутро мечи й так себе забивають. А се чинять тому, що мають таке переконання: кажуть, що забиті ворогами на війні після смерті, як душа виїшла з тіла, служать на тім світі (в *ѡзѣ*) своїм убийцям; боячи ся такої неволі, Тавроскити самі себе забивають, не хочачи служити тим що їх забють.²⁾ Така панує в їх думка. Отже внаслухавши мови свого князя, радо ухвалили задля свого спасення ще пробувати щастя й міцно бити ся з ромейскою силою. Другого дня (була се субота, 24 іюля місяця), вже сонце пішло на захід, Тавроскити виїшли з усім війском з міста й стали міцною лавою, з виставленими піками пробувати щастя. Імператор ушкикував Ромейв і вивів з табору. Почала ся битва, і Скити міцно натиснули на Ромейв, бючи їх списами, коней разючи стрілами й збиваючи так їздців на землю. Тут Анема, що визначив ся так дещь перед тим, вбівши Ікмора, побачивши Святослава, що з запалом, як неспритомний, натискав на Ромейв і підбодряв своє військо, виїхавши на коні (так він робив звичайно і багато перед тим таким чином Скитів побив), пустивши коня цілком, наскочив на нього й ударив мечем по горлу, — збив его, але не вбив: задержала броня з колець зплетена й щит, що він брав, боячи ся ромейских списів. Скитеке військо окружило Анему, збило з коня кількома ударами списів; вбив він багато з них, але вбито й его, а то був чоловік, якого ніхто з товаришів не міг переважити сміливими військовими вчинками.

9. Підбодрившись знову з его смерті, Русь гучно й дико закричала й потиснула наших: відступали вони, ухилиючись перед незвичайним натиском Скитів. Імператор, побачивши, що ромейске військо відступає, злякав ся, щоб збившись з того страшного натиску Скитів, цілком воно того рішучого моменту не упустило, і кликнувши до свого полку, списа міцно вхопив і рушив на ворогів. Забили в бубни, засурмили в сурми до бою. Ромей, застидившись

¹⁾ Тут ще раз маємо цілковиту угоду що до характеристики Святослава у Льва Д. і в нашій літописі, пригадаймо его славу промову до війська: „уже нам п'якмо ся діти, я волею и неволею стати противу: да не посрамиа земля Руские, но ляжожь костью ту“ і т. д.

²⁾ Се нагадує клятву в ум 944 р.: „я да будуть рабі в спл вѣтъ и въ будущий.“

пред таким запалом імператора, завернули коней і міцно вдарили на Скитів; як раз підняла ся й буря з порохом, і заповонивши повітре, впала на ворогів: порох, піднявши ся, засліплює їм очі. Кажуть, що з'явив ся й якийсь їздець на білім коні і вів Ромеїв, підбодряючи їх їти на Скитів, і дивно побиваючи ворогів, помішав їх лаву. Кажуть, що его перед тим ніхто в війську не бачив, та не побачив і після битви, хоч імператор і шукав его, щоб відповідним дарунками наділити і за працю его віддячити; та хоч шукали, не знайшли, і звідти повстала думка певна, що то був великий мученик Теодор, якого імператор в битвах молив помагати, рятувати й спасати его з війском. Кажуть ще й таке трапилось звечера перед битвою: в Византиї одній дівчині, Богу присвяченій, здало ся ві сні, що бачить Богородицю, і навколо якісь огневидні люде. І сказала вона (Богородиця) до їх: „поκληчте мнї мученика Теодора“; зараз же привели красеного, відважного мужа в зброї. І сказала до его Богородиця: „твому Івану, (хзєт) Теодоре в битві з Скитами тяжко приходить ся, поси́ши ся йому на поміч, як не встигнеш, то буде его справа зла. Той сказав: „готовий я слухати матери Бога й Господа мого“, і се сказавши, зараз пішов, і зараз сон злетів з очей дівчини. Так закінчив ся сон дівчини.¹⁾

10. Ромеї пішли за тим божественним мужем — вождем, вдарили на ворогів, почав ся тяжкий бой, і Скити, не витримавши натиску кінного війська, і як ще обійшов їх магістр Варда призвищем Склір (бо той з своїм полком зайшов їм з задю), подали ся тікати; гнали їх до стін, і гинули вони з соромом. Мало що й самого Святослава не взято, враженого й закривавленого, аж ніч надійшла й его виратувала. Кажуть, що в тій битві вбито Скитів півшіснадцятої тисячи, взято 20 тис. щитів і мечів пребагато, Ромеїв вбито півчвертаста і покалічено багато. Таку то перемогу досягнули Ромеї в сій битві. Святослав цілу ніч журив ся про гибель свого війська, сумовав і ярав ся. Але не можучи бороти ся з необорним війском, зрозумів, що розсудний вожд, попавши в неможливе становище, не повинний віддавати ся злій долі, а яко мога ратувати своє військо. І так з сьвітом послав послів до імператора Івана і просив згоди, з тою умовою, що Тавроскити віддають Дористол Ромеям і пускають взятих в полон, лишають Мізію і вертають до своєї вітчизни; Ромеї ж дають їм відплисти і не нападуть на їх з огненосними кораблями (бо страшно бояли ся передсегоднього огню, що може нищити й камінь), дадуть окрім того їм збіжжя й приймати муть приязно тих, що перебувати муть для торгівлі до Византиї, як то давнійше був звичай.²⁾

11. Імператор радо прийняв таку угоду (волів далеко лїнше згоду, як битву, бо знав, що ся раз ратує народи, а другий раз знову нищить), завіз умову і згоду й наділив збіжжям, кожному чоловікові виміривши по дві міри (медимна); було їх що брали хлїб 22 тис., що з тих 60 тис. руского війська втікли від смерті, а 38 тис. зброя ромейська знищила. По заведеній умові Святослав зажадав побачитись з імператором; той не відмовив і в позлоченій зброї на коні приїхав на берег Істра, маючи з собою силу кінних в зброї позлоченій. Святослав же прибув, припливши якимсь скитским човником, тримаючи весло і разом з иншими гребучи, як би й всякий инший. Виглядав він так: середнього зросту, не занадто високий, але й не низкий, брови

¹⁾ Ся легенда зостаєть ся доказом, як тяжко приходила Грекам перемога над Руссю і яке одушевлене серед їх вона викликала.

²⁾ Тут маємо предліментарні умови до вище поданого трактату Святослава з Греками; але відносия торговельних, як згадано було, в йому не зачеплено.

мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе й довге волосся, голова зовсім обголена, з одного боку висів чуб, що означало значний рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалі дуже добре був збудований; здавав ся якимсь понурим і диким; в однім усім висіла золота сережка, оздоблена двома перлинами, з карбункулом посередині, одіж на ній була біла, нічим не різнилась від інших окрім чистоти. Не багато поговорив з імператором, сидючи на лавці човна, й поїхав. Так закінчилась війна Ромеїв з Скитами.¹⁾

12. Святослав, лишивши Дористол і віддавши невільників по умові, поплив з товаришами, які зістались, до вітчини. Але як плів, Пацнаки. на-рід кочовничий великий, нечистий (власт. — що їсть воші), що перевозить свої оселі, з дебільшого живучи на возах, зробили засаду, майже всіх побили, й самого Святослава з иншими вбили, так що з такого великого війська не багато спасло ся в Русь.²⁾ Іван же імператор, в протягу чотирох лише місяців поборовши руске військо, як то вже оповідано, й привернувши Мізію Ромеям, Дористол назвав Теодорополем, з іменн воводи і мученика Теодора, і лишивши добру залогу там, вернув ся до Візантії.³⁾

XXIX. Б р у н о.

Бруно з Кверфурта (род. 976 р.), свояк Татмара, близький чоловік при Оттоні III, потім чернець з іменем Воніфация, перейняв ся бажанням проповідувати християнство покірним народам і вповнячений на єпископа *in partibus*, подав ся до східної Європи. Звістки про місіонерську діяльність его доволі темні й бідні. З листа его видно, що з Угорщини удав ся він до Печенігів, потім до Прусів; тут его і вбито було скоро — р 1009. Лист Бруно, писаний, як доводять, коло 1008 р., після подорожі до Печенігів, до імпер. Генриха II, має на меті похвалити імператора з Болеславом польським, прихильником Бруно. Для нас лист сей цікавий своїм оповіданням про побут Бруно у Володимирі. Подаємо уривок в перекладі з видання в Monumenta Poloniae historica т. I.

Проїшов цілий рік, аж просидівши довго даремно, кинули ми Угрів і пустили ся в дорогу до найлютіших з усіх язичників — Печенігів (Pescenegos).

Князь Рузів (Rusorum), великий і багатий володар, що проти моєї волі задержав мене місяць у себе, — ніби я хочу себе своєю волею занапастити, й умовляв, аби я не ходив до такого невірного народа, де не здобуду їх душам жадної користі, а тільки смерть (собі), та ще й найлютішу. Коли ж не зміг він (умовити), та ще й якесь видінь про мене грішного (indigno) его налякало,

¹⁾ Оповідане Льва Д. цілком пригадує слова літописці про простий спосіб життя Святослава. Що до подробиць вигляду Святослава, то оповідане І. подає повод до деяких двозначних толковань: так Святослав міг бути чи обстрижений чи обголений (ἐφύλακτος τὸν πάριον, τὴν κεφαλὴν ἐφύλακτο — влістиво з голою бородою, головою); що до чуба то можна толкувати: чуб висів з одного боку і — з обох боків. Се оповідане Льва Д. від давня звертало на себе особливу увагу, бо то одинока опись вигляду руского князя і Русина взагалі з тих часів.

²⁾ В нашій літописі Печенігам дають вість Переяславці — себ то Болгари з М. Преслави, що Святослав везе великі скарби, й тим дають повод до того нападу на Святослава. Се, як і ціле оповідане про побіду Святослава, неправдиве, але чи не переходило тут згадка, що смерть Святославу приготували его болгарські вороги, і то правдоподібніша — Греки?

³⁾ Далі йде оповідане про тріумф Цимисхія в Костантинополі; при тім з Бориса, царя болгарского зняти були імператорські регалії, і натомість дано ему титло магістра. Тим закінчилась візантійська опіка що до его особи. Google

з війском провожав мене два дні до остаточної границі своєї держави, яку він за для переходів ворожих дуже міцною й довгою огорожею окружив звідусіль. Він скочив з коня на землю, я з товаришами йшов попереду, він з своєю старшиною йшов за нами, і так вийшли ми за ворота. Він став на однім горбі, я на другім; обнявши руками, ніс я хрест Христовий, співаючи прегарний сьпів: Петре, чи любиш мене? паси вівці мої. Коли закінчено антифон, князь прислав свого старшого до нас, з такими словами: „я довів тебе аж де кінчить ся моя земля і починаєть ся ворожа. Для Бога прошу, не зананащай на сором мнї свого молодого житя. Я знаю, що ти завтра до третьої години без користи, без поводу мусиш зкоштувати гіркої смерті.“ Я відповів: „нехай тобі Біг відчиниць рай, як ти менї відкрив дорогу до язичників“.¹⁾

Щож далі? Без жадної шкоди йшли ми два дня, третього дня, в п'ятницю, трічі — рано, опівдні й о дев'ятій вели нас, з похилими головами, на смерть, і всякий раз чудовним чином — бо так велїв Біг і вожд наш Петро, виходили ми непорушно зпоміж ворогів. В неділю прийшли ми до більшого збору й дозволили нам жити, поки вістники об'їдуть і зберуть нарід на збір. Другого отже дня о дев'ятій покликано нас на збір, бито нас і коней, збігло ся люду без ліку з лютим видом, підняло страшний крик, тисяча сокір, тисяча мечів випитчено на наші шії й грозять посікти нас на часті; мучили нас аж до ночі, тягали туди, й сюди, поки старшина їх землі, віднявши нас силою з рук їх і вислухавши нашої мови, зрозуміли, будвши розсудними, що ми з добрим прийшли до їх землі. Так за волею предивного (mirabilis) Бога і найдорогошого Петра п'ять місяців ми пробули між тим народом, обійшли три частини, четвертої не чіпали: звідти вістники старшини (meliorum) прийшли до нас. Коло тридцяти душ стало християнами; за помічню божою уложили ми згоду, якої ніхто, як вони казали, не міг окрім нас уложити. „Са згода, казали вони, тобою стала ся. Як що вона буде міцною, як ти доводиш, всі ми радо станемо християнами. Як же тої князь Русів порушить віру, мусимо дбати тільки про віну, а не про християнство.“

З тим прийшов я до князя Русів, той згодив ся задля Бога й дав сина закладником. Висвятили ми з поміж своїх єпископа, і він (князь) разом з сином послав его в середину землі. І запроваджено на побільшенє слави й хвали Спасителя Бога закон християнський в тім народї, найгіршім і наїлютїйшім з усіх язичників, які є на землі.²⁾

¹⁾ Приїзд Бруно до Києва припав на часи дуже тяжкої боротьби Русів з Печенігами, коли, як каже наша літопись, „бѣ рать велика безпереступа“, руска колонізація подавляє з степових країв під тим натиском, і Володимир мусїв захистити коло оборони околиць київських. Літопись оповідає, що він тоді почав будувати „городи“ (замки) по Стугні, Деєні, Остру, Трубежу й Сулу; до сих заходів коло оборони належить і та огорожа (sepes), про яку оповідає Бруно; sepes звичайно значить частокіл; були в ній і ворота, як бачимо з оповідання. Захораньсь досї слїди взлїз з ровами, часом високих (3—4 сажні й досї), що огорожували південні (і західні) границі Русів (про них спеціальна розвідка В. Антоновича в Київск. Стар. 1884, III); є їх кілька рядів: понад Росню, Красною, Стугнуою. Огорожа, про яку оповідає Бруно, що йшли до неї два дні, могла дійсно бути дось в околицях р. Стугна.

²⁾ Далї Бруно каже про свій замір іти до Прусів. Місія у Печенігів, як бачимо, не була дуже щасливою і не залишила по собі значного слїду. Про місіонерську діяльність на Русі Бруно нічого не згадує, була Русь і без того хрещена; звістки про таку діяльність его на Русі повстають у пізнішого біографа Даміана через помилку — замість князя Прусів з'являеть ся князь Русів, що хре-

XXX. Т и т м а р.

Титмар, з роду Сакс (976 † 1018), еп. жерзбургський від р. 1009, один з видатніших хроністів німецьких, писав свою хроніку вже будучи єпископом, десь від р. 1012 і до самої смерті. Видатне становище, зносини з дворами, давали йому можливість добре осявідомлятися про події сучасні, тім хроніка його, написана досить непоправною латиною, стає важним джерелом. В своїх оповіданнях про справи рускі він мав відомості від Саксів, що ходили з Болеславом в поміч Святиполку, тим так вони й докладні. Спеціальна оцінка відомостей его з 1018 р. — у Липинченка Взапняннх отношенія Руси и Польши. Текст видано в Monumenta Germaniae historica, scriptorum t III, звідти й подаємо переклад.

VII. 52 (1017). Поступлю далі в своїх увагах і згадаю про неправдиве поєтушоване короля руского (Ruscorum) Володимир (Wlodemiri). Він взяв жінку з Греції на ім'я Олену, що засватана була за Отона III та хитрим підступом відібрана,¹⁾ і за її намовою прийняв св'яту віру християнську, але добрим ділами її не украсив. Бо був з нього чоловік надзвичайно розпущений і лютий, і дуже шкодив (власт. — тиснув) тендітним Данаям. Мав він трох синів,²⁾ і одного з них оженив з дочкою князя Болеслава, нашого нападника. З нею послано з Польщі Рейнберна, єпископа Солі Колобрежської (Salsae Cholbergiensis); він уродився в окрузі зв. Гассегун³⁾ і освічений свобідною наукою у розумних учителів, дійшов гідности єпископської, думаю — заслуженої. Скільки попрацював в повіреній ему справі — на се не вистачить ані мого знатя, ані красномовности: порушнував і спалив храми ідолські; в море, присвячене демонам, кинув чотири камня, помазаних св. помазанням і очистив благословенною водою, і всемогущому Господеві нову галузь на неплодному дереві — себ то в народі дуже неосвіченим, порослі св. проповіді вивів: тіло своє мордуючи неснаєм, нуждою і мовчаням, серце обернув до богомисленної розваги.⁴⁾

Згаданий вище король (Володимир), прочувши, що син его з потайної наради Болеслава забирався до повстання на него, взяв его (Рейнберна) разом з ним (Святиполком) і (его) жінкою і віддав під пильний догляд.⁵⁾ Там всечесний огонь, чого явно не міг робити, потаї на славу Божу робив пильно далі. Тут помирившись з Найвищим Св'ященником слідами й жертвою неперестанної молитви, що неслась з смиренного серця, визволений з тісної вязниці тілесної радісно перейшов до свободи вічної слави.

стять ся у Бруно. Про згоду Русь з Печенігами, запроважену заходами І., не кажуть нічого рускі жерела; могла се бути лише коротка перерва, бо далі, й до смерті Володимира війна йде своєю дорогою. І. в листі представляє справу так, що з власної ініціативи, а не з поручення Володимира запровадив згоду; характерно, що Печеніги представляють справу так, що не вони, а Володимир є ініціатором війни.

¹⁾ Тут Титмар помилився, помішавши византийських князів.

²⁾ Стільки знов Титмар.

³⁾ Гассегу, коло Бамба.

⁴⁾ Ad speculum divinae contemplationis.

⁵⁾ Перекладають також: в особні в'язниці (in singulari custodia) Звістка Т. про замір повстання Святиполка обяснює нам оповідає літписця, що Святиполк хоч одержав від батька землю Туровську, в часі смерті Володимира пробував в Київі, але віби на волі; літписець натякає на его зв'язок якби з Вишгородом: може батько перед смертю випустив з в'язниці і посадив его під рукою в себе в Вишгороді. Рейнберн чи не був посередником в тих зносинах Болеслава з Святиполком.

А імя того короля (Володимира) несправедливо толкують: власть спокою (potestas pacis), бо не то зветь ся правдивим спокоєм, що мають від часу до часу неправедні, або держуть властители сьвіту сего, бо сей завше хисткий, але той тільки виключно ним володів, хто, заспокоюючи всякий рух свого духа, здобував царство Бога, що переборює перешкоди втіхою терпіння. І той єпископ, в небесній безпечности пробуваючи, сьмієть ся з погроз неправедного чоловіка, володів чистотою подвійною і дивить ся на подуми карі того розпустника, бо як сьвідчить учитель наш Павел: перелюбів судить Бог. Болеслав, довідавшись про все отое, не занехавши, скільки міг, за те помститись.

По тому король той (Володимир) вмер в старости, полишивши всю спадщину свою двом синам, тим часом як третій був в в'язниці, але звідти він втік, полишивши жінку, й утік до тестя.¹⁾ А король той (Володимир) мав слабість (lumbare venereum), і то ще побільшило його прирощену недужність. Учитель же спасеня нашого Христос, велячи нам опоясати свої чресла, сповнені погнбельним багатством розкоши, не до чого пишного як до адержности нас покликує. І король той, чувши від своїх проповідників про світільники запалені,²⁾ пляму вчиненого гріха зтер пишною щедростію милостию; бо писано: давайте милостиню, і все у вас буде чисто. І він, бувши вже в старших літах і довго панувавши над згаданим королівством, вмер, і поховано його в Києві (Cuiewa), великім містї, в церкві мученика Христового і папи Климентя, коло вище згаданої жінки його:³⁾ їх гроби стоять в середній тої церкві зверху. Власть же його ділить ся меж двома синами, і Христове слово скрізь справджуєть ся: бо а бока ся, що виходить те, чому голос правди каже сповнюватися; а він каже; всяке царство, розділившись само на себе, розпадесть ся, і таке далі; всі християни молить, щоби Бог перемінив такий присуд що до сих країв (in hiis partibus).

VIII. 16. (1018). Не можна промовчати, що за біда тяжка трапилась на Руси (Ruscia). Болеслав напав на неї з великим військом і, багато їй пошкодив. Місяця іюля в 11 день августівських календ (22/VII) згаданий князь (Болеслав) прийшов до якоїсь ріки⁴⁾ і там війську своєму каже стати табором і приготувати потрібні мости. Коло неї ж і король руский стояв із своїми і чекав неспокойно, який буде кінець заміреної з обох боків битви. Тим часом ворог, викликаний Поляками (Polenii), сьміливо виступав на битву, але з несподіваним щастєм його проганяють від ріки, яку він оборонив. Довідавшись про се, Болеслав осьмілюєть ся і вмовляючи товаришів, щоб готувались і поєшнішали, швидко, хоч і тяжко, переходить ріку. Протиньши військо, полками ушиковавшись супроти їх, даремно сиджуєть ся боронити вітчизну, бо вже з першим натиском відступав і після сього не дав сьміливого відпору. Там тоді побито нечислену силу втікачів, а мало побідителів. З наших пропав Герик, воєк славний, що його імператор наш довго держав в в'язниці. Після сего дил Болеслав щасливо, як хотів, нагавив розбитих ворогів: всі мешканці его прий-

¹⁾ Тут муси Титмар пояснити.

²⁾ Натікан Т. на притчу євангеліську про дїн.

³⁾ Цироніи Аниї: Володимира поховано в церкві Богородиці Десятиниць, Т. називає її так тому, що там були моги папи Климента, принесеної з Хоросона.

⁴⁾ Літописє каже (р. 1018), що битва була над Бугом, коло м. Волня; в якійс легенді оновідає вопа, що Русини викликали Болеслава до бою поєміхом, і дуже їх побито. В оновідаюч. овоім Т. все зве Володимира і Ярослав королями (reges), Болеслава — дїх, а Святополка — senior.

мають і частують дорогими дарунками. А тим часом Ярослав силою опановує одно місто, що належало до його брата і забирав його мешканців. Місто ж Хитава (Київ), дуже сильне, вороги Печенегів (Печеніги) знесилиють частими нападами з намови Болеслава, і зруйновано його великою пожежою.¹⁾ Мешканців його боронили, та скоро мусли піддатись чужій силі, бо король їх втік і покинув, і 19 д. календ сентембрових (14/VIII) прийняло (місто) Болеслава і свого князя Святуполка (Zentupolcum), якого давно не бачила — його ласкою і страхом перед нашими придбано весь той край. Архiepіскоп міста прийняв їх, як приходили, з моцями святих і иншими святацями різними в монастирі св. Софії, що рік перед тим згорів від нещасливого випадку. Була там невістка вище згаданого короля. жінка і дев'ять сестер його; старий роеспустник Болеслав одну з їх, до якої давніше сватав ся, неправедно забрав, забувши про свою жінку. Несчисленна сила грошей приходить ему тут, більшу частину їх він роздав своїм приятелям і прихильникам, а дещо посилав до вітчизни.²⁾ В помочи згаданому князю (Святуполку) було з нашого боку 300, Угрів 500, а з Печенегів 1000 чоловіка. Всіх їх виправили до дому, бо князь той тішив ся, що тубильці вертались і показували себе вірними ему.

В великім сім місті, столиці того королівства, є більш 400 церков і 8 торгів, люду несчисленна сила, а він, як і весь сей край, боров ся з дуже шкодливими для них Печенігами і инших (ворогів) перемагав силою втікачів — рабів, що сюди звідусіль збігають ся, а особливо з швидких Данів³⁾

Потімешний таким щастєм, Болеслав послав архієпископа згаданої (церкви) до Ярослава, щоб той попросив у його, аби вернув його (Болеслава) дочку, а обіцяв віддати його (Ярослава) жінку з невісткою і сестрами його.⁴⁾

XXXI. Як'я Антиохийський.

Як'я син Саїда сина Як'ї, лікар і письменник арабський з I-ої пол. XI в., був православний грек з Єгипта, родич (свояк) патрарха александрийського Евтихія (по араб.ку — Саїда ібн Батріка), также славного лікаря й історика (+939/40) і повів даїї его „Перлове памісто“ — історичну хроніку, доведену до 837/8 р. З передмови до хроніки Як'ї знаємо, що в першій редакції написана вона була перед переїздом его до Антиохії (де мешкав потім) в р. 1014/5, але потім він переробив і доповнив її в Антиохії на основі нових жерел. До якого часу він донів її, не знати, бо доїї відомі рукописи его не мають кінця, доходила наново до 1031 р.; сам автор — як се є таж сама особа з відомим лікарем того ж імені з Антиохії, жив що 1063 р. Працю его недавно відшукав і видав

¹⁾ Про се літопис не каже; Печеніги виступають союзниками Святуполка під р. 1010. Про те відомости Т. заслуговують віри.

²⁾ Подібно каже й літопис, та тільки вихід Болеслава був недобровільний: Болеслав же бѣжа не Києва (бо Поляків почали бити Кляне), возвѣа нѣмне, и бояре Ярославѣ, и сестрѣ его, и Настаса пристави десятиногого (свѣященника з катедрі), бѣ бо си ему шѣйрилѣ лѣстю, и людий множитно веде съ (собою) (Іпат. с. 101). Може про кінець походу Болеслава Титмар не знав, бо вмер і грудни, а хроніка его переривається си на поросі.

³⁾ Очевидно, Т. прочув про Варягів — Скандинавів в дружині київській і трохи сю підмістє побільшини, также як побільшини, мабуть, і число церков київських (правда, і в літописі під р. 1124 сказано, що в Києві згоріло церков (60): хто хоче сю відомість прийняти, об'ясняють, що тут пороховано церкви приватні, домові). Згадка Т. про Данів — оден з аргументів норманістів.

⁴⁾ На тім переривається ся оповіданє Т. про справи рускі.

з неї витяги з перекладом російським і коментарем бар. Розен під титулом: „Императоръ Василій Болгаробойца, извлеченія изъ лѣтописи Яхъи Антиохійскаго (Спб. 1883); звідтя подаємо уривки (с. 23, 177, 180).

Болгари зкористалися з випадку, що імператор Никифор воював землі мусульманські, і руйнували скраїни його держави і набидали на сусідні землі. Він пішов на їх і побив, завів угоду з Руссю — а вона воювала з ним¹⁾ — і умовився з нею, що воюватимуть вони Болгар і нападуть на них. І розпалилась ворожнеча між ними і почали вони воюватись між собою. І взяла Русь гору над Болгарами і несподівано напала на їх місто Тлєра²⁾, столицю їх держави, і взяли двох синів Самуїла, царя болгарського, що там були.

Прочув Цимисхий, що Русь, з якою Никифор прийшов до згоди і завів умову про війну з Болгарами, збирають ся йти на нього, воювати з ним і помстити ся за Никифора. І вперевдяв їх Цимисхий, і пішов на них і обложив їх в місті Таїсайра³⁾, що Русь взяли у Болгарів. І залишав ся він там, при тій облозі три роки⁴⁾. І просив король Русь Цимисхия, щоб він дарував і дозволив йому з людьми, що були при ньому, вийти з міста й вернутись до свого краю. І пристав на те цар і взяв від нього обох синів Самуїла, царя Болгарів, що були в їх (Русь), і від себе іменував начальників до тих твердинь. І вернув ся цар до Константинополя⁴⁾.

І Варда Фока збунтовав ся явно і оголосив себе імператором в середу, на свято св. Хреста 14 айдуля (вересня) 1298⁵⁾, себто 17 джумади І 377 і опанував край Греків до Дорилєї і береги моря, і дійшли его війська до Хризополя. І стала ся справа небезпечною; і імператор Василь був в клопоті з причини сили его (Варди) війск і побіди над ним (Василем). І перевели ся его скарги, і примусила его біда послати до царя Русь — а то его (Василя) вороги — просити, щоб поміг йому в такому становищі. І пристав він на те. І уложили вони поміж себе умову про посвоячення, і оженни ся цар Русь з сестрою царя Василя⁶⁾, як сей поставив йому умову, щоб він охрестив ся

¹⁾ Сюго з інших жерел ми не знаємо

²⁾ Д. Розен догадує ся, що то Доростол.

³⁾ Мусить бути *laryus lingua*, замість 3 місяці.

⁴⁾ Слова Іх'ї, як бачимо, підтверджують оповідання Льва Дилкона про результат війни; мотиви пімоти за Никифора — то, звісно, помилка. Про ріжницю хронологічну (971 замість 972 р.) я згадував уже; Іх'ї оповідає, що 360 р. гіджри (4/X 970—23/X 971) п'ять місяців єгипетське військо стояло під Антиохією, а Цимисхий як раз тоді був на війні в Болгарії, а вернувшись в Болгарію, пішов на схід і перейшов Евфрат 13/X—11/X 972 р. (Розен ор. с. с. 189—4). Болгарська кампанія Цимисхия закінчилась літом, тож се не міг в такім разі бути 972, тільки 971 р.

⁵⁾ Рік т. зв. селевкидської ери; дата відповідає 987 р. Для пояснення оповідання треба сказати, що Варду Фоку, небіжа імп. Никифора послано було против Варди Скіяра, византийського намісника в східних краях Малої Азії, що збунтовав ся і оголосив себе імператором зараз по смерті Цимисхия (976 р.). Втративши віру у імператорів, Фока ввійшов у зносини з Скіяром, але того узявши, віддавши під дозор жінок, і себе натомісь оголосив імператором. Повстанє пішло так швидко для него, що швидко (десь при кінці 987 р.) стояв під Константинополем; Хризополь — над Босфором (Скутари), Дорилєя — на схід від Пруси (Брус).

⁶⁾ З дальших слів видно, що імператор видав за Володимира сестру вже пізніше, тому ці слова треба розуміти, або як пояснене змісту умови, або як згадку про її остаточний результат.

і вся людність его країв, — а то нарід великий. І тоді Русь не признавалась ні до якого закону і не знала жадної віри. І послав до него цар Василь пізніше митрополитів і єпископів, і ті охрестили царя і всіх, кого містили в собі его землі, і послав до него сестру свою, і та побудовала багато церков в землі Руси. І коли зайшла у їх умова про шлюб, прийшли війська Руси також і сполучились з військами Греків, які були у царя Василя, і пішли всі разом на боротьбу в Вардою Фокою морем і суходолом в Хризополь¹⁾. І перемогли вони Фоку, і опанував цар Василь край приморський, і забрав всі кораблі, які були у Фоки²⁾.

І розійшлося те військо що було з Никифором, сином Фоки, і сам він пішов до своєї матери, а та пробувала в тім замку, де було посажено Склира. І написав Варда Фока своєму сину Льву, що лишив він намістником в Антиохії, і зяєв йому, щоб виправив з міста патріарха Атанія з міста, щоб не пошкодив ему своїми заходами. І запросив его Лев виїхати за місто, давши знати, що хоче з ним поговорити про одну справу, що ему задав клопіт, і закликав також багато з мешканців Антиохії. І вернув ся Лев до Антиохії і не дав вернути ся до міста патріарху Атанію й тим, що виїшли з ним разом; було се в суботу 8 адара (марта 989 р.) 1300, себто 23 зу-л-кади 378. І рушив цар Василь і брат его Костянтин разом з своїми військами і з військами Руси і стріли ся з Вардою Фокою в Абидосі — а се недалеко від берега константинопольського — і побили Фоку, і вбито его в суботу 13 писана (квітня) тогож року, себто 3 мухаррема 379, і принесено его голову в Константинополь і виставлено. І тягнув ся его бунт один рік і сім місяців³⁾.

¹⁾ Се оповідає про зносини Візантії з Володимиром. Св. дуже важне, бо йде з доброго жерела. Доки не відомий був текст Ях'ї, воно було знане з переказу (не дуже докладного, що й затемняло справу) у арабського письменника аль Макина. З оповіданя Ях'ї довідуємось, що початок тих зносин пішов від імператора, застрашеного повстаням; Володимир поставив умову, що імператор видасть за нього сестру, імператор — що Володимир охрестить ся. Тоді Володимир послав своє військо — дось літом 988 р. Але сестра імператора поїхала аж пізніше; порівнюючи з сьм датою (випедену з звістки у Льва Диякона), що Херсонес взято після квітня 989 р., об'ясняють, що імператор, перемігши за допомогою Володимира Фоку, протягнув час і не послав сестри (бо на візантійський погляд — шлюб її з Володимиром був великим пониженьом), і лише похід Володимира на Херсонес примусив его ту умову оновити. З сьєю справою зв'язаний вивід дати охрещення Володимира, і над нею велась нещодавно жива суперечка (розвідки Завитневича, Соболевського, Липинченка).

²⁾ Тут проминаю оповіданє про поміч, послану Фоді з Грузії

³⁾ Після смерті Фоки жінка его випустила Склира, і той повів справу повстаня знову, але імператор завів зносини з ним і приєднав, повернувши і побільшивши ему і его сторонництву уряди й маєтки. Се об'ясняють тими ударами, які понесла як раз Візантія від Волгар і від Володимира (похід на Херсонес). Помічний корпус руский, що прислав Володимир, і пізніше зостав ся в Константинополі; Ях'я згадує про руско військо, оповідаючи про похід на Сирію 999 р. („де які мешканці (Химса) заложили в місцевій церкві св. Костянтина, уважаючи себе там безпечними; довідавшись про се, Руси з війська его (імператора) підпалили її“ — с. 40;) відомости є й у інших авторів; про се розповіда Василевського — Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ Константинополѣ XI и XII в. (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1874).

XXXII. Георгій Кедрин.

Особа сего автора нам майже цілком невідома; догадують ся, що був те якийсь духовний. Їго всеосягнута хроніка (Συνοψις ἱστοριῶν) кіпчить ся приходом на стіл імператорській Ісака — р. 1057 і мабуть коло того часу була й закінчена. Для нас вона цікава головню своїм оповіданням про останній похід Русн на Константинополь, оповіданням дуже докладним і в византийським мноменотні однимим. Подаємо уривок з видання в боньскім Corpus scriptorum hist. Byz. (t. XXXIII p. 551).

Місяця іюня тогож самого індікта (11 — р. 1043) трапив ся й похід Русн (τῶν Ῥῶς) на столицю. До того часу вона жила з Ромеями в відносинах добрих і спокійних, зносини були безпечні й купці ходили звідти і звідсю. А під той час виїшла в Византиї суперечка з якимись скитскими купцями, з того повстала бійка, й одного значного Скита вбито. Князь же (κατάρχων) сего народа Володимир, чоловік горячий і гнівливий, скоро дізнав ся про той випадок, розсердив ся та не гаючись і трохи з походом, зібрав своїх людей, скільки було до війска здатних, та приєднавши немало поміч від народів, що мешкають на північних островах океану, зложив, як кажуть, сили коло 100 тисяч та посадивши на місцеві кораблі, звані одnodеревними (μονοξύλλα), рушив на столицю.¹⁾

Дізнавши про се, імператор посилав послів, просячи (Володимира), аби залишив похід, і обіцяючи відшкодоване дати, коли яка кривда стала си, аби задля малої причини не квапивсь ламати від давня уставленого спокою і народи один на одного напукати. Колиж той, одержавши сєї лист, з соромом прогнав послів і дав відповідь горду та перозважну, імператор, залишивши надію на згоду, й собі як треба почав готуватись. Скитских купців, які пробували в столиці, также і тих що в помічних війську були, порозсилав він по областях і безпечно умістив, щоб і в імперії якоїсь чварн не повстало, і урядивши, скільки дозволяв ему час і наглі обставини, імператорські триєри, і иньших немало добре споряджених та легких, посадив на їх війско з того люду воєнного, що трапивсь тоді в Византиї, сам сів на імператорські дромон, рушив на Скитів і стрів їх коло устя Понта: стояли вони коло т. зв. Фара; чимале ж кішне війско (византийське) йшло за ним (імператором) суходолом.

Обидві сили стали одна проти одной, але жадна не хотіла розпочинати: Скити стояли спокійно на якорі в порті, а імператор чекав їх нападу. Так час ішов, і вже було надвечір; імператор знову послав послів до згоди, але варвар знову відирявив їх з соромом, кажучи, щоб аби він залишив війну з імператором, дали єго війську по три літри золота.²⁾ Відповідь була неможлива, і (імператор) постановив почати бій. Поки ті собі стояли безпечно, покликав імператор Василя Теодорокана і звелів ему взяти швидких кораблів (ζεφυλάκας) і поїхати, щоб попробувати, чи не зможе він стрільбою викликати Скитів до битви. Той взяв три триєри і рушивши до Скитів, не став їх пробувати стріль-

¹⁾ Цікаві тут натякання на живі зносини торговельні Русн з Византиєю, на перебування повсчасно в Константинополі руских купців (за старою модою Кедрин воліє звати Русь Скитами) і руских воєків в византийським війську. Князя руского Кедрин зве Володимиром; є тут стільки помилок, що кермо держави рускої належало до Ярослава, а він вирядив в похід свого старшого сина Володимира, що севів в Новгороді. Воєки з островів північного океану мають означати наємну дружину скандинавську: про участь її в поході каже ширша версія руска (Варяга).

²⁾ Літра, византийський фунт — 72 солідів, себто червоних золотих.

бою, але кинувсь в середину їх і запалив сім кораблів штучним огнем, три потопив разом з людьми, а один взяв: скочив сам на нього і людей, що були там, інших побивав, інших прогнав, бо злякались его відваги. Колиж побачили, що надходить імператор з усею силою і зміркували натурально, що коли від трох триєр вони так постраждали в битві, що ж то прийдесть ся потерпіти, як будуть з цілим флотом битись, таїм подались тікати, але викинуло їх на місце, де були скелі та каміні підводне, і втратили вони більшу частину кораблів, а тим часом з суходолу нападали ще вояки з війська, що тудою йшло, і побили багато, так що потому найшло ся викиненого на береги трупу коло 15 тис.

Після сєї побіди над Скитами імператор простояв цілих два дні, а на третій вернув ся до столиці, лишивши два полки і т. зв. *ἐταῖροι* (товариства) під проводом паракимомена (спальника) Миколая і магістра Василя Теодорокана, щоб вони гледіли берегів, обіздили та стерегли, аби варвари не вийшли де, цілому ж флоту сказав стояти коло Фара. Так урядивши, імператор прийшов до Византиї, а ті що в паракимоменом і з Теодороканом обходили береги, куди повикидало трупи варварів, здобули силу здобичи й зброї.

А двадцять чотири триєри, відділившись від решти флота, погнали ся за варварами і гонячись, застали їх, що стояли в якісь затоці. Скити довідались про мале число їх і дізнавшись, що нема їх більше, скільки з'явилось, пішли з одного і з другого боку на обхід і гребучи дрібно, почали їх окружати. Ромеї, втомлені попередню гребнею, коли гнали ся, та настрашені силою варварських кораблів, подали ся тікати. Але варварські кораблі встигли оточити й заступити затоку, і вихід до моря був неможливий; тоді патрицій Костантин Каваллурій, воввода Кивиреотів, сміливо став до бою з триєрами своїми й ще десятю иншими, і по сильній битві побито его. Взято чотири триєри з людьми, разом з адмиральським кораблем, і всіх на їх вбито; решту ромейських кораблів повикидало на мілини, на береги, на скелі, і побилась, а люде одні потонули в морі, инші, забрані варварами, віддані мечу й неволі, а ті що спасли ся — вернулись до свого табору піші та голі.

Що справа пішла не так, як сподівали ся, стали думати Скити за поворот до дому. Коли вони йшли морем і суходолом (кораблів не ставало на всіх, бо декотрі потонули і побрані в вищезгаданій битві, инші від бури та хвиль розбились, і для того більша частина йшли пішки), перестрів їх Катакалон Вест Обпалений (*ἡ κακὰ κηήμενος*), що був старшим над городами й замками коло Іетра, — на березі т. зв. Варни, напав і примусив тікати; багато побив, а 800 взяв живцем і звязаними послав до імператора. Сей (Катакалон), як ще Скити з своїх країв йшли на столицю і почали жити ся в області, що він тоді мав, зібрав своїх людей та вдарив на їх і по міцній битві примусив їх тікати і забрати ся до своїх кораблів. А стережучи побережні місця свого краю і чекаючи кінця (того походу), перестрів їх при повороті й напавши міцно, вчинив вище розказане.¹⁾

¹⁾ Про сей похід знаходимо в т. зв. Початковій літописі оповідане, також під р. 1043, яке має дві версії — коротшу в давніших редакціях і ширшу в т. зв. збірнику Воскресенській. Се оповідане цілком не каже нічого про першу битву — в Бессорії, а кораблі Володимира розбиває бура, і він вертаєть ся; імператор послав 14 (у Кедрина 24) човнів в погоню, але Русь їх побіла; значна (мабуть — переважна: 6000) частина Руси пішла після бури берегом, і їх Греки побрали в неволю. Ширша версія додає, що за Дунаєм Русь радила Володимиру

XXXIII. Сага про Олава Тригвассона.

Цілюм особіне місце серед наших жерел займають північні саги; герої їх часто досить виступають на рускім ґрунті, а з жерел тубільних знаємо, як дїсно часами (в X—XI в.) багато пробувало на Руси між дружиною Скандинавів. Однак законоположник наукової історіографії Шлецер дав дуже суворий осуд про саги як історичний матеріял; хоч з часом погляд на їх значно пом'якшав (в російській історіографії горлячим оборонцем їх виступив 1834 р. проф. О. Сєнковський), але досі не висліджено й не оцінено їх докладно, як жерело для історії Русі. Трудність головна в тому, що саги є заховались не в оригінальній формі, а літературних оброблених, і то значно пізніших; найранішу збірку, т. зв. Старшу Едду (єдда — бабка), змісту переважно митологічного, і в формі переважно поетичній, надають Земунду Зигфусону, ісландському сьвященнику з 2-ої пол. XI в.; т. зв. Молодша Едда, мішаного змісту, в формі прозаїчній з фрагментами оригінальних пісень, належить Снорро Стурлєзону, ісландському аристократу († 1241); він же уважаєть ся автором Геймскрінґли, ціла саґа про королів норвежських. В передмові до неї головним жерелом укладчик представляє історичні пісні й перекази усні, і сам зауважає, що пісні мають можливість довго захопуватись без переміни; однак він не обмежувався їх записуванєм, а користав з того матеріалу, випаляючи певну самостійність в композицій. Сага про Олава Тригвассона ввійшла в ціля Геймскрінґли, але захопалась ще в оброблених двох данійших ісландських мопаків — Олда Сноррссона і Гуннлауга Лейфссона; редакція Олда належить до другої полов. XII в., Гуннлауга мабуть трохи пізніша (вмєр 1218 р.); обидві були уложені моноєю латинською, але захопались в ісландським перекладі: автором єго вважають Стирмера, капеляна Стурлєзонавого († 1245); редакції Снорро і Гуннлауга мають фрагменти пісень, редакція Олда прозаїчна цілюм. Редакція Стурлєзона далеко менше оповідає про Гардарик (Русь), ніж ті дві: нема тут ані Володимирової матері, ані участі Олава в охрещенню Руси. Урванки з їх видані в I т. збірника *Antiquités russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves*, де зведено в саґ що належить до історії держави Рускої; скандинавські тексти подані тут з латинським перекладом (вид. товариство північних антикварів під редакцією Раґна, в Копєнґаґєн, 1850—2, 2 т. in fol.). Подаю екскерти з редакції Олда, нотуючи важніші варіанти з двох пінших.

3. Про короля Гардів і єго матер. Тоді панував над Гардариком з великою славою король Валдамар; за єго матері казали, що вона проропиця: таке пророкованя язичників в Писємі звєть ся духом пинітєским. Що вона прорекла, зтвєржалось фактами; але тоді була вже вона дуже ослабла від старости. Був у їх такий звичай, що першого вечєра свята Іольєского виносєли її на стільць перед трон короля, і перш ніж почнуть пити, король питає у матері, чи не предчувавє вона і чи не знає — чи загрожувє єго королівству яка небезпєчність або шкода, чи не надходить який поплех чи страх, чи не жадає єго землї хто пинший. Вона єму відповіла: не предчуваю єго душею, сину, нічого такого, щоб уважала для тебе або твого королівства небезпєчним і взагалї нічого такого, щоб могло твоє щастє потурбовати, але бачу якєсь дивнє і незвичайнє видінє: тепєр, сього року уродив ся в Норвегії син від одного короля, що будє вихований в єї (піншій) землї, і будє

вийти з військом на землю й отаборитись, а Варяги умовляти лїти під Костантинополє, і що та буря стала ся тому, бо Греки в морє окунали Христові чєлєни (про сї версї дав. замїтку Кунїка в книжцї Дорна „Каспій“). Як бачимо, окрім пропуску першої битви, коротка редакція цілюм згожуєть ся з оповіданєм Кєдрина. Як давня подробиця про причину бурі, що очевидно повторєє оповіданє про перший похід Руси на Костантинополє IX в., трудно сказати; правдоподібнїше однакє, що маємо тут інтерполяцію пізнішу.

з его чоловік знаменитий і славний князь, він не зробить шкоди твою коро-
лівству, але багатьма способами побільшить, а потім вернеться ще за моло-
дого віку в Норвегію й опанує королівство, що до нього правом припрожден-
ням належить, і ставши королем, ясним світом заблище, буде помічник бага-
тьом в північній краю землі, але під властивістю его не довго буде Норвегія.
Та вже несити мене звідей, бо вже сказала досить, навіть занадто, і більш
не скажу.¹⁾ Сей Валдамар був батьком короля Яризлефа.²⁾

4. Про Олава, сина Тригві і его матір Астриду. Олав і Астрида
пробули дві зими у старого Гакона; вирядивши їх знаменито, доручив він
купцям, що їхали на схід в Гарди, щоби виправити їх до брата Астриди Си-
гурда, що був у великій шанобі у короля (конунга) гардського.³⁾ Старий Гакон
наділив їх усім, що потрібно було для сього подорожжя, і не перш відступив, аж
як посідали вони на корабль з добрим проводом. Поплили в море, і в сій до-
розі напали на їх розбійники, що забрали в їх все добро, частину людей по-
били, а решту розлучивши, забрали в полон і неволю. Тут Олава відлучено
від матери, і її потім продавали з одною землею до другої; Олава, як і інших
невільників, продано за раба, і в сій неволі мав він трох господарів. Перший з їх
що купив, на імя Клеркон, вбив на его очах его доглядача;⁴⁾ скоро потім
продав він его якомусь чоловіку на імя Клерку, взявши за нього доброго
цана; і в его власті був (Олав) якнісь час. Але Бог, не зоставляючи в темряві
слави і годности своїх друзів, як і світ не може зховати ся в пільмі, виявив
і славу сего хлопця і визволив его з неволі, як колись Іосифа. Бо той чоло-
вік, що мав Олава в своїй власті, продав его певному чоловіку на імя Ерес,
взявши за него дорогу одіж, що ми своєю мовою зовемо vesl або slagning
(шлаг). Хозяїн, що купив его на сей раз, був родом з язических країв; жінка
его звала ся Рехон, син Ресас. Купив він разом з Олавом і его товариша
Торгільса, сина Торольва, старшого від Олава. В сій неволі пробули вони 6 зим.

5. Про Олава. Тоді правив Гардариком Валдамар, мав він жінкою
королеву на імя Алогію, жінку дуже розумну. Сигурд, брат Астриди, мав
такий вплив у короля, що одержав від нього великі маєтності й великий край
доправління, настановлений був судити справи, що приходили до короля, й по-
вертати мито королівське з бігальних округів; власть его мала значити по цілій
королівстві.⁴⁾ Олаву було вже дев'ять років, як трапилось, що вуй его Сигурд

¹⁾ В сій оповіданню бачуть звичайно намітку про „наймудрішу жінку“
ки. Ольгу, бабку Володимира; тільки ся постать в традиції поетичній роздвоїла
ся, і з того вишла пророчця бабка і жінка Володимира Алогія (зам. Ольга),
„найрозумніша між жінками“. В редакції Стурдзона епізода про матір не має зо-
всім. З комбінації фактів виходить, що Олав уродився 969 р., коли Володимир
ще не був князем. Гардарик — край городів (замків), звичайне імя Рус в са-
гах; тім часом як редакція Олда не пояснює ближче де в Гардаріку князував
Володимир, в двох других редакціях виступає він князем Голмгарда — Новгорода.

²⁾ Батька Олава — Тригві, забито в боротьбі з суперечниками, і Олав
родив ся вже після смерті батька; жінка Тригві Астрида переховувалась у
батька, потім в Швеції у Гакона, але як вороги всякі заходи робили, щоб Олава
в свої руки дістати, постановили їхати до брата Сигурда.

³⁾ На імя Торольва; вбив тому, що той був занадто старий для роботи
(як пояснюють пізні ред.).

⁴⁾ Сей Сигурд в жерелах руских невідомий; але таких Норманів між бо-
ярями Володимировими могло бути немало; цікаво, як би могли ми покласти ся на
оповідане саги про обовязки Сигурда, але не можна. В двох інших редакціях
означено, що Сигурд знайшов Олава в Eistland, збираючи податки на Володимира;

прийшов в село; де пробував Олав, а селянин з робітниками був в полі. Сигурд, оточений купою людей і світлим проводом, вїхав в село конем, а Олав тоді з иньшими хлопцями грав ся: бо хазяїн так его любив, що не тільки (Олав) роботи не робив, а був за сина, не відмовляв він (хазяїн) ему жадної річи і що дия дозволяв ему, коли хотїв, бавити ся грами. Олав повитав приїзжого весело й дуже чемно, а Сигурд відповів на его слова ласкаво й привітно, кажучи: „ти, хлопче, як бачу, не нагадуєш тубільців сего краю ані виглядом, ані бесѣдою, скажи но мнї своє імє, рід і вітчизну“, а той ему: „заву ся я Олавом, вітчизна моя Норвегія, а роду королївського“; Сигурд питає: „а як зветь ся твій батько або мати?“ Той каже: „батько Трини, а мати Астрида.“ Сигурд знову: „чия дочка була твоя мати?“, а той: „Ейрика опростадекого, мужа могутного“. Почувши се, Сигурд зліз з коня й ви-таючи его привітно, обцїлював, кажучи, що він его вуй, „і то радісний день, що ми тут здибалесь.“ Далї розпитував Сигурд про подорожи Олава, як він прибув в ті краї, і скільки часу терпів він неволю. Той ему оповів про свої подорожи, як були, а тоді Сигурд каже: „хочеш, викуплю тебе, родичу, в твого хазяїна, щоб ти довше в его не був невільником або слугою.“ Той ему: „Тепер моя доля, в порівнянню з попередньою, добра, та все таки дуже б хотїв викупитись, аби тільки мій товариш визволений був і разом зі мною пішов.“ Сигурд сказав, що радо то зробить і жадних коштів не пожадує. Потім хазяїн-селянин вернувся до дому й привітно повитав Сигурда, бо сей мав вибрати чинши з маєностей і домів того округу й доглядати справедливої їх оплати. На решті Сигурд став з селянином говорити, чи би не продав хлопців: „зараз за їх заплачу“; той ему на те: „старшого хлопця продам, на який ціні згодимось, але менший непродажний, бо выдасть ся й красою й розумом і мнї далеко милїший, нерадо б его віддав, хіба продам за великі гроши“. Почувши се, спитав Сигурд, до чого ж то воно їде (чого він властиво хоче), але селянин все таки ухилив ся, хоч Сигурд все більш доневирав ся; скінчив ся сей торг на тім: старшого хлопця продано за марку золота, а меньшого за девять марок золота, і все таки селянину було тяжче сього, як того продати.

Потім Сигурд, забравши свого родича Олава, поїхав до Гардарики. В сїй землі закон забороняв, щоб ніхто без відому не короля виховував якого заграничного королевича, хоч би й з далекого краю; тому Сигурд взяв Олава до своєї господи й там ховав потай, так що мало хто знав, хоч багато его любили. Так минув якийсь час, і трапилось одного дня, що Олав разом з своїм товаришем без відому вуя вийшли потай з свого покою, пішли й прийшли на якусь вулицю. Тут познав перед собою Олав свого ворога, що перед шістью лїтами вбив его доглядача перед его очами й самого в неволю продав; як вздрів его, почервонїло в его лице як кров, падуло си, й дух в его стурбовав ся дуже, тому швидко вернувся до своєї хати. Скоро прийшов і Сигурд з торгу й побачив, що родича его Олава нема; розгнїваний, запитав ся, що то трапилось, і той оповів ему причину й просив, щоб помїг ему помститись за свого доглядача, „бо той чоловік мнї вчинив стільки жалю й багато всякої наруги, тепер хочу я помстити ся за свого доглядача.“ Сигурд каже, що то ему дозволить; повставали й з великою купою людей, з Олавом на чолї, їдуть на торг; як побачив Олав того чоловіка, ухопили его й повели за

але територія Естів (Чудв) не належала до волостей Волидиморових — перші звістки про заходи коло її належать до часів Ярослав (похід 1070 р.)

місто; тут Олав, той молодий хлонець, виступав, щоб помститись за свого опікуна; дають ему велику сокіру, щоб нею того чоловіка вбив; було тоді Олаву дев'ять літ. Махнув сокірою, вдарив по шиї й відрубав голову; такий удар малого хлопця дуже вихваляли.)

Тоді в Гардаріку було багато віщих, що вперед знали багато, і з їх ворожбительства показалося, що прийшов в той край якийсь значний, але молодий віком, що кращого від нього, казали, й не бачили; то вони широко висловляли, а не знали, де він є; казали — такий він видатний, що світ, що его освічує, розповсюдить ся по всьому Гардаріку і багатьох краях східних. Королева Алоґія, що, як сказали сьмо, була найрозумніша між жінками, надавала тому велику вагу й попросила короля красними словами, щоб оголосив збір, аби на нього зійшли ся всі з близьких округів; а вона же там буде і зробить все так, що буде ему до вподоби. Король так і зробив; зійшла ся велика сила людей, і королева звеліла всему множеству кругом стати: „щоб один при одному стояв, аби могла я кождому чоловіку глянути на лице, особливо на очі: сподіваю ся, що як гляну ему в зімки очей, зможу пізнати, хто то в той славний, і тоді не зможе втатись, хто має отаку вдачу“. Король її послухав. Два дні трівав той збір, королева по одному підходила і заглядала в лице, та нікого не знайшла, щоб видко в ему було таку силу прирощенню. По двох днях прийшов третій, знову зібрав ся збір і всі зійшли ся в приказу короля: хто б не прийшов, мав бути караний; весь збір став кругами, і та надзвичайна жінка, славна цариця, розглядала кожного в лице. Нарешті прийшла, де стояв перед нею якийсь хлонець, але одягнений, обернений плащем, з відлогою на плечи відкиненою. Поглянувши ему в вічі, зразу зрозуміла, що то він тішить ся тим надзвичайним даром щастя, повела его до короля всім даючи знати, що дійсно знайдемо того, кого довго шукала. І так того хлопця прийнято в опіку королівську. Тут він об'явив королю і королеві свій рід значний, що він не раб, але, як об'явило ся тепер, що він з роду королівського. Король і королева стали его виховувати з великою любовію й ласкою і наділили его ріжним добром, як рідного сина.

Виріс сей хлонець в Гардах, дозрівши силами й розумом; піростаючи день у день посилав, так що за недовгий час далеко випередив однолітків

1) Інакше, і правдоподібніше оповідають се дві північні редакції, назову оповідане Снорро: одного дня Олав Тригвасон, стоячи на торгу, де зібралась велика сила людей, пізнав там Клеркона, що вбив Торольва, его пестуна; Олав мав в руці маленьку сокіру і так нею влучив в голову Клеркону, що застрягла в мозку; побіг скорше до дому, до покою й оповів сю справу своєму родичу Сигурду. Сигурд зараз одвів его до покою королеви й оповів її, що сталося. Звалась вона Алоґія. Сигурд просив її, щоб оборонила хлопця, а вона глянувши на его, сказала: не годять ся, щоб такого гарного хлопця вбили, й звеліла своїм воякам узброїти ся й прийти. В Голмгарді снокії так сьвято поважав ся, що законом було ухвалено: хто чоловіка без суду вбє, сам має бути вбитим. Став ся великий рух, і все множество, по закону й звичаю, шукало хлопця, де він подів ся; розійшла ся чутка, що він в двірці королеви, й що туди пішло велике військо, цілкомити узброєне. Прочувши про се, конунг прийшов з війском і не хотячи, щоб свої з своїми бились, привів поперед до згоди, далі до ласки: конунг ухвалив кару, королева її залятила; Олав зостав ся у королеви, і та его дуже любила. А як в Гардаріку був закон, щоб ніхто з королівського роду не перебував там без дозволу конунга, тому Сигурд оповів королеві, якого роду Олав і чому він туди прийшов. В сьому оповіданні цікаве те задивоване Нормана з такого руского риторизму що до захованя снокою.

у всему тому, що може бути окрасою доброму князю; став показувати своє знанє в штуці, значно видаючись, і швидко перерізняв всю справу кінну й військову науку, бо вони в тих справах найбільш досвідчені й шильні; і тим здобув собі велику повагу і честь у короля та королени, далі й у всіх, значних і менших. Так він там виріс і дозрів розумом і дітмами і досвідом в усіх штуках, що окрасою бувають для найліпшого князя. Король Валдамар скоро настановив его старшим над двором і воеводою іменовав над тими войками, що мали здобувати честь королю. Багато він вчинив, славного в Гардаріку і східних краях, але тут ми не багато тільки вичислимо. Бувши дванадцяти літ, синав короля, чи є які замки та округи, щоб належали до его королівства, але відібрали їх язичники, порушивши его майно й власть? король відповів, що було кілька замків та округів, що їх чужі позабирали і своїй власті привлащили. Олав каже: „дай щось війська під мою власть і кораблів придай, попробую, чи не зможу вернути ту втрачену частину королівства, бо жадаю я воювати, жадаю бити ся з тими, що порушили твою честь; хочу до того покористати і з твоїх засобів і з свого щастя, і або їх побью, або силою вижену.“ Король на се відповів привітно й дав ему війська, скільки прохав. І показалося, як то вже вище сказано, який він освідчений в усякій кінній штуці і військових справах, бо вмів так добре керувати впорядкованим війском, ніби в тім велику справу мав. Рушивши з ним війском, багато вчинив бити, здобув велику перемогу над ворогами, вернув неї замки та тверди, що доти належали до Гардаріка, і підбив під власть Валдамара багато чужих народів. На другу осінь вернув ся з славною перемою й значенитою здобичею, приніс королю й королеві багато золотих клейнотів, дивні пурпури шовкові й дороге камінє. Так напомила ся его честь, і всі зраділи надзвичайно з его приходу. Так він і далі чинив кожного літа, давав бити, чинив вчинки славні, а зимою перебував у Валдамара. Серед такої слави, вернув він, як кажуть, в Гарди по славній перемі, на кораблях, з такою пишністю і славою, що замість вітрил були шовки дорогі червоні, і такіж шатра корабельні. З того можна зрозуміти, якої пишності дійшов він на сході славними вчинками.)

6. Про короля Олава. Кажуть люди вчені і освідчені, що Олав ніколи не служив ідолам, і завше его душа від того відверталась. Навіть хоч мусив часто проважати короля до храма, ніколи не входив, але завше стояв на дворі коло входу. Король одного разу упоминав его, аби тогд не робив: може статись, що боги на тебе розгнівають ся, і втрапиш ти цвѣт твоєї молодости; тому я дуже хотів би, щоб ти був до богів побожним, бо бою ся за тебе, що легкомисний такі речі, аби великого зміну то на тебе не згинуло. Той ему каже: не бою ся я ніколи богів, що не чують, не бачать, і розсуду не мають, про яких я знаю, що не вмогуть розумом; а які вони, про се я, пане, з того можу догадатись, що все бачу тебе неслото, виключивши ті години, коли ти пробуєши в храмі і жертви богам справляєш: коли там буваєш, то лице в тебе, бачу, не добре віснє; з того я розумію, що боги, яких ти поважавш, — боги темряви.

Кажуть, що коли Олав процвітав такою славою, знайшли ся деякі люди, сповнені не ласкою, а заздрістю, обвинуватили его перед королем

1) Ся леовдарна подробица нагадує літписну легенду про похід Олега на Константинополь, де також вітрила зроблено з шовку й золотіє.

і підбили на его багато значних людей.¹⁾ Тому він відійшов і з великим війском напав на язическі народи, побідив їх, обійшов багато краю коло Балтійського моря і підбив собі ту людність; коли ж та справа почала ему наскучати, з початком зими задумав вернути ся до Гардів, та задержала его велика непогода і він з війском звернув ся до Виндланду, і там кораблі на стоянку поставив.²⁾

10. Сон короля Олава. Потому Олав рушив з кораблями й поплив на схід до Гардаріку, де король і королева прийняли его найпривітніше, й пробув він зиму там. Тут ему було одного разу важне видінє; явилась якась велика скеля, і він ніби йшов на неї, доки не виїшов на верх; тут піднімаєть ся він в повітрі, вище хмар; поглинувши, бачить місяця надзвичайно гарні, і ті місяця замешкують люде ясні; чує солодкі пахощи, бачить гарні квітки ріжнородні, бачить славу яснішу ніж можна словами представити, хоч би розумом і думкою зрозумівши. Далі чує — голос говорить до нього: „слухай, в тобі ознаки доброго чоловіка: не шанував ти богів і служби їм жадної не чинив, але зневажавш їх, тому твої діла закінчить добрий і користний кінець; але багато ще тобі бракує для того, щоб міг ти в сих місяцях пробувати, щоби годен був вічно жити, бо ще не пізнав свого Творця, не знаєш, хто в правдивий Вір.“ Почувши се (Олав), злякав ся дуже й спитав: „хто ти, Господи, щоби в тебе міг я вірити?“ Голос відповів: „Іди в Грецію, там тобі сказано буде їми Господа Бога твого. Як будеш слухати его науки, здобудеш вічне життя і щастя, і напоївишесь правою вірою, повернеш багато інших від блудів до спасення, бо Вір тебе постави, щоб ти багато народів до Ёго привернув.“ Побачивши і прочувши се, ніби зіійшов з скелі, а зходячи, бачив місяця страшні, повні полум'я й муки, чув ревний плач і багато страшного; тут ніби пізнав він багато друзів і князів, що вірили ідолам, і дізнав ся, що та жука приготована для короля Валдамара і королеви. Се все так его зтурбувало, весь сльзми облив ся і з великого страху не спав.

Цісля сього Олав сказав своєму війську звертатись до походу: „по-стаювши я йти в Грецію.“ Так і зробив, за добрим вітром приїхав до Греції, там знайшов слашних і працювирних учителів, які навчили его імені Господа Ісуса Христа. Так напоїний він був тією вірою, що раніше ему ві сні була об'явлена; далі знайшовши якогось доброго єпископа, просить его, щоб охрестив его св. хрещенєм, якого давно бажав, і прилучив таким чином до громади християнскої, і так зараз охрещений був. Тоді поірохав єпископа, щоб

¹⁾ Інші редакції подають таку ближшу причину підозріння: „були такі що радши конунгу, аби не дати Олаву знаєдто сил, бо той чоловік був би тобі дуже небезпечний, як би заходив ся вчинити яку шкоду тобі або твоїй державі: так він видасть ся воїм оздобами природи й штуки, таке має приятельство, таї не знаємо, про що вони водуть такі часті бесіди з королевою“. В у мотутих конунгів тогочасних широко був розповсюднений звичай, що королева мала поповину надвірних воєвків і своїм коштом утримувала, і на то скільки могла, побережала податків і чиншів; так і у конунга Валдамара був такий звичай, що королева мала не менше число воєвків, як конунг, і вони дуже між собою конкурували за видатних людей: і той і та таких хотіли до себе перетягнути.⁴⁾

²⁾ Варіант п'ятої рукописи — Гардарик, як і пізше.

³⁾ Тут оповідає сага, як Олав оженив ся з дочкою короля Венді (себто Славян поморських, Вендін) Вурислави, але та умерла по трох роках, і Олав дав ся в піратство; про поворот Олава до Гардаріку редакція (Снорре не згадує,

з ним поїхав в Русь і ім'я Боже проповідав язическим народам; єпископ обіцяв поїхати, як що й він разом поїде, бо тоді й король і иньші старшини менше буде противити єму, як що він єму рівно помагати буде, аби з того який плод виїшов, і церква Христова собі щось прибрала.¹⁾ Олав отже поїхав і вернувся до Руси; прийнято его приїздно, як і раніше. Тут зоставився він якийсь час, радячи королю і королеві часто, щоби зробили те що їм

¹⁾ Єпископа сего ред. Гундауга зве Павлом; про охрещене Володиміра оповідає так: „нарешті за намоною королеви конунг окликав великі збори; куди зішлося багато старшини і велика сила народу, і збори стали єм, конунг Олав устав і сказав так: „Сподіваюся, що ти, конунг, розумом своїм розумієш, як нже тобі загадував, що далеко більше випадає й тобі й усім иньшим, і богатим і бідним, вірувати в єдиного Бога, творця, що сотворив небо і землю і всі речі видимі і невидимі, що дає вічно, безкінечно спасення нікому, хто правно вірить в нього й праведно служить, аніж блудити в такіх нічтях, вірити в неправді ідоли, що не можуть нікому й допомогти нічого, коли самі з міста рушитися не можуть, як хто їх не понесе чи повеже, як то вже давно я казав тобі, коли ще не мав ніякої відомости про Бога, — що все минає здавалося єм нерозумним і неслужити. І я до того всякої праці та клопоту доложу й піколю не перестану проповідувати вам ім'я Боже, поки не введу тебе, конунг, і цілого сего народу з темної й блудної стежки, якою занадто довго йшли, на ясні стежки правди на вічне спасення“. В відповідь на єго бесіду сказав конунг Валдимар так: „з того проміня, що єсвітить з гарних твоїх намов, приїжджу я до тебе, що значай християнський далеко лівший від нашого; та довго призначав до давньої віри по дає мені розібрати в належних до неї річах, і розум мій мені каже, що мені дурному не випадає зрікати єя віри, якої тримали єя мої родичи й предки одини по одному завсідні, увесь час Тому в єій тяжкій справі послушаю думок иньших, і перш за все — королеви, бо вона далеко від мене розумніша, а далі — всієї старшини й радників наших.“ Сю бесіду конунга прийняли всі з великою похвалою, а як утихли, королева так почала: „сеє Олав приїшов до тебе, конунг, як ще був хлопцем, визволившись перед тим недавно з вигнання і великої неволі, прийняв ти єго незначого чужинця, й виготовував та виховав ласкаво так, як свого сина; він покористав з того, й як тільки літа дозволили єму до чогось узятися, він рівно скріпляв і побилював твоєю державою; придбав він ласку всіх добрих людей; а відіхавши на водоніжний час, став вірним і користним порадиником володарям, хоч їм і не завдячував стільки, як тобі. Тому думаю, що він щиро й поважно дуже підносить ту гарну справу, в якій виступає речником, і вона всім розумним здається єм спасенною. Совість пригадує мені мати твою, конунг, що наперед знала про сього чоловіка, і що багато розумних і єсвідомих людей пророкувало, що буде тут вихований чоловік, що не тільки єю державою окрасить славом блискучого свого розуму і знання, але єго добра воля й по иньших місцях процвієє красною. Я се з лиця єго давно вже пізнала, і зараз же тоді, тай потім завсідні я єго вище ставила від иньших хлопців; се правдивіше, ніж що хотіли деякі злі люди нашу любов обвинувати“. Так закінчила королева, і всі її красномовність і розум хваляли. Збори скінчилися на тім, що з ласки божої і з намови королеви всі обіцялись прийняти праву віру. Тим часом прибув з Греції єпископ Цивод, здавши єя на Олава, і охрестив і в правій вірі затвердив конунга Валдимара і королеву Алаогіну і весь нарід їх. Се приніс вірний слуга (Олав). Бога небесного перший плод своєї праці Господу своєму, ще нехрещений, подібно до св. Василя, що перше яно возістив св. віру, ніж охрестив єя. І се що оповідає про проповідь віри християнської Олава Тригвасона в Гардаріку не є неправдоподібним, бо і славна і для знатя користна книга звана *Imago mundi* ясно єсвідічить, що народи звані Русами (Rusci), Поляки (Polovi) і Уграми звернули єя до християнства за часи Отона третього. В деяких книгах сказано, що імператор Отон ходив з військами на східні краї (що лежать коло Балтійського моря) і там по багатьох місцях приворнував народ до християнства, і що Олав Тригвасон ходив з ним разом.“

винадає: бо далеко краще вірувати в Бога правдивого і творця, що сотворив небо й землю і все що на їх. Також доводив, як то не випадає могутнішим людям в такій тоярвї блудити — вірити в такого Бога, що жадної помочи не може вчинити, і на его всю вагу поклати: „з вашим розумом можете зрозуміти, що ми правду вам проповідуємо; і я ніколи не перестану вихвалити вам правдиву віру і слово Боже, щоб могли всемогутньому Богови плод принести.“ Король довго протинив ся й не згожував ся відкинути свій звичай і культ богів, та за ласкавою помочю Божою зміг зрозуміти, що велика різниця між вірою, якої тримаєть ся, і тією, що Олав проповідує. Часто доводив (Олав) краєними бесідами, що то помилка з їх вірою попередню, і з жертвами, і що то розуму протиниє, а християнська віра і країна і краща; до того припинив що й голос королеви, що також, за ласкавим патхенєм Божиим, за те встоювала, і так король з усіма своїми прийняв святий хрест і правдиву віру, і всі мешканці его края стали християнами. Потім Олав звідня рушив, а слава про его велика йшла скрізь, куди він не простував, не тільки в Гардаріку, але і в північних краях; і та світла слава і славіні вчинки, що чинив щодня, вже й тоді розпросторились на північ до Норвегії.¹⁾

XXXIV. Еймундова сага.

Сага захопалась в кодексі званім Flateyrbók, себ то з острова Флатей коло Ісландії, писанім 1387 р.; догадують ся, що ісландський оригінал, з якого вона списана, міг належати до кінця XIII або початку XIV в. Коли записана була ся сага, повідомо (можливо — з початку мовою латинською); в певній мірі вірний і згідний з історичними відомостями зміст її міг би вказувати на час значно раніший від XIV в., хоч знову значні недокладности роблять неможливою гадку про запис сучасну. Приваблені правдоподібністю її, деякі (як Сенковський, Раєн) хтіли навіть на основі її поправляти оповіданє лїтгонисне, але се було б за багато, і справедливим зостаєть ся погляд, висловлений з поводу її перед сорока роками Погодніми (Исследования I с. 287), що деталі саги здебільшого певірні, але вижна загальна картина побуту і ролі на Русі Скандинавів. Текст саги був наданий з латинським перекладом в Коненгагені р. 1833, а потім — з перекладом латинським і французьким в Antiquités russes t. II, збіткі й людсько переклад; з інших перекладів цікавий — Сенковського з его увагами в рос. Библиотечі для Чтенія 1834. I.

Звідсі починаєть ся історія про Еймунда і про короля Олава. 1) Був король на імя Ринг, володів в Упландії, в Норвегії; край его звав ся Рингарики; був він розумний, ласкавий, привітний і дуже багатий; він був синоз

¹⁾ Со оповіданє саги одному з видатніших істориків давньої церкви рускої, проф. Голубинському послужило за підвалну до виноду, що християнство на Русі розповсюджували дружинники норманські. Другою підвалиною є згадка лїтгонисна в оповіданні про християнську присягу воєвди Ігоревича: „якози бо біша Варязи християни“; але лїтгонисець з своїми поглядами на давню дружину руску як на варязьку може тільки й хтіти того сказати, що між дружиною (= Варяги) були християни. Що до оповіданя саги (Раєн догадувався, що воно пішло з але зрозумілої відомости Imago mundi і не признавав за ним жадного історичного значіння) про вплив Олава на розповсюдженє християнства на Русі, то тут є очевидно помилуєне; чи не обмежувалось все справді на охрещенє Олава самого? тож відомо, що сага взагалі дуже помилуєє вплив і славу свєтї героїв. Цікаво, що Олав приймає хрест в Греції, після служби в Русі; цілком можливо, що Нормани здобували відомости про християнство через зносини з Візантією в рускій службі; але абсолютно не можна собі уявити, щоб в тих відносинах Руси з Візантією брали участь виключно Скандинави, що були на Русі, а Русини-Славяни — ні; ба, вони що могли в Візантію знати дорогу далю раніше, ніж

Дага, сина Ринга, сина Гаральда красноволосого, а в Норвегії ті роди, що себе від его виводять, уважають ся за найкращі й найславійші. Було в Ринга троє синів, всі мали титул королівско: старший Ререк (Hraegrek), другий Еймунд, третій Даг; всі вони славились проворетвом, в батькових іменн спорязали війскові походи і в піратні ходили, і тим здобули собі честь.¹⁾

Тоді королем Упландії був Сигурд, Кабан прозвищем, мав він за собою Асту, дочку Гудбрада, мати короля Олава Св.; сестра її була Торні, мати Гальварда Св., і Ізрида, бабка Торера стеніського. Олав, син Гаральда, і Еймунд, син Ринга за молодих літ виховувались в купі й були майже однолітки. Вони призначали ся до всіх справ, що дають честь людям, і пробували то в короля Сигурда, то в короля Ринга, батька Еймундового. Як Олав їхав в Англію, Еймунд поїхав з ним; був разом з ними Рагнар, син Агнара, сина Рагнара Rykkil, сина Гаральда Красноволосого, і багато інших значних людей. Що більше країв вони звідували, то все більша слава і честь їх імя осявала, що засвідчила справа з Олавом Св., а его імя славне було по всіх краях північних. Він, заволодівши Норвегією, опанував всі округи королівства і князів тих округів ріжними способами повитискав, як то переказали люде освідомлені, а свідчить за него й історія; відомо, що він ранком одного дня позбавив власти п'ятих королів, а всього відняв власть у одинадцяти королів тубільних, як свідчить Стармер Мудрий;²⁾ одних побив, других покалічив, інших вигнав з королівства. Ся руїна окопила ся й на Рингу, Рерику і Дагу, а Еймунд з князем Рагнаром, сином Агнара, тим часом як се діялось, бавились піратством. Ринг і Даг, втікши з королівства, довго бавились військовими походами, потім пішли на схід в Готію, і там довго правили. Короля Рерика осліплено, і він пробував з королем, поки не напав на нього підступом, посявши незгоду між его двірськими, так що вони почали бити одні одних, а сам на свято Вознесення напав на самого короля Олава в середині церкви Христової і розсік одержу шовкову, що одягнений був король, але за Божою помочю король не був убитий. Король Олав, розсердившись з того, віддав его Торарину, сину Нейюльва, щоб він его за добрим пітром відвіз до Ірландії; але корабель прибило до Ісландії, і Рерик пробував у Гудмунда, старшини в Медруселлі, на Ейафіорді, і вмер в Кольфскінні.

стали ті Скандинави до Русь приїздити, тож і не потрібували варязскої проповіді до розповсюдження християнства в Київі й на Русь.

¹⁾ Генезалогічні відносини осіб, що виступають в сагах, представляють ся так (див. таблиці в Antiquités russes т. I):

Ейрик, с. Еймундара, кор. шведск.		Гаральд Красноволосий (Hárfagri) кор. норвеж. † 934			
Бюрн, кор. швед.	Олав	Ринг	Рагнар rykkill	Бюрн	Сигурд Hvíti
Ейрик, кор. швед. жінка — Сягрида, тітка ярила Рагнвальда	Тригви	Даг	Агнар	Гудрод	Гальфдан
Олав, кор. швед. † 1024	Олав Тригви- сон † 1000	Ринг		Гаральд Grenski	Сигурд Кабан (Sýr) † 1015
Інгігерда † 1050.	Рерик, Еймунд, Даг		Рагнар	Олав Св. кор. норвеж. † 1030	Гаральд Сьмі- ливий (Hards- rada), зять Ярослава, кор. норвежский † 1066

²⁾ За сього Стримера згадено було вище.

2. Про Еймунда і Рагнара. Скажемо поперед, що Еймунд з Рагнаром пізніше трохи вернулись в Норвегію, тим часом як Олав перебував в дальших округах. Почувши про вище згадані справи, Еймунд позкликав мешканців на збір і так сказав: „Трапились після нашого від'їзду в сьм. краї важні справи; втратили сьмо своїх родичів, і деякі з їх з соромом вигнані з краю; відібрані в нас славні і значні родом крєвні, і з того нам жаль і шкода; тепер один король панує над Норвегією, що давніше кілька держало, хоч я й думаю, що королівство, де панує мій товариш Олав, прийшло до доброго володаря, не вважаючи, що де в тому що до властї поступає він заподто прикро. Сподіваюся, що він вчинив би менї велику честь, виключивши титул королівський.“ Тут приятелі обох стали радити Олаву, щоб він звернувся до Олава і поспробував, чи не схоче він і королівського титулу сьму признати, але Еймунд сказав їм: „я супроти Олава бороти ся не буду і не стану по стороні его ворогів, але для тих важних справ, які межі нами сталися, не можу на те пристати, щоб мав, зрікши ся свого титулу, здати ся сьму на ласку. Щож на вашу думку нам зостаєть ся, коли не хочемо й до згоди йти з ним, ані до боротьби ставати? Я знаю, що як би ми з ним згодились, велику б менї показав він честь за те, що я на его властї не хочу нападатись, але то менї дуже неприємно, чи ви, мої товариші військові, зтерпите, як побачите ваших родичів зневажених? А хоч би мене стали ви підбивати, то прийшло ся б терпіти, бо мусїли б наперед (сьму) присягнути й присяги тїєї вірно дотримати“. Тут вояки Еймундові питають: „що ж ти думаєш робити, коли думаєш, що не можна й на ласку здаватись, ані з королем зирити ся, що треба й із останніх маєностей йти на вигнання, а до ворогів не приставати.“ А Рагнар каже: „дуже менї слова Еймундові по душі, бо думаю, що не тра нам своїм щастєм супроти королєвого мірятись; на мою думку, тра нам подумати, щоб полинивши маєности і втїкши, стати чимсь вищим від інших купців.“ Тодї Еймунд: „як що схочете послухатись мої поради, я вам оповім свій замисел, як хочу. Прочув я, що вмер Валдамар, король Гардарика, держави східньої. Королівство его перейшло тепер до трох синів, мужів преславних, але королівство він між синами не рівно розділив, бо один дістав більше ніж інші; один зветь ся Буріслав (Burislafr), найстарший, що найбільшу спадщину одержав, другий Яріслав, третій — Вартилав; Буріслав держить Кенугард (Київ), найбільшу частину цілого Гардарика, Ярослав Гольмгард (Новгород), а третій — Палтеску (Полоцьк) з усіма належними округами. Тепер меж ними нема згоди, бо той що одержав найбільшу й найліпшу частину не задоволений своїм і уявляє то за кривду своєї властї, що менше має, ніж батько, і уявляє себе пониженим супроти своїх предків.¹⁾ Тепер думка така, як що ви згодитесь, щоб туди їхати, звернути ся до сих королів і пристати до котрогось, а особливо до тих, хто хоче своє королівство ціле заховати і задоволений тим, що батько наділив. Ся справа сдчинить вам

¹⁾ З усіх синів Володимира сага знає тільки Святуполка, що зве Бурп-славом (дуже можливо, що вона помішала се імя з іменем его тестя і союзника в війні — Болеслава) і Ярослава. Третій — Вартилав, як правдоподібно догадують ся, в Брячислав полоцький, син Ізяслава († 1001). Тут Київ виступає найліпшим і найголовнішим плеєм, низше (я. 11) в такій ролі виступає Новгород. Оповідаючи про незадоволення Святуполка, сага позначливо щасливо попадає в саму глибину его мотивів, а разом — взагалї зберателів давньої Русі: метою було сполучити на ново землі держави Руської, розділеної між братами.

стежку і до слави і до багатства, і так ухвалимо собі сей замір.“ Все до сеї думки пристали; було там багато таких, що охочі були до прибитку, а в Норвегії бояли ся німсти за різні неправди, і за ліпше мали йти з вітчизни, аніж зоставатись на утиски короля й ворогів; тому пристали до Еймунда й Рагнара, і з великим, дужим і славним військом рушили на Східне море, кинувши Норвегію. Король Олав не знав про те, поки вони не поїхали, й жалкував, що з Еймуном вони не побачились: „розійшли ся б, казав, кращими приятелями; природно, що він має на мене серце; от і пішов в Норвегії чоловік, якому я найбільшу честь показав би, окрім титула королівського.“ Колиж хтось оповів ему, що Еймунд казав на зборі, засвідчив (Олав), що завсїди він вмів знайти користну пораду. Та про се нема чого ширше оповідати, вертаємось до Еймунда і до ярла Рагнара.¹⁾

3. Еймунд приходить в Гардарик. Не спиняючись в дорозі, прийшов Еймунд з своїми в Голмгард до короля Яризлава, і за порадою Рагнара, перше до Яризлава звернули ся. Конунг Яризлав був посвячений з Олавом, королем шведским, мав за собою его дочку Інтітерду. Довідавшись про їх прихід, послав конунг предложити їм безцenne мешканє в его королівстві й закликати до конунга на славний пир, і вони прийняли радо сї запросини. За столом конунг і жінка пильно розпитували за Олава, сина Гаральдового, короля Норвегії; Еймунд сказав, що можна б багато сказати в похвалу самого й его вдачі, що довго вони були товаришами — і в вихованню, й на війні; та нічого не сказав про прикрі для нього справи, про які попередю згадали. Все що бачили вони в конунга, дуже подобалось Еймунду й Рагнару, теж і в жінці, бо була дотепна до справ і щедра, а конунг Ярослав, хоч за щедрого взагалі не уважав ся, володар добрий, великого духа.²⁾

4. Умова Еймунда з королем Яризлавом. Запитав їх конунг, куди вони простуєть? відповіли: „прочули сьмо, що тобі, пане, з причини братів приходять ся бояти ся за своє панство; а ми вигнані з вітчизни й рушили на схід, в Гардарик, з тим щоб звернути ся до тебе й інших братів, предложити свою службу тому, хто найбільше схоче показати нам слави й честі; бо ми хочемо придбати собі багатства й слави, а від вас мати честь і гідність. Думали ми, що й ти, маючи братів — ворогів, що наступають на честь твою, захочеш собі приєднати завязятих людей; ми ж обіцяєм за певною нагородою підняти оборону сього королівства, а від вас побирати золото, срібло й добрі убрания; коли ж ти не хочеш зараз нашої умови прийняти і нашу поміч відкинеш, ми то все від нього короля дістанемо.“ Конунг Яризлав відповів:

¹⁾ Се оповіданє гарно представляє нам причини тієї міграції скандинавських вікінгів, що заповняла „Варягами“ рускі дружини X—XI в. Королі скандинавські позбавляли дрібніших конунгів (королів) їх земель, а ті ставали в головах полків, що йшли грабувати сусідні краї, або ставали кондотерами, і в такій ролі приходили на Русь. Наші жерела не знають Еймунда, але знають на пр. аналогічного Гакона (Якуна) помічника Ярослава 1024 р. (Пнат. л. с. 103). Тут годить ся зауважити характерну річ, що в сагах Русь, руска династія з'являють ся чимсь чужим для Норманів, нема натякає на традиційну міграцію Русів з Скандинавії: се один з доводів антинорманістів.

²⁾ Що Ярослав був шватром Олава, наші літописи не кажуть, бо й взагалі про шлюбні князівські тих часів мало що знаєм; догадують ся, що Інтітерда звалось хрещеним ім'ям Оріпою, і в ім'я її патрона збудовано в Києві монастир св. Орpii. Характеристику Ярослава чисто дано з погляду дружинника-кондотера; був не щедрий!

„Дуже мні потрібна ваша поміч і порада, бо ви, Нормани, і розумні і сьміливі, та не знаю, що ви зажадаєте з нашого добра за свою службу.“ Еймунд на те: „перше — щоб нам спорядив хату і поклопотав ся, аби знали ми з твоїх найкращих запасів усе, що нам потрібно.“ „На се пристаю“, каже конунг. „З сьєю умовою, каже Еймунд, полк наш готовий слухати твого розказу, ходити на чолї твого війська й державу твою боронити; опріч того маєш давати кожному волювати унцію срібла, а кожному стернику ще пів унції.“ „Сего не можу“, каже конунг. „Але можеш, пане, каже Еймунд, бо замість срібла візьмем футра боброві й соболіни й інші речі, що легко роздобути в твоїй державі, і сї речі цінувати мєм ми самі, а не воляки наші; і як буде здобича, тоді нам давати меш сї гроши, а як буде спокій, то удержане зменшуєть ся.“ Король на се пристає, і ся умова віала стояти дванадцять місяців.¹⁾

Б. Еймунд мав побіду в Гардаріку. По сїй умові Еймундові воляки повитягали кораблі й безпечно їх поуставляли. Конунг Яризлав звелів їм збудовати кам'яницю й обвішати шовками червоношн; наділив їх всяким добром потрібним щедро; що дня тішились і бавились вони весело з конунгом і єго жінкою. Не довго вони тішились такою честію, коли прийшов лист від конунга Бурналава до конунга Яризлава такого змісту: просить він кілька округів і торгових місць близких до єго панства, щоб вони платили єму невеликі податки. Конунг Яризлав оповів конунгу Еймунду, що хоче від єго брат, а той відповів: „не можу в сїй справі дати тобі доброї ради; як хочеш бороти ся, то маєш нашу поміч готову; добре було б не дратувати твого брата, поки можна, але як він по сїй уступці, як я сподіваюсь, ще більш зажадає, можеш тоді вибрати — чи відступити єму своє панство, чи сплюго єго боронити і битись з братом, як що уважати меш можливим оборонити свою землю. Далеко безпечніше відступити, що він жадає, але таку ухвалу багато уважатимуть за боязку, не гідну конунга, тай не знаю — на що б ти мав тримати заграничне військо, як не зв'риш ся на нас; але в сїй справі вибір тобі полишаю.“ Конунг каже, що не може й думати, щоб мав відступити своє панство без боротьби. Тоді Еймунд: „ну то скажи послам свого брата, що ти хочеш боронити свою державу, та й не давай єму часу зібрати війська, бо розумні люде кажуть, що бити ся вигідніше в своїй, як у чужій землі.“ Посли, вернувшись, оповіли своєму конунгови, що Яризлав нічого не хоче відступити брату з своєї держави й готовий бити ся, як що він на єго державу нападе. „Мабуть, каже конунг, сподіваєть ся зв'ткісь помочи, коли постановив з нами бороти ся; чи може які заграничні люде прийшли до него й порадили єму

¹⁾ Сї А дальші умови Норманів з Ярославом пишуть правдою і представляють виразно тогочасні відносини; з одного бачу бачимо бажане вторгнутися як найбільше, користаючи з обставин, з другого — дешевим коштом задовольняти, ба й спечатись Норманів. Се нагадує переговори Володимир з Вірягами після здобуття Києва: рѣша Варязи Володимиру: „се градъ нашъ, и мы прияхомъ ѣ, да хоцѣмъ имати окутъ на нѣхъ по 2 гривны“; и рече ѣхъ Володимиръ: „пожьдете, даже вы кунѣ оберуть, за мѣсяць“; и жьдаша за мѣсяць, и не дасть спѣхъ, и рѣша Варязи: „сѣльстѣли еси намъ, да покажи вы путь въ Грѣкъ“; оуъ же рече: „идите“ (Іпат. с. 52). На перший раз Еймунд в сазі задовольняєть ся платою унції (себ то $\frac{1}{16}$ гривни, що була пів фунтом) срібла, удержане 600 Норманів Еймундових контувало отже звиш 200 грив; се нагадує ті 300 грив, що мали за чася Олега Новгородці платити на удержанє залогів варязскої „мира дѣла“. Потім, користаючи з обставин, побіхьшили вони плату в 12 раз — по унції золота = 2 грив. срібла (золото рахуєть ся для того часу з сріблом як 12:1).

боронити державу?" Посли сказали — „чули, що в там конунг норманський з шестю сотками Норманів.“ „То вони, певно, ему й порадили се“, сказав Буризлав і став зберати військо. Конунг Яризлав по всій державі посилав стрілу, вістницю війни; так обидва конунги зтягають свої війська. Вийшло так, як і думав Еймунд — конунг Буризлав повів своє військо на брата за свою границю. Там де стрілились вони, був великий ліс, на березі якоїсь річки; тут стали вони обозами, між ними була річка, а число війська в обох не багато ріжилось. Конунг Еймунд і его Нормани стали собі шатрами особно, і так стояли спокійно чотирь ночей, не виступаючи на битву. Рагнар і каже: „чого ми тут ждемо, чого маємо так сидіти?“ „На думку нашого конунга, відповів Еймунд, військо вороже западто мале, та его заміри здіють ся не щасливими.“ Пішли вони до конунга Яризлава і спитали, чи він постановив не битись? Конунг сказав: „здасть ся, маємо військо добірне, велике числом, і можемо на его спуститись.“ „Я не такої думки, пане, відповів Еймунд, перше, як ми сюди прийшли, то в шатрах (у ворогів) було помалу вояків, і табор більш для виду був розпрестореній, ніж скільки мали війська; та тепер бачу инакше: мусять або побільшувати число шатрів, або спати без шатрів, тим часом у тебе багато вояків розбігло ся по своїх краях, так що, видно, не треба спустатись на військо.“ Конунг спитав, якої ж він думки, і Еймунд сказав: „все нам погіршило ся, сидячи — втратили побіду, але я з Норманами тим часом не гуляв: річкою, проти води, поприводили ми всі свої кораблі з зброєю; ми посідаєм на їх з війском, покинувши порожні шатри, і нападёмось на ворогів ззаду, а ви як найскорше виводіть лавою військо.“ Так і зробили; з обох боків затрубили на битву, підняли корогви, виставили вояків до битви; зішли ся війська, почалась горяча битва, і скоро прийшло до великої бітви. Конунг Еймунд з Рагнаром ударили сильно на конунга Буризлава, напавши на нього ззаду несподівано. Стала ся велика битва, багато побито, військо Буризлава розірвано, почав ся біг; Еймунд перейняв его військо й стільки побив ворогів, що довго було б вичисляти їх імена. Ворог розбитий побіг, не дбаючи про боротьбу. Кого доля зберегла в битві, спасаючись, тікали в ліси й поля. В тім пополоху повстала чутка, що й конунга Буризлава вбито. Яризлав з тієї битви здобув велику здобич; більшість сю побіду ставили на честь Еймунду й Норманам, і з того здобули вони велику славу. А сталося се задля справедливости справи, бо Ісус Христос справедливо рішив сю справу, як інші всякі. По сьому вернулись в свої крає, і конунг Яризлав не тільки заховав свою державу, але й здобич дістав з сеї битви.¹⁾

¹⁾ Оповідання саги про боротьбу Ярослав з Святославом в тім зходять ся з оповіданням літописця, що й тут і там вона зведена на три великі битви (на Дніпрі, на Лугу й на Альті); описану тут битву можна б уважати за Любецьку, деякі й подробиці подібні: битва десь між Київом і Новгородом, військо стояли довго (в літописі аж 3 місяці), битву почало військо Ярослава (в літоп. — Новгородці), перейхавши на другий бік. Але й літописець не вичисляє всіх битв (вона тільки побіжно згадує, що перед Альтською битвою „поиде Ярослав на Святослава, а побіди Ярославъ Святослава, и бѣжа Святославъ въ Печенѣгы“ — Ипат. с. 101, а на сагу можна же менше здатись: вона оповідає про похід Святослава на Новгород (2-а кампанія), а про се літописець певно оповіла б, як би таке було; не кажу вже, що сага промає цілком війну з Володаром (Сенковський пояснює се дефектом, але се не правдоподібно). Цікаво, що прихід Еймунда на Русь, як уважати на події що его викликали, мав по хронології співпадати статись по

6. Порада Еймунда. Решта літа й дальша зима перейшли спокійно, і нічого не трапилось значного. Конунг Яризлав панував над обома державами за порадою й працею Еймунда. Нормани мали велику славу й вплив, даючи безпечну оборону конунгу своїми порадами й побідами над ворогами. Але конунг, скинувши брата, уважав їх поміч менш потрібною, а спокій — певним, і перестав давати їм плату. Коли ж прийшов день, уставлений для платні, Еймунд звернувся до Яризлава й сказав так: „ми пробули в твоїм панстві, пане, якийсь час; тепер вибирай — чи мусить умова наша й далі тривати, чи хочеш, щоб наш союз скінчився, і ми перейшли до иньшого володаря, — бо плата нам проволікаєть ся.“ Конунг відповів: „тепер ваша поміч мені не так потрібна як давнійше, а такую плату давати, яку вимагаєте — то великий видаток.“ „То правда, пане, сказав конунг Еймунд, бо від тепер буде платитись воєвничі унція золота, а стерпникам — шів марки золота.“ „Ну то я хочу умову зкасовати“, каже король. А Еймунд зму: „Нехай так буде, як хочеш, та тільки чи знавеш ти напевне, що Буризлава нема живого?“ „Думаю, що певне“, каже конунг. „Ну то певне, каже Еймунд, его могила гарно оздоблена; (скажи ж), де то его могила?“ „Ми сього напевне не знаємо“, відповів конунг. „А то б тобі, конунг, випадало б знати, де могила такого славного брата, сказав Еймунд; та тільки догадуєш, що воєвничі розславили, аби тобі догодити, а ти й досі не дізнаєшся.“ „Що ж ти можеш певнішого оповісти, щоб тому мав більше я вірити?“ питає конунг. „Дійшла чутка до мене, каже Еймунд, що конунг Буризлав сєї зими перебував в Біармії,¹⁾ живий; запевно оповідали, що він тепер споряджує військо на тебе, і се мені здаєть ся правдоподібнішим.“ „Колиж на твою думку, питає конунг, нападе він на наш край?“ „Кажуть, що буде за три тижні“, відповів Еймунд. Прочувши таке, конунг Яризлав не хотів зоставатись без помочи Норманів, тому умови відновлено на 12 місяців. Тоді конунг питає: „що ж тепер чинити? зібрати військо та битись з ними?“ Еймунд на те: „така й моя думка, як хочеш обороняти Гардарик від конунга Буризлава.“ Тоді Яризлав питає: „чи сюди зкликати військо, чи послати проти їх?“ Еймунд на те сказав: „все військо, яке можна зтягнути, треба зкликати до міста; як зідець ся військо, тоді дамо раду, яка до тієї справи покажеть ся користнішою.“

7. Битва між братами. Отже конунг Яризлав розіслав по всій державі звістку про зкликань війська, і велика сила селян зтекалає до его. Конунг Еймунд, пославши своїх до ліса, велів рубати дерева, везти до міста і закладати на стінах; гіляки дерев велить поставити перед стінами, щоб стріляти не можна було на місто, зробити за стіною великий рів і виїнявши звідти землю, сповинити водою, а потім положивши дерева зверху, так приряджує, що й сліду тої роботи не видко було, і земля здавалася нерушеною. По сему прочули, що Буризлав напав на Гардарик і йде до міста, де були конунги. Конунг Еймунд міцно спорядив дві брами, де ухвалено було оборонятись, і як

р. 1018, отже серед боротьби Святополка з Ярославом. Але Раґн уважав вступ до сая пізнішим додатком.

¹⁾ Біармією Нормани звали край по Північній Двині і далі на схід; сю назву порівнюють а Пермію наших літописець, територією Перяків і Звряя. В літописи Святополк після першої війни тікає в Польщу, і Поляки виступають его союзниками в другій кампанії, як в третій Печеніги (хоч Титхар доводить, що Печеніги брали участь і в другій війні), отже в сазі з'являють ся Біарми намість Поляків.

потреба — виступити з міста. Ввечері перед тим днем, як ждали ворожого приходу, конунг Еймунд зведів жінкам стати на стіни, позаберавши всякі, які мали, дорогі речі, в убранях як найліпших, а золоті гривні підняти на пальцях, щоб звернути увагу ворогів. „Бо я думаю, казав, що Біарми охочі до дороговісних річей, і як заблище на сонці золото і виткані золотом червоні убрання, то пойдуть до міста швидко і безпечно“. Зроблено, як він сказав. Буризлав з військом, вишовши з ліса, наблизився до міста; вояки, побачивши блиск над містом, тінуть ся, що поспіли раніше, аніж чутка про їх дійшла. Летять сміливо без розваги, і велика сила люду попала в річ і пропала. Конунг Буризлав, що їхав заду, побачивши, як его вояки погнули, сказав: „мабуть облога вийде трудніша, як ми сподівались, видно сї Нормани добре вміють радити.“ Поки оглядав ся, кудюю лехше до міста приступити, помітив, що блиск той показний зник, бачить, що всі брами зачинені, окріч двох, а до сих трудно приступити за для міцного спорядження й великого числа оборонців. Тут підняв ся крик божий, в городі готують ся до битви; конунги — Ярилав і Еймунд кожний при своїй брамі; починають ся горича битва, з обох боків багато згинуло вояків. Де був конунг Ярилав, такий був напад, що пробились крізь браму, що він боровив; самому конунгу тяжко ногу вразили,¹⁾ і багато побито, поки ту браму здобули.“ „Сирива став погана, сказав конунг Еймунд, бо конунг вражений, і багато наших побито, а вороги здобули дорогу до міста.“ „Ти вже, каже, Рагнар, роби що хочеш — або сю браму бори, або їди на поміч конунгови.“ Рагнар каже: „я тут зостану ся, а ти їди до конунга, бо там треба щось порадити.“ Еймунд отже пішов туди з великим військом і побачив, що Біарми вже пройшли в місто; зараз задав бірку криваву, й багато з вояків Буризлава побито. Конунг Еймунд, підбодривши своїх, напав на ворогів з запалом і сильно, рідко коли така довга битва триплялась. Що зосталось живого з Біармів, потікало з міста, побіг і конунг Буризлав, з дуже великою шкодою. Конунг Еймунд з своїми вояками гнали бігунів до ліса, вбили хорунжого конунгового; і тут чутка рознеслась, що й конунга вбито. Велику побіду здобуто. Еймунд сею битвою придбав собі велику славу. По сьому якийсь час був спокій, вони пробували у конунга в великій повазі, тішились шанобою у всіх; але плата знов приходила від конунга пізно і тяжко, не платилось по умові.

8. Про Еймунда. „Грипилось якомсь, що Еймунд звернувся до конунга і просив, щоб він виплатив удержання, як личить могутньому конунгу: „думую, сказав він, що тою побідою здобув ти для свого скарбу біліш здобичи, ніж скільки належить до плати, і се ти, адить ся нам, але робим, хоч ти й думаєш, що не потрібуєш нашої оборони й помочи.“ Конунг на те сказав: „ти сирива йти не, відій, добре, і без вашої запомоги; ви мені вчинили велику послугу, але знов кажуть мені, що ваші вояки дуже забагливі що до всего.“ Еймунд на се ему: „то щож з сего всего, напе? ти ж один мавш сю справу рішити; аджеж з моїх людей багато думають, що втратили дуже: інші стратили руки чи ноги чи инше що, інші мали шкоду в зброї, і мусять давати великі видатки, тобі випадало б становити наше поліпшити; тепер вибери що хочеш — або з нами або без нас зоставай ся.“ Конунг на

¹⁾ До порівняня з сею, подробицею наводять глазуване військо Святослава з Новгородців під Любечю: „что придет с хощемъ симъ а вы плотници еущі, а приставимъ вы хоромъ рубить нашихъ“ але дехто чигають хорощемъ, і труді Ярослав замість кулиного став теслю, разом з Новгородцями.

те: „не хочу я вас відсилати, але й грошей не обіцяю, коли нема й страху війни.“ Еймунд на це сказав: „нам треба грошей, і наші не хочуть служити за саму страву; лїше вже підем до нього якого конунга та будемо здобувати слави. І так воно правдоподібно, що твоєму королівству не загрожує жаден напад; але чи на певне ти знаєш, що конунга вбито?“ „Уважаємо се за правду, бо королю вго в себе маємо“, сказав конунг. Еймунд питає: „то й могли вго знаєш?“ „Нї“, сказав конунг. Еймунд каже: „сього не знати — се не дуже мудро.“ „А що ж ти знаєш за се певнішого від інших, що уважають се за певне?“ пита конунг. „Та волїв втратити королівство, як жите, каже Еймунд; думаю я, що втік він цілий і перебув зиму в Турці; постановив він знову воювати з тобою і привести непереможне військо з Турків, Білюман і багатьох інших диких народів.“ Ще правдоподібніше чув я, що він постановив зректи ся християнства і відібравши в тебе Гардарика, обидві держави залюднити тими варварськими народами. Як сей замір він виконає, певно він вижене соромно тебе з усіма родичами.“ „А скоро він приїде з тим диким народом?“ питає конунг. „За пів місяця“, сказав Еймунд. „Щож маємо чинити“, пита конунг; вжеж я не можу зостатись без твоєї оборони.“ Рагнар умовляв, аби йшли, а конунг нехав сам собі радить, але Еймунд сказав ему: „дорікати муть нам, як конунга лишимо в такій небезпечности; коли ми прийшли до него, він спокоем тїшив ся, і я не хочу так вго лишати, щоб по нашому відходї сщкою не мав, але поновимо умову на 12 місяців, з тим що мати маємо побільшену платню по умові. Та тепер тра над справою подумати: чи зтягати військо, чи волївш пане, щоб ми — Нормани самі боронили твоє панство, а ти сидїти менш спокійно, і тоді тільки до свого війська звернеш ся, як нас побють?“ „Так і зробіть“, каже конунг. Еймунд на те: „не дуже поспішай з сєю справою, пане; в це якийсь спосіб — щоб мати зібране військо (з обох) і тим, на мою думку, більше здобудеш собі честі. Ми — Нормани першими не побіжимо, та знаю, що багато є на се готових з тих, що на піки ворогів кидають ся, і не знаю, чи ті що тепер найбільше підбавають (до битви), чи з'являть ся вони в рішучу хвилину. Щож маємо, пане, чинити, як зійдемо ся з військом конунга, чи вго вбити чи нї? атже не буде ніколи кінця сьм бучам, поки ви обоє живете.“ Конунг відповів на се: „того вже не буде, щоб я ще намовляв до битви з конунгом Буриславом, а потім скаржив ся на тих, що вго вбили.“ Після сього вернувшись собі до дому, не сказавши нічого до війни готувати, і се найбільше дивувало всіх, що така небезпечність настунав, а до війни зовсім не готують ся. І трохи пізніше приходить чутка, що конунг Бурислав вступив до Гардарика з великим військом з силою дикого люду. Конунг Еймунд удавав, ніби про се нічого не знав й жадної чутки не чув; багато казали, що він не відважаєть ся бити ся з Буриславом.

9. Еймунд вбив конунга Бурислава. Одного дня раненько Еймунд покликав свого родича Рагнара й ще десять чоловіка, сказав їм осідлати коней,

1) Турки, Турция є, мабуть, відгомін Токів, що з кінцем X в. пресунулись до руських границь і були союзниками Володимира в поході на Болгар; в Біло-Куманях Сеньковської бачив Біло-Куманів, германців; скоріше — се сподучий називався тієї ж самої орди: Половці-Кумани (порівн. форма Blawen, Plawen), але вони не вступують в інших жерелах так рано, з початку XI в. В Лїтописі Святослава біжить „в Печеніги“ (що виступають єго союзниками р. 1018 в Титмарі); Токі і Половці могли вступити в оазі їх місця в пізнішій переказі (з 2-го пол. XI в.).

і виїхало їх дванадцятьох, не взявши більш нікого, всі інші zostались собі; в тим числі був Ісландець на імя Біора, Кетик з Гарду, ще один на імя Аскель і двох Тордів; взяли ще одного коня без їздця, наладовавши зброю й їжею. Всі вбрані були купцями й поїхали кіньми, і ніхто не знав, з якої то причини вони поїхали, і яку штуку собі замислили. Віхали в якийсь ліс, йшли ним цілий день, аж на ніч вийшли з ліса й прийшли до великого дерева, навколо були гарні поляни рішні. Еймунд каже: „тут снінимося; я дізнавсь що конунг Вуріслав сю ніч буде тут почувати і стане шатрами.“ Обходячи дерево і поляну, знауважили, де найбільш вигідне місце для шатра. „Отут, каже Еймунд, стане табором конунг Вуріслав; я чув, що він має звичай, як що можна, ставити своє шатро коло ліса, щоб мав куди тікати при потребі.“ Еймунд дав шнур чи канат (людям), велів приступити до дерева, що там стояло, а один мав вилізти на гіляки і обв'язати їх шнуром. Так і зробили. Тоді нагнули дерево, так що гіляки доставали до землі, і так дерево перегнули аж до самого долу. „Се мені подобається дуже, сказав Еймунд, з сего можемо мати велику користь.“ Приєднали витягнули канати і прив'язали їх кінці. Се вони зробили до шостої години пополудню, і почувши, що вже вітсько конунга надходить, пішли до коней в ліс. Але бачили велику силу вітська, гарний віз, оточений великою купою людю, а перед ним несли корогну. Простували до ліса, вступили на поляну і, як догадався Еймунд, поставили шатро на вигіднішому місці, а всі воики стали шатрами з обох боків позадовж ліса; так забавили ся, аж зтемніло. Шатро конунга було розкішніше й майстерно зроблене, з чотирма відділами, в горі високий шпиль, і на кінці его золота куля з короговкою. А все що вітсько робило, бачили з ліса, та стояли перухомо і мовчки. Як зтемніло, засвітили світло в шатрах, з того догадалися, що приберуть ся до вечери. Конунг Еймунд і каже: „в нас мало їжи, се але; отже піду в їх табор роздобути страву.“ Прибрав ся старцем, бороду цупину прив'язав і сперяючись на дві палиці, йде в шатро конунга і випрошує їжд, звертаючись до всіх людей, заходив і в найближше шатро; здобувши багато їжи, подякував за неї й пішов з великим запасом страву з обозу. А там випивши її в'ївши в смак, затихли. Тоді конунг Еймунд розділив своїх людей по полюванні: шістьох лишив в лісі, щоб стерегли коней і мали готових для наглої потреби, а сам з рештою пішов з лісу в обоз безпечно. Тут Еймунд каже: „Рогнівальд (Rögnvaldr), Біорн і Ісландці -- їдять до дерева, що ми нагнули“, і дав кожному по сокірі, „ви, каже, вмiєте добре вдаряти, от тепер треба, аби єсте показались.“ Коли підійшли до того місця, де були прив'язані гіляки, конунг Еймунд сказав: „треба нехай стане тут, на стежці, що йде до поляни; він не має нічого чинити, тільки держати шнур і пустити, коли ми его потягнемо, держучи за другий кінець; і як все впорядкуємо, як треба нам; той кому я ту справу доручу, ударить держальком сокіри по шнурі, а той, що тримає шнур, мусить уважати, чи він трясеть ся тому, що ми тягнемо, чи тому, що вдарено; і як даний буде знак, потрібний і важний для доброго виконання справи, той що тримає шнур, дасть знак; тоді гіляки дерева підрублять, і воно пагло і з сполоху дивиться ся.“ Вони й зробили, як було сказано. Конунг Еймунд і Рагнар, разом з Біорном прийшли до шатра, зробили з шнурка петлю й ратцями наділи її на короговку, що була на шпиль конунгового шатра, і вхопились вона за кульку; все се зробили потиху, по шатрах всіх міцно снали, втомлені дорогою та випившись з вечера. Зробивши се, понатагали за кінці шнури і уговорились, що мають

робити. Конунг Еймунд підійшов ближче до конунгового шатра, щоб бути поблизу, як его піднімуть. Вдарили по шнурку, той хто держав, помітивши, що шнур задріжав, дав знак, щоб рубали. Підрубане дерево вічно й високо відскочило, і здерши з землі конунгове шатро, далеко закинуло в ліс, погасивши все світло, яке було в середині. Конунг Еймунд ще з вечера докладно зауважив, де в шатрі слав конунг, туди й кинувсь він і вбив нагло конунга й багато інших. Валили голову конунга Вурналава, він з своїми людьми втікли в ліс, і не пімано їх: воїни Вурналава, що zostалися живі, були перелякані з такого надзвичайного випадку. Конунг Еймунд з своїми людьми втікли кінями й раненько приїхали до міста; прийшов до конунга Яризава й оповівши ему про смерть конунга Вурналава, каже: „отсе, пане, его голова, як що можеш пізнати.“ Конунг, побачивши голову, почервонів. А Еймунд каже: „отже ми, пане, з Норманами вчинили таке славне діло; ти ж споряди розкішний і поважний похорон своєму братови.“ Конунг Яризава сказав на се: „дуже ви швидко зробили сю справу, що так мене діткнула; самі вже й похорон спорядьте. Але що ж его вісєко тепер робитиме, як ти думав?“ Еймунд каже: „догадуюсь, що вони зберуть ся і будуть один на одного думати; бо вони не помітили нашого приходу; так сперакочись і не вірячи один одному, поділившись, розійдуть ся вони; тому мало хто з їх, на мою думку, поклоночеть ся коло похорону конунга.“ Нормани рушили з міста і тією ж дорогою поїхали лісом, аж приїхали до табору: стало ся так, як догадувався конунг Еймунд: все вісєко Вурналава розійшлося, поділившись через суперечку. Конунг виїшов на полянку: тут лежало тіло конунга, все его покинули; заходились вони коло похорону, приложили голову до тулуба й одвезли тіло до дому; і так багато дізналось про похорон Вурналава. Тоді весь народ присягнув Яризаву, і так став одним конунгом над державою, що наперед в двох держали.¹⁾

10. Еймунд іде від Яризава до его брата. Минуло тим часом літо без ніякого значного вчинку, і удержане було незаплатчене. Деякі нагадували конунгу тяжку смерть его брата, казали що Нормани вже тепер уважають себе вищими від конунга. Як прийшов день платити грош, Нормани пішли до конунгової спальні; конунг привітно їх прийняв і спитав ся, чого так рано хочуть? Конунг Еймунд відповів на се: „може бути, ти вже, пане, не потребуєш нашої помочи, то заплати нам плату належно, совістно“. Конунг на те: „з причини нашого приходу сюди повстали важкі справи.“ „То правда, пане, каже Еймунд, бо без нашої заемоги зістав ся б ти без панства, а що до смерті твого брата, то зроблено було то за твоім дозволем.“ „Щож ви тепер задумаете“, спитав конунг. „А чого б ти найбільше не хтів?“ пита Еймунд. Каже конунг: „сього не знаю.“ А Еймунд: „а я добре знаю; найбільше бити не хтів, щоб ми пішли до твого брата Вартилава, а ми до его й ідемо, і ему велику поміч дамо, а ти, пане, зоставай ся здоров.“ З тим скоренько виїхали й пішли до кораблів, а ті вже зовсім були готові. Отсе пішли скоро й без моєї волі“, сказав конунг Яризава. „Як би прийшлося тобі з Еймундом боротись, то мав би суперечника тяжкого“, промовила его жінка. Конунг на те: „добре було б его позбавитись.“ „Се треба б скорше, поки вони тобі ще не наробили сорому“, сказала жінка. По сій мові вона з ярлом Рагвальдом,

¹⁾ Оповідання про смерть Святополка — зразок тих хитрих штук, якими пишуть ся наївно саги. Оборонці саги доводили, що се оповідане заслугою більшої віри, як літописне про те, що Святополк десь втік в західні землі й там пропав, але певне такий факт, як смерть Святополка в поході, був би на Русі відомий.

сном Ульфа, взявши небагато людей, попростували до кораблів Еймунда і Норманів, що стояли при березі. Прийшла звістка, що конунгова хоче говорити з Еймуном, Еймунд і каже: „не звіраймось, бо вона розумніша від свого чоловіка, та не можу її розмови відмовити.“ „То й я йду з тобою“, каже Рагнар. „Не треба, відказав Еймунд, тут нема страху, з ними нема більшого числа, як у нас.“ Еймунд був в плащі з торочками і мав в руці меч; сів на якомусь горбку глиниюватім, і конунгова з ярлом Ративальдом так близько сів коло нього, що майже на його одіжі сідли. Конунгова й каже: „отсе але, що ви з конунгом так розійшлись; з охотою б взялась би до цього, щоб меж вами була згода, а не незгода.“ Тим часом і Еймунд і вона не давали рукам спокою: той розв'язував торочки свого плаща, а та зняла рукавицю й підняла над головою. Еймунд зрозумів, що тут є підступ, і дійсно — вона намовила людей, щоб його вбили, і піднята рукавиця мала бути знаком. Ті скоро підбігли, але їх помітив Еймунд скоріше, ніж вони посіли, і скорше, ніж сподівались, підняв ся, лишивши плаща; і так его не могли виймати. Побачивши се, Рагнар і люди з ним один по одному позбігали з кораблів на землю й хотіли вбити тих, що конунгова жінка наслала, але Еймунд сего не дозволив, їх взяли й покидали з того глиняного горба. Рагнар і каже: „тепер вже тебе, Еймунде, питати не будем, а їх з собою заберемо.“ „Се не випадє, відказав Еймунд, треба їх вільними відіслати, я так не хочу розірвати свою приязнь з конунговою.“ Так вона і пішла собі до дому, засмучена таким кінцем, а ті собі рушили на кораблях і не спиняючись в дорозі, прибули в панство конунга Вартислава й прийшли до нього. Конунг привітно їх прийняв і спитав, що чувати нового. Еймунд розповів все, як було, про початок тієї справи і про те, як пішли вони з панства Ярислава. „Щож ви тепер думаете робити?“ пита конунг. Еймунд відповів: „сказав я конунгу Яриславу, що підем до тебе; бо думав, що він хоче твоє панство зменшити, як то брат з ним робив; — отже роздумай, пане, чи схочеш нас прийняти, чи відіслати, чи потребуєш нашої помочи.“ „Певно, що я б хотів вашої помочи, сказав конунг, але скільки хочете собі?“ „Хочемо мати стільки, скільки мали у твого брата“, каже Еймунд. А король: „то, прошу, дай мені час сказати про се підданам, бо вони дають гроши, хоч видаватиму їх я.“ На се пристали, і конунг Вартилав, зібравши своїх, оповів їм, яка прийшла чутка за брата — конунга Ярислава, що замишляв на его панство; що прийшов конунг Еймунд, пропонуєчи йому свою поміч і оборону. Ті дуже радили конунгу, щоб прийняв Норманів, і так запровадили між собою угоду, і конунг умовив ся, щоб Еймунд ему помагав порадою, а то з тої причини, що „я, каже, й не такий дотепний, як конунг Ярилав, а все таки брехуни посідали меж вами незгоду, а я з вами буду мати часті наради, а все буду платити за умовою.“ І так пробували вони в великій честі і повазі у конунга.

11. Згода між братами Яриславом і Вартилавом. Вийшло, що прийшли послы від конунга Ярислава і донеслились у Вартислава суєдних з его краєм сел і міст. Дано про се знати Еймунові, а той на те: „ся справа, пане, в вашій волі.“ Конунг каже: „тепер так справа стоїть, що муєш за умовою дати пораду.“ Еймунд на те: „мені здасть ся, пане, що від зажерливого вовка тра сподіватись нападу; як се відступимо, ще більш зажадає; нехай послы йдуть здорові. Думав що вони мій замір вгадають. А тобі скільки треба часу, щоб військо зтягнути?“ „Пів місяця“, каже конунг. „То зазнач місце, пане, каже Еймунд, де буде битва, і скажи, щоб послы се оповіли своєму конун-

гови." Так і зробили, посли пішли; з обох боків військо готуєть ся до битви і приходять на назначене місце, на границі обох держав; стали табором і пробули на тім місці кілька ночей. Конунг Вартилава і каже: „що ж се ми даремно седимо? щоб нам побіду з рук не виступити!" Еймунд єму на те: „лиши то мені! проволікати — се ще річ не найгірша; що не прибула конунгова Інґерда, а та в їх дав раду, хоч конунг є вождем війська, тому я постановив естеретись." „Най буде, як хочеш", каже конунг. Так сім ночей тримали військо на тім місці. Одної ночі була погода бурхлива і темрява густа; Еймунд і Рагнар виїшли з війська, так що ніхто не знав, і пішли в ліс поза табор Яризлава і там сіли коло якогось стежки. Конунг Еймунд каже: „сею стежкою йдуть їзди конунга Яризлава; як би я хотів сховатись, то пішов би сюдою, та трохи побудем ще тут; посидівши якийсь час, каже конунг Еймунд: „дарма тут сидіти", і почули далі гук від їзди, і між їх голос жіночий; дивлять ся: один чоловік їде попереду жінки, а другий — позаду. Конунг Еймунд каже: „отес, як бачу, їде конунгова; станьмо по обох боках стежки, і як надідуть, вразіть коня, що їде конунгова, а ти Рагнаре, ханай її саму". І вони їхали собі безпечно, аж кінь впав мертвий, а королева зникла; один казав, що бачив, як постать чоловіка перескочила через стежку, але йти до конунга не відважалась, не знаючи, чи то люде, чи духи то вчинили; отже потай до дому вернулись і жили тихо. Королева ж до товаришів каже: „ви, Нормани, не перестакте мене ображати." А Еймунд: „тобі, пані, в нас буде добре, тільки не знаю, чи приїдесть ся тобі коли побачити свого конунга." Після сього вернулись до конунга Вартилава й дали знати, що є королева; той дуже з сього аридів і сям її естеріє. Другого дня рано королева покликала конунга Еймунда; як прийшов він, каже: „найкраще буде нам вчинити згоду, я буду посередницею, тільки кажу наперед, що більше буду сирити конунгу Яризлаву." Конунг Еймунд відповів: „сю справу має рішати конунг." „Але твій вплив найбільше значать", каже вона. Тоді Еймунд пішов до Вартилава й питає, чи хоче мати королеву посередницею між собою? „То здасть ся мені для нас некористним, тим більше, що вона ж грозила ся зменшити мій пай." Еймунд питає: „чи будеш задоволений, як захочеш те, що попереду мав?" „А вже", каже конунг. „Ну то мені здасть ся несправедливим єудом, сказав Еймунд, як твій пай не збільшишь ся; бо тобі по браті однаковий належить спадок, що й єму." „Як ти хочеш її посередництва, то пхай так і буде", каже конунг. Конунг Еймунд сповістив королеву, що прийнято її за посередницю між конунгами. „Так се сталося за твоєю радою, каже вона, і певне ти вже знав, як би з найменшою шкодою могло випасти, і який єуд мусить бути." „Я не радив такого, щоб тобі честь відбранио", сказав Еймунд. Заєрудили, щоб зійти ся; оголошено, що королева Інґерда має говорити з конунгами і їх війском; військо зійшлося і побачили Інґерду в полку конунга Еймунда і Норманів. В імені конунга Вартилава предложено, щоб була запроваджена згода за розсудом королеви. Вона призначила конунгу Яризлаву найбільшу частину Гардарика, себто Голмґард; Вартилаву — другу по пій що до доброти, себто Кенугард з податками й доходами, а сьї частина була в два рази більше, ніж він мав попереду; а Налтеску з приналежними округами призначила конунгу Еймунду, щоб він там був конунгом і мав всі доходи з маєностей, що належали до того панства, в цілости; „бо не хочемо, каже, єго з Гардарика видаляти; як що конунг Еймунд лишить спадкоєвців, вони по єго смерті візьмуть в спадок сьї частину держави; а як вмираючи, не

зоставить сина, то ся частина перейде до братів; конунг Еймунд має глядіти оборони цілого Гардарика в іменні братів, а ті будуть ему помагати своїм війском і своєю власттю; конунг Ярилав нехай править Гардариком, ярл Рагнвальд, як і раніше, нехай держить Альдейнборг.¹⁾ Таку згоду і розділ держави ухвалив і затвердив весь нарід, з тим що конунг Еймунд і королева Інгігерда всі трудні процеси мали своїм судом рішати.¹⁾ Після сего кождий вернувся в свій край. Конунг Вартилав по тому прожив не більш трех літ, захорував і умер; тішив ся він великою любовню люди. Після его смерти взяв державу его конунг Ярилав і сам один правив обома панствами. Конунг Еймунд правив своїм краєм, але не довжив до старости; умер від хороби без щадку; смерть его була дуже прикра весму народу, бо в Гардарикі з чужинців не було нікого мудрішого від Еймунда; і ворожі напади не непокоїли Гардарика, поки він в іменні конунга Яризлава глядів оборони держави. Захорувавши, конунг Еймунд віддав своє панство товаришу Рагнару, бо его уважав найбільш відповідним до того; се стало ся за дозволом конунга Яризлава і королеви Інгігерди. Рагнвальд, син Ульва, був ярлом в Альдейнборгу, вони були з королевою Інгігердою в перших; то був також славний князь, платив дань конунгу Яризлаву і довжив до дуже великого віку. Як Олав Св., син Гаральда, був в Гардарикі, пробував у Рагнвальда, сина Ульва, і була меж ними велика приязнь: бо всі значні люде дуже поважали Олава, як він там пробував, але найбільше ярл Рагнвальд і королева Інгігерда, бо ся любила ся потай з конунгом Олавом.²⁾

¹⁾ Очевидно, маємо тут оповідане про боротьбу Брячислава з Ярославом, розказану дуже коротко в літописі під р. 1021. Брячислав, як Ярослав був в Києві, напав і пограбував Новгород, Ярослав за сім днів поспіш з Києва, догнав его і побив на р. Судоміри. Літопись представляє ініціатором цієї війни Брячислава, і дуже правдоподібно, що в тогочасній розруху на Русі хтів і Брячислав попробувати щастя, як слідом за ним попробував Метислав. Сага представляє се інакше; цілком певірна звістка її, що Брячислав дістав Київ, за те правдоподібно, що він з Ярославом запропадили якусь угоду, і Брячислав, як бачимо з літописі, вистав ся при своїй Полоцькій землі Оповідане сага, що Ярослав зістав ся в Новгороді, може має своїм жерелом те, що як оповідає літопись, після битви Ластвицької (1024 р.) Ярослав жив якійсь час в Новгороді, в Києві маючи своїх мужів, а сам „не смілячи в Києвъ ити, донележе смиристася“ з Метислава, що мало статись 1026 р. (Іпат. с. 104). Як се припустити, то мали б ми дати, коли кінчилися діяльності Еймунда на Русі — десь 1025—6 р. Смерть Брячислава літопись кладе під р. 1044, і по нїм став князем син Всеслав. Так само не варта віри звістка, що Еймунд княжував в Полоцку — міг дійсно осідати десь посадином княжим якийсь час як і Рагнвальд, се можливо. Взагалі роля Еймунда на Русі побільшена дуже, се певно; як би він дійсно був такий *factotum* на Русі, то не пройшло б его імя без сліду в жерелах руських; се побільшене, звичайне в сагах.

²⁾ Сага за Олава Св. (в Геймскрінглі) оповідає, що Олав сватав Інгігерду і вона любила его, але батько її був сердитий на Олава Св. і видав за Ярослава; сага каже, що Ярослав прийняв Олава, що втратив був своє королівство, дуже ласкаво і дав ему край Вульфарию (Болгарію, що не належала до Руської держави), частину Гардарика, і вмовляв его й надаліше зостатись.

З М І С Т.

	Стор.
I. Геродот	1
II. Гиппократ	6
III. Страбон	7
IV. Птолемей	9
V. Йордан	10
VI. Проконій	13
VII. Життя Георгія Амастридського	15
VIII. Життя Стефана Сурожського	17
IX. Пруденцій	18
X. Ібн-Хардадбек	19
XI. Аль-Баладурі (і Табари)	21
XII. Патріарх Фотій	—
XIII. Аль-Джайгани	34
XIV. Умови кн. Олега з Візантією	35
XV. Ібн-Фадлан	40
XVI. Ібн-Дусте	46
XVII. Масуди	49
XVIII. Умова кн. Ігоря з Візантією	55
XIX. Костянтин Порфирородний	60
XX. Симеон Лототет	69
XXI. Життя Василя Нового	71
XXII. Ліудіранд	73
XXIII. Продовження хроніки Регінона	74
XXIV. Каган Юсеф	75
XXV. Ібрагім ібн-Якуб	77
XXVI. Умова кн. Святослава з Візантією	78
XXVII. Ібн-Хаукаль	79
XXVIII. Лев Динкон	81
XXIX. Бруно	93
XXX. Титмар	95
XXXI. Як'я Антиохійський	98
XXXII. Георгій Кедрин	100
XXXIII. Сага про Олава Трінгвасона	102
XXXIV. Еймундова сага	109

Продається в книгарні Наукового Товариства імені Шевченка,
Львів, ул. Академічна ч. 8.

— — —
Ціна 1 зр. п. з.

2
7

DK
508
.A3117

[illegible]

Digitized by Google

